

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 4, Cild 4, Oktyabr - Dekabr 2016
Year 4, Volume 4, October - December 2016

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sahibkarlıq formalarının inkişafı.....	Ü.Q.Əliyev
Marketingin kommunikasiya elementi kimi reklamın sosial-iqtisadi mahiyyəti.....	dos.Ş.Ə.Əsgərov
Sistemli yanaşmaqla texnoloji maşınların tipinin seçilməsi metodu.....	M.H.Fərzəliyev, S.M.Sədirli
Qloballaşan biznes mühitində iqtisadiyyatın logistləşdirilməsinin obyektiv zəruriliyi....	T.İ.İmanov, Z.H.Əhmədov
Экономические методы оценки эффективности управления человеческими ресурсами.....	Н.А.Гасымов, А.А. Исмаилзаде
Elmin qiymətləndirilməsi alətləri.....	A.Hüseynova
Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında.....	E.T.Teymurov
Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının reallaşdırılması prinsipləri.....	R.H. Muradov
Yeni institusional nəzəriyyə çərçivəsində təbii inhisarların fəaliyyəti xüsusiyyətləri.....	Q.S.Hüseynov
Выявление места стратегического управленческого учета и анализа в системе управления нефтеперерабатывающим производством.....	М.Джавадова
Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması.....	Z.Y.Aslanov, H.İ.Həmidov
Ət emalı müəssisələrinin ikinci dərəcəli xammal ehtiyatları, onların tətbiqi yolları və səmərəliliyi.....	N.S. Qədimova, N.Ə. Axundova
Kredit büroları və onların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanları...Ə.T.İmanzadə	
Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların rolu.....	N.L.Hüseynova
О перспективах расширения бюджетных пассажирских авиаперевозок в Азербайджане.....	А.И.Мирзоева
Количественная оценка и выявление направлений повышения качества и конкурентоспособности непродовольственных товаров.....	Э.Р. Мамедзаде
Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi metodikaları.....	A.Q.Əliyeva
Qiymətli kağızlar bazarında makro və mikro iqtisadi təhlilin əsasları: nəzəriyyə və praktika.....	S.V. Hüseynova
Azərbaycanda qiymətlərə vergilərin təsiri.....	F.N.Həmidli
Model of a single economic field in the knowledge economy..	T.A.Aliyeva, G.K.Rahimli
Müəssisənin maliyyə dayanıqlığı amillərinin statika və dinamika qiymətləndirilməsi.....	M.M.Məhərrəmov
Miqrasiya siyasəti: mövcud reallıqlar və problemlər.....	M.V. Mehdiyev

www.aseu.edu.az

Elmi, Resenziyalı, Rüblük	
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
II 4, Cild 4, oktyabr-dekabr 2016	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalin adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri
Jurnalin növü:	Dövri
Dövrülüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 20.12. 2016

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. M.M.Sadiqov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbəyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp
İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sahibkarlıq formalarının inkişafı.....Ü.Q.Əliyev	4-11
Marketingin kommunikasiya elementi kimi reklamın sosial-iqtisadi ma- hiyyəti.....Ş.Ə.Əsgərov	12-18
Sistemli yanaşmaqla texnoloji maşınların tipinin seçilməsi metodu.....M.H.Fərzəliyev, S.M.Sədirli	19-25
Qloballaşan biznes mühitində iqtisadiyyatın logistləşdirilməsinin obyektiv zəruriliyi.....T.İ.İmanov, Z.H.Əhmədov	26-34
Экономические методы оценки эффективности управления челове- ческими ресурсамиH.A.Гасымов, A.A. Исмаилзаде	35-41
<i>Elmin qiymətləndirilməsi alətləri</i>A.Hüseynova	42-48
Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında.....E.T.Teymurov	49-60
Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının reallaşdırılması prin- sipləri.....R.H. Muradov	61-68
Yeni institusional nəzəriyyə çərçivəsində təbii inhisarların fəaliyyəti xüsusiyyətləri.....Q.S.Hüseynov	69-78
Выявление места стратегического управленческого учета и анализа в системе управления нефтеперерабатывающим производством.....M.Джавадова	79-90
Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması...Z.Y.Aslanov, H.İ.Həmidov	91-98
Ət emalı müəssisələrinin ikinci dərəcəli xammal ehtiyatları, onların tətbiqi yolları və səmərəliliyi.....N.S. Qədimova, N.Ə. Axundova	99-105
Kredit büroları və onların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanlarıƏ.T.İmanzadə	106-116
Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların rolu..... N.L.Hüseynova	117-122
О перспективах расширения бюджетных пассажирских авиаперевоз- ок в Азербайджане.....A.И.Мирзоева	123-131
Количественная оценка и выявление направлений повышения ка- чества и конкурентоспособности непродовольственных товаров.....Э.Р. Маммедзаде	132-138
Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi metodikaları.....A.Q.Əliyeva	139-146
Qiymətli kağızlar bazarında makro və mikro iqtisadi təhlilin əsasları: nəzəriyyə və praktika.....S.V. Hüseynova	147-156
Azərbaycanda qiymətlərə vergilərin təsiri.....F.N.Həmidli	157-168
Model of a single economic field in the knowledge economy.....T.A.Aliyeva, G.K.Rahimli	169-179
Müəssisənin maliyyə dayanıqlığı amillərinin statika və dinamika qiy- mətləndirilməsi.....M.M.Məhərrəmov	180-192
Miqrasiya siyasəti: mövcud reallıqlar və problemlər.....M.V. Mehdiyev	193-204

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 4, Volume 4, October – December 2016	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Editor:	prof., Dr. A.I.Bayramov
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 414, Tel:(+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 20.12. 2016

Editorial Board	
prof., Dr. M.M.Sadigov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. T.A.Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.Kh.Hasanli	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

İQTİSADİYYATIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ VƏ SAHİBKARLIQ FORMALARININ İNKİŞAFI

Ü.Q. Əliyev

i.e.d., prof. UNEC

e-mail: umudvar.aliyev@aseu.edu.az

Tel: 050-209-79-49

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 05 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Ölkəmizdə sahibkarlıq inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçidlə formalaşdırılmağa başlamışdır. İlk olaraq islahatların hüquqi bazasının yaradılması və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması həyata keçirilmişdir. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması nəticəsində özəl mülkiyyət formalarının inkişafına əlverişli şərait yaranmışdır. Ölkədə aparılan uğurlu iqtisadi-siyasi islahatlar sahibkarlığın bütün formalarının inkişaf etdirilməsini stimullaşdır(mış)dır. Bu gün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində: sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda, xidmət sahəsində yaranan sahibkarlıq formaları ölkənin çox ciddi iqtisadi problemlərini həll edə bilmişdir. Sahibkarlığın inkişafı rəqabətin inkişafı ilə qarşılıqlı asılılıqda formalaşır və inkişaf edir. Sahibkarlığın maneəsiz olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi nəticəsində tədricən rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətə dözümlülüyünü artırmışdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq, rəqabət, rəqabət qabiliyyətlilik, regional inkişaf, regionların sosial-iqtisadi inkişafı.

JEL Classification Codes: L25

ECONOMIC DIVERSIFICATION AND THE DEVELOPMENT OF FORMS ENTERPRISE

Abstract

Formation of businesses in our country began the process of transition from a command to a market. The original was the formation of legal framework reforms and liberalization of the economy. As a result of liberalization of the economy have been created favorable conditions for the development of forms of private property. Carried out in the country the successful socio-economic reforms have stimulated the development of all forms of entrepreneurship. Due to the fact that in all sectors of the economy, namely industry, agriculture, transport, services, there were various forms of

business, it has made it possible to resolve the very serious economic problems of the country. Enterprise development is accompanied by the formation and development of competition. As a result, the smooth penetration of entrepreneurship in all sectors of the economy gradually formed Azerbaijan's economy is stable competitors. The paper investigated these and other issues on development of entrepreneurship and the formation of a competitive economy.

Keywords: entrepreneurship, competition, competitiveness, sustainable economy, regional development, economic and social development.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И РАЗВИТИЕ ФОРМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Резюме

Формирование предпринимательства в нашей стране началось в процессе перехода от административно-командной системы к рыночной. Первоначальным стало формирование правовой базы реформ и проведение либерализации экономики. В результате либерализации экономики были созданы благоприятные условия для развития форм частной собственности. Проведенные в стране успешные социально-экономические реформы стимулировали развитие всех форм предпринимательской деятельности. Благодаря тому, что во всех отраслях экономики, а именно: промышленности, сельского хозяйства, транспорта, сфере услуг, возникли различные формы предпринимательской деятельности. Это сделало возможным разрешить очень серьезные экономические проблемы страны. Развитие предпринимательства сопровождается формированием и развитием конкуренции. В результате беспрепятственного проникновения предпринимательства во все отрасли экономики постепенно формируется конкурентоустойчивая экономика Азербайджана. В статье были исследованы эти и другие вопросы по развитию предпринимательства и формирования конкурентоспособной экономики.

Ключевые слова: предпринимательство, конкуренция, конкурентоспособность, региональное развитие, социально-экономическое развитие.

Azərbaycan Respublikasında İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi gündəmdə duran mühüm vəzifələrdən hesab olunur. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi iqtisadi inkişafın neft sektoru ilə yanaşı, digər mənbələrinin də fəal hərəkətə gətirilməsini şərtləndirir. Bu gün iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmədən, onun bütün struktur elementlərini fəal hərəkətə gətirmədən arzuolunan səviyyədə milli iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Keçid dövrünün ilkin çağlarından sahibkarlığın bütün formalarının inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradılmasını bir öhdəlik olaraq öz üzərinə götürən dövlət

hər şeydən öncə onun hüquqi bazasını yaratmışdır. Təbiidir ki, təkcə hüquqi bazanın yaradılması ilə sahibkarlığın bütün formalarını inkişaf etdirmək mümkün deyil. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi hər şeydən əvvəl sərmayə qoyuluşu tələb edir. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün investisiya mənbəyi ilkin dövrlərdə həddindən artıq məhdud idi. Azərbaycanda iri neft layihələrinin reallaşdırılması nəticəsində ölkəyə külli miqdarda sərmayə daxil olmuşdur. Bu sərmayə neft sektorunun unkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Azərbaycanın 25 illik müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatına 200 mld. dollardan çox investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da əhəmiyyətli hissəsi neft gəlirləridir. Müstəqillik illərində uzun müddət iqtisadi inkişafımızın əsasını neft sənayesinin inkişafı təşkil etmişdir. Dünya iqtisadiyyatının böhranlı vəziyyəti, dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin, iqtisadi inkişafın yeni-yeni mənbələrinin axtarılıb tapılmasının sürətləndirilməsini zərurətə çevirdi. Tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda daha çox xüsusi çəkiyə malik olan sahələrdən biri kənd təsərrüfatı olmuşdur. Aqrar sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin hüquqi bazası keçid dövrünün ilkin vaxtlarından yaradılmağa başlanmışdır, aqrar sektorun inkişafı bu hüquqi bazaya uyğun aparılır.

Ölkəmizdə islahatların ilkin mərhələsində aqrar sahibkarlığın əsas formalarından olan kiçik sahibkarlıq daha çox xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Yeni yaranan bu sahibkarlıq müəyyən fərqli cəhətləri ilə səciyyələnirdi. Bu fərqli cəhətlər İ. Aliyev tərəfindən aşağıdakı kimi dəyərləndirilirdi: “Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti milli ənənələri və dünya təcrübəsini nəzərə almaqla formalaşır. Kiçik sahibkarlıq üçün dövlət tərəfindən hüquqi, iqtisadi və sosial təminat olmalıdır”. (4, səh. 63)

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün Azərbaycan hər cür əlverişli təbii coğrafi şəraitə malikdir. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində kənd təsərrüfatına yanlış münasibət iqtisadiyyatımıza çox ciddi ziyan vurmuşdur. Tarixən kənd təsərrüfatının səmərəli strukturunu bərpadə vəziyyətə salınmışdır. Ən gəlirli sahələr, dünya bazarında çox ciddi tələb olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı diqqətdən kənarda qalmışdır. Pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük kimi sahələrin inkişafı diqqətdən kənarda qalmışdır. Dünya bazarında məhləcin bir tonunun 1400-1600 dollara olduğunu nəzərə alsaq, pambıqçılığın nə qədər gəlirli sahə olduğunu izah etməyə heç ehtiyac yoxdur. Son dövrlər ölkəmizdə tarixən pambıqçılıq sahəsində formalaşan ənənənin bərpasına xüsusi fikir verilir. Ölkə prezidenti cənab İ.H. Əliyev Sabirabad rayonunda pambıqçılığın inkişafına həsr olunmuş müşavirədə respublikamızda pambıqçılığın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət veriləcəyini, bu sahənin inkişafına dövlət tərəfindən hər cür dəstək göstəriləcəyini xüsusi ilə vurğuladı. O, 2016-cı ildə pambıq istehsalının 100 min tona, 2017-ci ildə isə 300 min tona çatdırılacağını bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini zəruri edən şərtlərdən biri də öl-

kə əhalisinin tələbatlarının mümkün qədər daxili istehsal hesabına ödənilməsidir. Respublikamızda zəruri yaşayış vasitələri ilə təminatın əhəmiyyətli hissəsi kənd təsərrüfatının digər mühüm sahəsi olan heyvandarlığın payına düşür. Doğrudur, bu sahədə müəyyən müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Lakin bu sahədə də görüləsi işlər çoxdur. Azərbaycanda 2 mln. başdan çox iri buynuzlu mal-qara olmasına baxmayaraq, hələ də ölkəmizə ət-süd məhsulları idxal olunur. Mal-qaranın cins tərkibinin dəyişdirilməsi bu problemin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 50-60 min cins mal-qara ölkə əhalisinin ət-süd məhsullarına olan tələbatını tam ödəyə bilər. Bu istiqamətdə çox ciddi addımlar atılmaqdadır. Fermerlərə dövlətin dəstəyi ilə güzəştli şərtlərlə cins mal-qara satılır.

Artıq Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrü başa çatıb, bazar münasibətləri tam bərqərar olub, milli iqtisadiyyat formalaşmışdır. 2014-cü ilin nəticələrinə görə, ÜDM-in 83%-dən çoxu özəl sektorda istehsal olunur. Hətta kənd təsərrüfatı məhsullarının demək olar ki, 99%-i özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrində xüsusi sahibkarlar tərəfindən istehsal olunur. Lakin, sahibkarlığın inkişafında bu gün müşahidə olunan bu göstəricilərə birdən-birə nail olunmamışdır. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən yararlanmaqla formalaşan milli sahibkarlıq qısa bir tarixi dövrdə kifayət dərəcədə inkişaf etmişdir.

Q.N. Manafov haqlı olaraq yazır: “Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinə görə, sahibkarlığın formalaşması və inkişafı mürəkkəb, kompleks münasibətlər şəraitində, lakin dövlət tərəfindən milli sahibkarlığın qorunması və həvəsləndirilməsi sayəsində baş verir” (5, səh. 135).

Müstəqilliyimizin ilk illərində neft sektoruna cəlb olunan xarici investisiya bütövlükdə iqtisadi inkişafımızda əvəzsiz rol oynamışdırsa, bu gün şaxələndirilən iqtisadiyyatımıza qoyulacaq daxili və xarici investisiya müəyyənəddici rol oynayacaq. Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası iqtisadiyyatın bütün sahələrinə maneəsiz olaraq investisiya cəlb olunmasına imkan verir.

Ü.Q. Əliyev yazır: “Daxili bazarın açıqlığının təmin edilməsi xarici sahibkarların ölkə iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşunu stimullaşdırmalıdır” (6, səh. 67).

Azərbaycan müstəqilliyi yeni əldə etmiş ölkələrdəndir. Onun iqtisadi inkişafının hər bir mərhələsində qarşıya çıxacaq maneə aradan qaldırılmazsa, sahibkarlığın da inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmaz. Belə maneyələrdən biri də haqsız rəqabət, inhisarçılıq ola bilər.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmadan, sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmadan sahibkarlığın inkişafında arzuolunan nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Azərbaycanın bugünkü durumu iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, xüsusi ilə də qeyri-neft sektoruna həm xarici, həm də daxili investisiyanın cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasını tələb edir. İnvestisiyanın stimullaşdırılmasının mühüm şərtlərindən biri rəqabət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Milli iqtisadiyyat və iqtisa-

diyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına əlverişli şərait yaratmaqla rəqabət mühitinin də sağlamlaşdırılmasına təkan verəcək. Sağlam rəqabət mühiti olmazsa, nəinki xarici sahibkarlar, milli sahibkarlar da ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoymaqda maraqlı olmayacaqlar. Ölkəmizdə sahibkarlar arasında heç bir ayrı-seçkilik qoymadan rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi sahibkarlığın bütün formaları üçün əlverişli şərait yaradacaq. Heç kəs üçün sirr deyil ki, Azərbaycan dünya bazarına əsasən təbii resurlarla, xammalla çıxır. Mövzunun əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı artıq elə bir həddə gəlib çatıb ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı zərurətə çevrilib. Qeyri-neft sektorunda isə rəqabətcabiliyyətli məhsul istehsal etmədən dünya bazarına çıxmaq mümkün deyil. Rəqabət qabiliyyətlilik dedikdə, geniş mənada bu və ya digər təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətləri nəticəsində olan tələbin digərlərinə nisbətən daha çox yaxşı ödəməsi və bunun hesabına uzun müddət inkişaf etməsi başa düşülür. Rəqabət qabiliyyətlilik təkcə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər deyil, bütövlükdə milli iqtisadiyyat üçün də əhəmiyyətlidir. Rəqabət qabiliyyətlilik dövlətin milli maraqlara nail olması üçün sərvətdən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunduğunu müəyyənləşdirir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyi müxtəlif üsullarla qiymətləndirilir. Ən geniş yayılmış üsullardan biri rəqabət qabiliyyətliliyin birbaşa və dolayısı ilə qiymətləndirilməsidir. A.P. Qradov yazır: “Rəqabət qabiliyyətliliyin həm birbaşa, həm də dolayısı qiymətləndirilməsi yalnız digər ölkələrin analoji göstəriciləri ilə müqayisədə real əhəmiyyətlidir. Bu zaman isə müqayisə obyektinin seçilməsi problemi ortaya çıxır. Bu problemin həlli üçün dünya təcrübəsində qiymətləndirməyə imkan verən müxtəlif metodlar işlənib hazırlanmışdır” (7; səh. 158).

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi daha çox dünya bazarında rəqabət apara biləcək məhsulla çıxmaqla müəyyən olunur.

Beynəlxalq “Davos” iqtisadi forumunda reyting agentlikləri Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətə dözümlülük reytingini müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabətə dözümlülüyünə görə reytingi qiymətləndirilən ölkələr arasında 39-cu yeri tutmuşdur.

Rəqabətə dözümlü iqtisadiyyat investisiya cəlbədən iqtisadiyyat hesab olunur.

F. Mustafayev yazır: “Azərbaycanda əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında rəqabətin daha da genişləndirilməsi kiçik və iri sahibkarlığın qarşılıqlı fəaliyyətinin uzlaşdırılması, onların istehsal etdikləri məhsulların rəqabət qabiliyyətini gücləndirməklə yanaşı, xarici bazarlara çıxarılma imkanını da genişləndirə bilər” (8, səh. 316).

Dünya bazarında özünə alıcı tapa bilən, eyni cinsli mallarla rəqabət apara biləcək məhsulların milli iqtisadiyyatda istehsalının təşkili perspektivli hesab oluna bilər. İlk növbədə Azərbaycanda yüngül sənayedə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalında rəqabətcabiliyyətli məhsul istehsalının təşkili real imkana malikdir. Əlverişli təbii-coğrafi

şərait, kifayət dərəcədə xammal bazasının mövcudluğu, kənd təsərrüfatında nisbətən ucuz iş qüvvəsinin olması rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməyin şərtlərindən hesab oluna bilər. Rəqabətin inkişaf etdirilməsi ilə sahibkarlığın yerləşdirilməsinin ərazi bölgüsü də təkmilləşər. Ərazi əhatəliyi baxımından milli iqtisadiyyatımızda sahibkarlıq obyekt və subyektləri qeyri-bərabər yerləşdirilmişdir. Orta və iri sahibkarlıq əsasən böyük şəhərlərdə cəmləşib. Bakı şəhəri və digər şəhərlər: Gəncə, Sumqayıt sahibkarlıq fəaliyyəti mərkəzləridir. Sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri regionların coğrafi-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Regionların coğrafi-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq fərqli sahibkarlıq sahələri səciyyəvidir. Bəzi regionlarda maşınqayırma, digərlərində filiz-mədən sənayesi, üçüncülərdə isə kənd təsərrüfatı istehsalı üstünlük təşkil edir. Bu, müxtəlif amillərlə şərtlənir: resursların mövcudluğu, tarixi ənənələr, dövlətin strateji məqsədləri, sahibkarlıq fəaliyyətinin şəraiti və sair. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zamanı regionlarda sahibkarlıq iqliminin yaxşılaşdırılması diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Regionun sahibkarlıq iqlimi sosial-iqtisadi inkişafın strateji məqsədinə nail olmaq üçün əlverişli şəraitin dərəcəsini əks etdirən mühüm göstəricilərdəndir. Bu göstərici regionun investisiya cəlbediciliyidir. O, regionun obyektiv imkanlarından (investisiya potensialı) və investorun fəaliyyət şərtlərindən (investisiya riski) əmələ gəlir. Regionun investisiya cəlbediciliyi investisiya potensialı və regional investisiya risklərinin səviyyəsindən asılı olaraq regionun əsas kapitalına cəlb etmək mümkün olan kapital qoyuluşunun həcmi kimi müəyyən edilə bilər.

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının prioritetlərindən biri də regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirə bilən sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Regionlarda aqrobiznes üstünlük təşkil etsə də, regionların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sahibkarlığın digər formaları, yüngül sənaye, emal sənayesi və sair sahələr də inkişaf etdirilməlidir. Bu problemlərin həlli məqsədli proqramlarda, “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən üç proqram qəbul edilmişdir. Artıq, bu proqramların ikisi - 2004-2008 və 2009-2013-cü illər üzrə dövlət proqramlarının reallaşdırılması müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmışdır. Üçüncü proqram - 2014-2018-ci illərdə “Regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” isə həyata keçirilir.

“Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında” göstərilir ki, regionların iqtisadiyyatının dövrün tələblərinə uyğun qurulması üçün maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməlidir. Bazar infrastrukturunun inkişafına hər cür əlverişli şərait yaradılmalıdır. Kənd təsərrüfatında servis xidmətinin tam formalaşması həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Yeni iqtisadi şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi sahəsində sahibkarlara informasiya, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsinə ehtiyac böyükdür. Region-

ların inkişafı iri həcmdə investisiyalar tələb edir ki, bunların da cəlb edilməsinin təşviqi sisteminin yaradılması aktual olaraq qalır. Regionların inkişafında göstərilən problemlərin bir-biri ilə sıx əlaqədar olması onların sistemli həllini tələb edir. Bu, regionların inkişafının mühüm şərti kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, inkişafın hazırkı mərhələsində regionların potensialından daha dolğun istifadə və onların səmərəli əlaqələndirilməsi zərurəti rayonların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. 2003-2015-cü illərdə həyata keçirilmiş genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar ölkədə sahibkarlığın inkişafına xüsusi ilə də əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, regionların sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası rayonlarının hərtərəfli inkişafının təmin edilməsində, iqtisadiyyatın ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsində, iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın yerlərdə tam bərqərar olmasında, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında və onun tədricən aradan qaldırılmasında son illər həyata keçirilən siyasət nəticəsində əldə edilən makroiqtisadi sabitliyin davam etdirilməsi mühüm rol oynayır. Hər üç dövlət proqramında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: bütövlükdə kənd təsərrüfatının, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi; dövlət investisiyalarının istehsal müəssisələrinin bərpasına (son vaxtlar bu müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə ölkə prezidentinin sərəncamına uyğun olaraq onların özəlləşdirilməsi həyata keçirilir), regionların infrastruktur və kommunal xidmət təminatının yaxşılaşdırılmasına, sosial obyektlərin inşasına yönəldilməsi; kənd təsərrüfatı istehsalçılarına vergi təhllərinin tətbiq edilməsi; aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə, fermer təsərrüfatlarına dövlətin maliyyə yardımı proqramlarının davam etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən əhalinin müxtəlif təbəqələrinə mikrokreditlərin verilməsi sxeminin hazırlanması və bu sektorda layihələri maliyyələşdiriləcək mikrokredit banklarının, kredit ittifaqlarının yaradılmasının dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə əsaslanan sığorta sisteminin təşkilinin stimullaşdırılması; fermerlər tərəfindən yetişdirilən məhsulların həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışına dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəyin göstərilməsi, İxracə Yardım Fondunun, birjaların, topdansatış anbarlarının, auksionların yaradılması; baytar-sanitar, texniki nəzarət, fitosanitar, toxumçuluğun və damazlıq işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və maliyyələşdirilməsi və sair nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumilikdə, ötən 10 il ərzində regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən siyasət ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sürətlə yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuş, ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ÜDM –in həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektorunda 2,6 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Son 10 ildə strateji valyuta ehtiyatları 31 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi 2013-2014” hesabatına əsasən, rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə görə 39-cu, MDB-də 1-ci olmuş, ölkəmiz ilk dəfə dünyanın “yuxarı orta gəlirli” və “yüksək insan inkişafı” ölkələr qrupuna daxil olmuşdur. Nüfuzlu reyting agentliklərinin hamısı (“Fitch Raitings”, “Standart & Poors və Moodys”) Azərbaycana investisiya kredit reytingi vermiş və Azərbaycan Qafqaz ölkələri arasında investisiya reytinginə malik yeganə ölkə olmuşdur.

Son 10 ildə dövlət büdcəsi gəlirləri 16 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə, pensiyalar 9,6 dəfə, əhalinin əmanətləri 27 dəfə artmışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hesab edirəm ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” insanların bütün təbəqələrinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmasına çox münbit şərait yaradacaq. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, ənənəvi sahələr də inkişaf etiriləcək. Artıq bu istiqamətdə konkret addımlar atılmaqdadır. Sahibkarlığın bütün formalarının inkişafına əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə konkret addımlar atılır.

Ölkə prezidenti İ.H. Əliyevin “Ailə sahibkarlığına Asan dəstək” təşəbbüsü ən perspektivli tədbirlərdən hesab oluna bilər. Ailə biznesi tarixən biznesin ən cəlbedici formalarından biri olub. ABŞ-in ən iri məşhur korporasiyalarının yaranma təməlində ailə biznesi durur. Bu təcrübədən yararlanmaqla ölkəmizdə ailə sahibkarlığını iqtisadi inkişafın mühüm mənbələrindən birinə çevirmək mümkün hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)
- [2] Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-ci illər)
- [3] Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)
- [4] Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı - “Ağrıdağ”, 1999, 396 səh.
- [5] Q.N. Manafov Sahibkarlıq nəzəriyyəsi, Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2011, 158 s.
- [6] Ümüdvar Əliyev İqtisad elminin aktual problemləri, Bakı, “İqtisad Universiteti”- 2013, 150 səh.
- [7] A.P. Qradev Milli iqtisadiyyat, Bakı – 2008, 323 səh. (rus dilindən tərcümə).
- [8] F.F. Mustafayev Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri, Bakı, “Elm” nəşriyyatı – 2008, səh. 537.

MARKETİNQİN KOMMUNİKASIYA ELEMENTİ KİMİ REKLAMIN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Ş.Ə. Əsgərov

dos., UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 30 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 05 October 2016; accepted 30 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Marketing məhsulların satışının təşkili prosesini, yeni məhsulların istehlakçılara istiqamətləndirilməsini tədqiq edir, bu məhsulların reklam strategiyasını hazırlayır. Satışın stimullaşdırılmasının marketing metodları əsasında müəssisənin öz məhsullarının üstün cəhətləri haqda məlumat yaymaq və məqsəd auditoriyasını məhsulu almağa inandırmaq dayanır. Bu marketing vəzifələrinin reallaşdırılması üçün istifadə olunan başlıca vasitə reklamdır. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş reklam institutu olmadan effektiv fəaliyyət göstərə bilməz. Reklam müxtəlif bazar segmentlərinin tələbatının formalaşdırılması və stimullaşdırılması forması qismində çıxış edərək marketinglə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, marketing kommunikasiyası, reklam fəaliyyəti, məqsəd auditoriyası, məhsul və xidmət.

Jel Classification: M31

SOCIO-ECONOMIC SUMMARY OF ADVERTISING AS AN ELEMENT OF MARKETING COMMUNICATIONS

Abstract

Marketing explores the process of organization of sales, bringing to the consumer of new products, developing advertising strategy of these products. At the core of the marketing methods of stimulating sales is now spread information about their products and the benefits of an attempt to persuade the target audience to purchase these products. The main tool used for marketing - advertising. The market economy can not function effectively without a developed institution of advertising. Advertising, acting as a formation and promotion of the different needs of the market segments that are closely linked to marketing.

Keywords: market economy, marketing communication, advertising, target audience, products and services

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ РЕКЛАМЫ КАК ЭЛЕМЕНТ КОММУНИКАЦИИ МАРКЕТИНГА

Резюме

Маркетинг исследует процесс организации сбыта продукции, доведение до потребителя новой продукции, разрабатывает рекламную стратегию этих продуктов. В основе маркетинговых методов стимулирования продаж лежит распространение предприятием информации о преимуществах своей продукции и попытка убедить целевую аудиторию приобрести эту продукцию. Основным инструментом, используемым для осуществления маркетинга – реклама. Рыночная экономика не может эффективно функционировать без развитого института рекламы. Реклама, выступая в качестве формирования и продвижения различных потребностей рыночных сегментов, тесно связана с маркетингом.

Ключевые слова: рыночная экономика, маркетинговая коммуникация, рекламная деятельность, целевая аудитория, продукция и обслуживание.

Giriş. Reklam marketingdə rabitə vasitəsi olaraq, biznes vahidləri və məqsəd auditoriyası arasında bərabər qiymətli mübadiləni həyata keçirən çoxsaylı satış alətlərindən birini təşkil edir. Reklamın əhəmiyyəti biznesin xarakterindən və onda istifadə olunan digər bazar fəaliyyətinin növlərindən asılı olaraq dəyişməsidir. Reklam bir çox amillərdən - bazar konyunkturəsindən, məhsulun xüsusiyyətlərindən, onun istehsal edilmə və reallaşma xarakteristikasından, alıcı faktorundan və s. asılı olaraq daha çox və ya daha az effektiv ola bilən bazar kommunikasiyası alətidir.

İstehlakçı tələbatını ödəməyə istiqamətlənmiş bu və ya digər əmtəəlik məhsul konkret məqsəd auditoriyasına çatdırılmalı və onun satış prosesi müasir marketing vasitələrindən istifadə etməklə təmin edilməlidir, yəni bazara təsir etməklə istehsal edilmiş məhsullara tələbat yaradılmalıdır. Aydındır ki, seçilmiş satış bazarı və onun xarakterik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir məhsul istehsalçıları bazarda rəqabətlə üzləşir. İstehsalçı müəssisələrin öz aralarında rəqabət aparmaları nəticəsində əmtəə bazarında rəqabətin güclənməsi məhsulların bazara yeridilməsi ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin səylərini artırır. Nəticə etibarilə bazarda müxtəlif müəssisələrin eyni tələbatı ödəyə bilən oxşar məhsulları satıldığından istehlakçılar bu məhsullardan birini seçmək məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də, bazara çıxarılmış yeni məhsulun istehlak xüsusiyyətləri, hansı tələbatı ödəyə bilməsi, tətbiq sahələri, üstünlükləri və s. haqqında istehlakçıların əksər hissəsi heç bir informasiyaya malik olmurlar. İstehlakçıların bu tip informasiyalara ehtiyaclarının ödənilməsi marketingin həvəsləndirmə metodları, xüsusi ilə reklam fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Reklam - bazarın daxili elementi, onun inkişafının vacib aləti hesab edilir.

Məqsədi məhsula tələbatın yaradılması, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, firmanın imicinin formalaşdırılması və s.-dən ibarət olan reklam marketinqin bəzi digər fəaliyyət sferalarından fərqli olaraq məhsul istehsalından sonra (satışın həvəsləndirilməsi istisna olmaqla) həyata keçirilir. Deməli, reklam məhsul və ya xidmətin həvəsləndirilməsində ən çox istifadə olunan və daha effektiv nəticələr əldə etmək imkanı verən vasitələrdən biridir. Başqa sözlə, reklam konkret məhsul və xidmətin təbliğ olunması məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində pullu, bir istiqamətli, qeyri-şəxsi və dolayısı müraciət edilməsi və ya məlumat verilməsidir. O, qısa zaman kəsiyində məqsəd auditoriyasına müraciət etməyə və bunun sayəsində istehlakçıların məlumatlandırılmasına, ticarət markasının mövqeləşdirilməsinin daha yüksək effektivlə həyata keçirilməsinə, satış prosesinin asanlaşdırılmasına və s. imkan verir.

Reklam məhsulun bazar mövqeyini saxlamaq, möhkəmləndirmək və artırmaq yolu ilə müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir. Belə ki, reklamın köməyi ilə məhsulun tərtib edilmiş bədii təsviri geniş istehlakçı auditoriyasının zövqünün formalaşmasına və inkişaf etməsinə təsir edir, onların estetik baxımdan inkişafına səbəb olur və bunların sayəsində bazarın ələ keçirilməsinə, müəssisənin bazar payının və satışın həcmının artmasına səbəb olur. Reklam istehlakçılarda, alıcılarda konkret istehsalçının istehsal və realizə etdiyi məhsul haqqında geniş təsəvvür yaradır və onun rəqib məhsullardan üstünlüklərini nümayiş etdirir. Bu isə rəqib müəssisələrin daha mükəmməl məhsullar hazırlamasını və daha effektiv fəaliyyət göstərməsini stimullaşdırır. Buna nail olmaq üçün isə istehsalda yalnız elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərini tətbiq etmək lazımdır. Nəticədə, əlverişli iqtisadi vasitə kimi reklam elmi-texniki tərəqqinin inkişafına və sağlam rəqabət mühitinin yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, marketinq fəaliyyəti baxımından kommunikasiya sisteminin əsas elementlərindən biri kimi, əmtənin irəlilədilməsini təmin edən reklam məqsədli auditoriyaya zəruri məlumatların ötürülməsi yolu ilə istehlakçılarda məhsula tələbat formalaşdırmaq, firmanın imicini yüksəltmək, son nəticədə məhsul satışını artırmağa imkan verir. Reklam vasitəsilə məhsulun üstünlüklərini və onun faydalılığına alıcıları inandırmaq və bununla da məhsulu bazara irəlilətmək üçün daha vacib əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə marketinqə aid ədəbiyyatlarda reklamın məzmununa dar və geniş mənada iki yanaşma mövcuddur. Dar mənada yanaşmaya görə reklam konkret məhsulu (xidməti, ideyanı, müəssisəni və s.) təbliğ etmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrində, həmçinin birbaşa marketinq və internet vasitəsi ilə pullu, bir istiqamətli, qeyri-şəxsi və dolayısı müraciətdir. Reklamın məzmununa geniş mənada yanaşmada isə istehsalçının (satıcının) və ya onların nümayəndəsinin potensial istehlakçıya (alıcıya) istənilən müraciəti başa düşülür. Bu yanaşma formalarından asılı olaraq reklam fiziki və hüquqi şəxslər, əmtəə, ideya və yeniliklər (reklam informasiyası) haqqında maraq formalaşdırmaq və ya bu marağı saxlamaq, əmtəənin satılmasına,

ideya və yeniliklərin həyata keçirilməsinə kömək göstərmək məqsədi ilə yayılan informasiyadır ("Reklam haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Qərb ölkələrinin alim və mütəxəssisləri reklamın məzmununa marketing baxımından yanaşaraq ona müxtəlif təriflər verirlər. Amerika Marketing Assosiasiyasına görə «reklam ideyanın, məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi və irəlilədilməsinin dəqiq müəyyən edilmiş, haqqı sifarişçi tərəfindən ödənilən qeyri-şəxsi formasıdır» (3). ABŞ-nin Şimal-Qərb Universitetinin professoru F. Kotler göstərir ki, reklam özündə maliyyələşmə mənbəyi dəqiq göstərilməklə pullu informasiya yayımı vasitələrinin yardımı ilə həyata keçirilən qeyri-şəxsi kommunikasiya formasıdır (1). U. Uells, C. Bernet və C. Moriartiyə görə reklam auditoriyanı hər hansı bir şeyə meyilləndirmək və ya ona təsir etmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə identifikasiya edilmiş sərmayədar tərəfindən həyata keçirilən, haqqı ödənilən fərdiləşdirilməmiş kommunikasiya vasitəsidir (5). F.Q. Ponkratov, Y.K. Bajenov, T.K. Sereqina və V.O. Şaxurin reklamı ideyanın, məhsulun və xidmətlərin məlum sərmayədar adından haqqı ödənilən qeyri-şəxsi təqdim edilmə forması, həmçinin məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini istehlakçıların ehtiyac və tələbatlarının «dilinə» tərcümə edilməsinə köməklik edən kommunikasiya forması kimi izah edirlər (4).

Reklama verilən təriflərin təhlili göstərir ki, bu təriflərdə onun məzmunu müxtəlif formalarda ifadə olunsa da onları ümumi bir müstəviə gətirən cəhət reklamın: a) hədəf auditoriyasına təsir etmə; b) diqqəti hədəf obyektinə cəlb etməklə müəyyən münasibət formalaşdırmaq və hədəf auditoriyasını formalaşmış münasibətə uyğun hərəkətlər yerinə yetirməyə məcbur etmə; c) informasiya yayım vasitələrində yayımın haqqı dəqiq müəyyən edilmiş şəxs tərəfindən dəqiq ödənilən; d) qeyri-şəxsi kommunikasiya və ya informasiya yayım forması olmasıdır. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, reklam reklam edilən obyekt (məhsulu, xidməti, ideyanı, təsərrüfat subyekti, şəxsi və s.) olduğu kimi təsvir etməklə hədəf auditoriyasında onlara xoş münasibəti yaratmağa xidmət edən və bu münasibətə müvafiq hərəkətlər etməyə (almağa, səs verməyə, ianə verməyə və s.) təhrik edən, haqqı reklam verən şəxs tərəfindən ödənilən (pullu) uzunmüddətli kommunikasiya vasitəsidir.

Deməli, düzgün seçilmiş reklam vasitəsi ilə bir istehsalçının əmtəəsi və ya göstərdiyi xidmət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə eyni tipli əmtəə və xidmətlərdən fərqləndirilir, istehlakçılarda həmin əmtəəni almaq arzusu gücləndirilir, alıcılarda istehsalçı və onun məhsulu haqqında müsbət imic formalaşdırılır. Nəticə etibarilə reklam obyekt (məhsul, xidmət, ideya, təsərrüfat subyekti, şəxs və s.) haqqında istehlakçılara məlumat verməklə ona təsir etmək və bununla da tələbatın, istehlakın həcmi artırmağa xidmət göstərir.

Reklam alıcı ilə satıcı arasında dialoqdur. Satıcı öz fikirlərini reklam vasitəsilə ifadə edir, alıcı isə həmin əmtəəni əldə etməyə maraqlı olur. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən reklam adi informasiyadan fərqlənir. Bu, sadəcə informasiyanı deyil, konkret

məhsula tələbin artırılmasını öyrənməkdir. Deməli, müasir dövrdə artıq reklam cəmiyyətin ayrılmaz atributlarından birinə çevrilir.

Satışın həvəsləndirilməsindən fərqli olaraq reklam bilavasitə məhsulun istehlak xüsusiyyətləri və üstünlüklərinin istehlakçıya çatdırılmasına, onun məlumatlandırılmasına və onlarla əlaqə yaradılmasına yönəldilən uzunmüddətli həvəsləndirmə tədbiridir və onun effekti bir qayda olaraq reklam tədbirlərindən sonra meydana çıxır. Reklamın ictimaiyyətlə əlaqədən başlıca fərqi onun pullu olması və davamlı həyata keçirilməsidir.

Məqsədindən və yaranmış konkret situasiyadan asılı olaraq, reklam bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Əmtəə bazarının inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq, reklamın başlıca vəzifələri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Bazarın inkişafının müxtəlif mərhələlərində reklamın başlıca vəzifələri

Bazarın inkişaf mərhələləri	Reklamın vəzifələri
Bazara hazırlıq və ya yeni məhsulun layihələndirilməsi	yeni məhsul haqqında istehlakçıları məlumatlandırmaq; potensial alıcı segmentini formalaşdırmaq.
Yeni bazara çıxış	satışı intensivləşdirmək; potensial alıcıların sayını artırmaq; ▪ məhsul seçimində alış motivinə diqqəti cəlb etmək və alış stimullaşdırmaq; ▪ məhsul istehsalçısı və müəssisənin imicinə lazımi münasibəti formalaşdırmaq; ▪ məhsulların satış coğrafiyası haqqında məlumat vermək.
Kütləvi satış	istehlakçı qruplarını stabilləşdirmək; ▪ satışın optimal səviyyəsini və məhsulun rəqabət qabiliyyətini təmin etmək; ▪ məhsul istehsal həcmi nəzərə almaqla satış genişləndirmək.
Tələbin formalaşdırılması	▪ istehlakçıların yeni məhsullara tələbatının formalaşması ilə əlaqədar köhnə məhsulların reklamını dayandırmaq (demar-keting funksiyası); ▪ yeni məhsulu reklam etdirmək; ▪ istehlakçılarda alış qərarlarını formalaşdırmaq.

Mövcud iqtisadi şəraitin tələbləri baxımından reklamın istehlakçılara təsir məsələsi uzun illər mütəxəssislər tərəfindən müzakirə obyektinə olsa da, bu sahədə vahid fikir birliyi mövcud deyildir. Praktiki nöqteyi-nəzərdən mövcud olan fikir ayrılığını aradan qaldırmaq məqsədi ilə iqtisadi ədəbiyyatda güclü və zəif reklam nəzəriyyələrindən istifadə olunur (şəkil 1) [2, s.324].

Güclü reklam nəzəriyyəsi	Zəif reklam nəzəriyyəsi
Xəbərdar olmaq	Xəbərdar olmaq
Maraq oyatmaq	Sınaqdan keçirmək
Arzulamaq	Möhkəmləndirmək
Fəaliyyət göstərmək (hərəkət etmək)	

Şəkil 1. Reklamın istehlakçılara təsirinin güclü və zəif nəzəriyyələri

Güclü reklam nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, reklamın təsirinə məruz qalan istehlakçılar mütəmadi olaraq xəbərdar olmaq, maraq duymaq, arzulamaq (inanmaq) və fəaliyyət göstərmək (hərəkət etmək) (*aware-ness, interest, desire and action-AIDA*) mərhələlərindən keçirlər. Başqa sözlə, istehlakçılar reklamın köməkliyi ilə reklam olunan məhsul (xidmət) haqqında məlumatlandırılır, nəticədə onda məhsulu (xidməti) əldə etmək arzusu (istəyi) yaranır və onun satın alınmasına dair qərar qəbul etdiyi halda, onun alınması üçün zəruri olan hərəkətləri icra edirlər. Deməli, güclü reklam nəzəriyyəsinə görə reklam istehlakçıların məhsul (xidmət) haqqında biliklərini artırmaq, onların məhsula (xidmətə) münasibətini formalaşdırmaq və həmin məhsulu (xidməti) almağa inandırmaq gücünə malikdir.

Təbiidir ki, əksər tənqidçilər güclü reklam nəzəriyyəsinin çatışmayan iki başlıca cəhətinə xüsusi diqqət yetirirlər. Onların bir qismi hesab edirlər ki, hər hansı bir məhsulu (xidməti) alana kimi istehlakçının onu arzulaması bir fərziyyədir. Digər qisminin isə fikri ondan ibarətdir ki, potensial alıcının real alıcıya çevrilməsi ilə məhdudlaşan bu reklam nəzəriyyəsi istehlakçının satınalmadan sonrakı fəaliyyətini nəzərə almır.

Zəif reklam nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, istehlakçılar reklamın təsirinə məruz qaldıqda üç: xəbərdar olmaq, sınaqdan keçirmək və möhkəmləndirmə (*awareness, trial and reinforcement-ATR*) mərhələlərindən keçirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, reklam istehlakçılara güclü nəzəriyyədə nəzərdə tutulduğuna nisbətən daha az təsir edir. Onlar qeyd edirlər ki, reklam, hər şeydən əvvəl, istehlakçılara məhsul haqqında informasiya vermək və onu məlumatlandırmaqla məhsula maraq yaradır. Təbiidir ki, bütün bu fəaliyyət nəticə ehtibarı ilə istehlakçını həmin məhsulu almağa məcbur edir. Buradan əldə edilən qənaət ondan ibarətdir ki, istehlakçıda yalnız birinci satınalmadan, yəni sınaq satışından sonra həmin məhsulu almaqla bağlı istək yarana bilər.

Deməli, hər iki nəzəriyyə istehlakçı cəlbəciliyinə əsaslanır. Aydındır ki, istehlakçı cəlbəciliyinin səviyyəsi yüksək olduqda, reklamın istehlakçılara təsirinin güclü, aşağı olduqda isə zəif nəzəriyyəsi istifadə etmək məqsədəuyğundur (2,s.325).

Reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi onun məqsədindən, reklam edilən obyektin xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, məhsulun həyat dövrünün hansı mərhələsində olmasından və s. asılıdır. Bu amillərdən asılı olaraq, reklam müxtəlif əlamətlərə: 1) reklam edilən məhsulun xarakterinə, 2) hədəf auditoriyasını əhatələmə səviyyəsinə, 3) hədəf auditoriyasının tipinə, 4) hədəf auditoriyasına təsir etmənin intensivliyinə, 5) təzahür formasına və 7) istifadə edilən yayım formalarına görə təsnifləşdirilir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mikrosəviyyədə alıcı tələbinin ödənilmə səviyyəsi məqsədyönlü reklam tədbirləri həyata keçirən firmaların real istehsal imkanlarına və ya onun satış siyasətinə uyğun gələn səviyyəyə qədər dəyişə bilər. Əksər müəssisələr reklamdan özləri, öz məhsulları

(xidmətləri) haqqında fikir formalaşdırmaq, istehlakçılardan tələb olunan konkret cavab reaksiyasını almaq üçün istifadə edirlər. Təbii ki, bu cavab reaksiyaları istehlakçılarda reklam edilən əmtəə və ya marka ilə bağlı xoş təəssüratların yaranması və bu alıcının real alıcıya çevrilməsi baxımından müxtəlif səpkili ola bilər.

Müasir reklamın xarakterik cəhəti, onun istehsal və xidmət sferasında fəaliyyət göstərən firmaların istehsal-satış fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesinə cəlb edilməsi nəticəsində marketinq sistemində yeni rol oynaması ilə əlaqədardır. Bu rolun mahiyyəti, onun marketinq kompleksi sisteminin aktiv və ayrılmaz hissəsi olmasıdır. Bu sistemin inkişaf səviyyəsi müəssisənin reklam-informasiya fəaliyyətinin keyfiyyət və effektivliyi, eləcə də, onun dünya bazarının tələblərinə uyğunluğu ilə ölçülür.

Nəticə. Müasir dövrdə marketinq konsepsiyasından istifadə edilməsi yalnız keyfiyyətli, istehlakçıların tələbinə uyğun gələn məhsul istehsal etməklə, ona istehlakçılara münasib qiymət müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də istehsal edilən məhsula tələbat yaratmağı, məhsul satışını həvəsləndirməyi, bu məqsədlə öz istehlakçılarına zəruri informasiya ötürməyi, informasiyanı diqqətlə seçməyi, istehlakçılarla əks əlaqə yaratmağı tələb edir. Bütün bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi marketinqin kommunikasiya sisteminin yaradılmasını və həyata keçirilməsini zəruri edir. Marketinqin kommunikasiya sistemi firma ilə vasitəçilər, istehlakçılar və digər ünsiyyət auditoriyaları arasında əks əlaqə yaradılmasını nəzərdə tutur.

Marketinqin kommunikasiya sisteminin ən geniş yayılmış və ən effektiv təsir göstərən marketinq vasitələrindən biri reklam fəaliyyətidir. Marketinq fəaliyyətində əmtənin irəlilədilməsini təmin edən kommunikasiya sisteminin əsas elementlərindən biri kimi reklam məqsədli auditoriyaya zəruri məlumatların ötürülməsi yolu ilə istehlakçılarda məhsula tələbat formalaşdırmaq, firmanın imicini yüksəltmək, son nəticədə məhsul satışını artırmağa imkan verir. Reklam vasitəsilə məhsulun üstünlüklərini və onun faydalılığına alıcıları inandırmaq və bununla da, məhsulu bazara yeritmək firmalar üçün daha vacib əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

- [1] Kotler F. Marketinqin əsasları. Bakı., Ergün,1993
- [2] Джоббер Д. Принципы и практика маркетинга. Учебное пособие, М., Издательский дом «Вильямс», М., 2000
- [3] Мезенцев Е.А. Реклама в коммуникационном процессе. Учебное пособие, Омск: Изд-во Ом ГТУ, 2007
- [4] Панкратов Ф.Г. Баженов Ю.К. и др. Рекламная деятельность. Учебник для студентов высших учебных заведений. М., Информационно-внедренческих центр «Маркетинг», 2001
- [5] Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика, СПб.: Питер, 2001

SİSTEMLİ YANAŞMAQLA TEXNOLOJİ MAŞINLARIN TİPİNİN SEÇİLMƏSİ METODU

M.H. Fərzəliyev
prof., UNEC

S.M. Sədirlı
dissertant

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Maşının məhsuldarlığı, enerji sərfi, istifadə diapazonu, quraşdırmaq üçün verilənlərdən və həmçinin istismar üçün tövsiyələr və s. aid edilən texniki parametrlər istehlakçıda həmişə maraq doğurur. Təqdim edilən məqalədə bir və çox əsnəkli toxucu maşınlarının maksimum nəzəri məhsuldarlığını təmin edən optimal işçi enliyin, baş valın fırlanma tezliyini və akustik xarakteristikalarını nəzərə almaqla tipinin təyin edilməsi metodu verilmişdir. Burada həmçinin toxucu maşının istifadə diapazonunu təyin etmək üçün müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: toxucu maşının məhsuldarlığı, parçanın eni, baş valın fırlanma tezliyi, başlanğıc sürət, akustik xarakteristikalar.

Jel Classification: O10

METHOD OF SELECTION BY TYPE OF TECHNOLOGICAL MACHINES SYSTEMS APPROACH

Abstract

Performance of the machine, power consumption, range of use, data for the installation as well as rekomendatsii manual is of great interest for consumers. In the present paper we give a method of determining the type and odnozevnyh mnogozevnyh weaving machines based on the optimal value of the working width, the speed of the main shaft and the acoustic characteristics, which provide maximum performance weaving machines. It also provides a method of determining the range of use of the loom.

Keywords: performance of weaving machines, fabric width, the main shaft rotation speed, the initial velocity, the acoustic characteristics.

МЕТОД ВЫБОРА ТИПА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ МАШИН ПУТЕМ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Резюме

Производительность машины, потребляемая энергия, диапазон использования, данные для монтажа, а также рекомендации по эксплуатации представляет большой интерес для потребителей. В представленной работе дается методика определения типа однозевных и многозевных ткацких машин с учетом оптимальной величины рабочей ширины, частоты вращения главного вала и акустические характеристики, при котором обеспечивается максимальная производительность ткацких машин. Здесь также дается методика определения диапазона использования ткацкой машины.

Ключевые слова: производительность ткацкой машины, ширина ткани, скорость вращения основного вала, начальная скорость, акустические характеристики.

Texnoloji maşınların texniki parametrləri daxil olan kompleks məlumatlar vardır ki, onlar istehlakçılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kompleks məlumatlara maşının məhsuldarlığı, enerji sərfi, istifadə diapazonu, nəqlətdirmə və quraşdırma üçün, istismar üçün tövsiyələr və akustik xarakteristikaları aid etmək olar.

Bu mürəkkəb kompleks məlumatları nəzərə almaqla texnoloji avadanlığın tipinin seçilməsini sistemli yanaşma əsasında həyata keçirmək olar[1].

Sistemli yanaşma əsasında texnoloji maşınların tipinin seçilməsi metodikasına toxucu maşınların misalında baxaq. Sistemli yanaşmaqla məsələ həll etmək üçün, tədqiq edilən mənbəyin modeli qurulur, tədqiqatın məsələsi qoyulur və qoyulmuş riyazi məsələ həll edilir.

Toxucu maşının tipini seçdikdə əsas göstəricilər, məhsuldarlığı, maşının nominal işçi sürəti, emal edilən tekstil materiallarının növləri, parçanın maksimum səthi sıxlığı, arqac və üzrə sıxlığı, arqac sapalrının rənglərinin sayı nəzərə alınmalıdır. Bu texniki parametrləri nəzərə almaq üçün əsas riyazi model qismində toxucu maşının məhsuldarlıq ifadəsindən istifadə etmək olar.

Toxucu maşınının məhsuldarlığı bir dəqiqədə ərişin əsnəyindən keçirilən arqac sapının uzunluğu ilə təyin edilir.

$$\Pi = nb \mu / 100 \quad \text{m/dəq}$$

burada

n- baş valın (çarx qolunun və yaxud yumruğun) fırlanma tezliyi, dəq^{-1} , b- parçanın eni (metrlə), μ - istifadə edilən toxuculuq materialının növündən, parçanın

toxunmasından, xidmət sahəsindən və bir neçə başqa amillərdən asılı olaraq, maşından istifadə əmsalındır %.

Müxtəlif toxucu maşınlarını müqayisə etmək üçün nəzəri məhsuldarlıqdan istifadə edirlər. Bu zaman $\mu=1$ qəbul edilir. Bir əsnəkli maşının nəzəri məhsuldarlığını (m/dəq) maşının baş valının fırlanma tezliyindən istifadə edərək almaq olar:

$$\Pi_m = nb = \frac{g\varphi_{at}}{6(b+m)} b = \frac{g\varphi_{at}}{6(1+m/b)}$$

burada g —sapgəzdircinin orta sürətidir (m/san); φ_{at} - atılma bucağıdır, (dərəcə), m - sapgəzdircinin uzunluğudur ki, atılma prosesinə nəzarət etmək üçün m onun yoluna əlavə olunur. Toxucu fabriklərində çox zaman məhsuldarlığı parçanın poqonla və yaxud kvadrat metrə hesablamaq lazım gəlir.

Bir əsnəkli toxucu maşının məhsuldarlığı (m²/saat) aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$\Pi = 0,06 n \mu b/D = \Pi' b$$

Burada D – arqac üzrə sıxlıqdır, yəni 10 sm-dəki sapların sayı, Π' maşının məhsuldarlığıdır (poqon-metr/saat).

Çoxəsnəkli toxucu maşınların məhsuldarlığı m²/saat

$$\Pi_m = 0,06 v z \mu /D = \Pi'_m b$$

Burada z - parçanın bir metr enliyindəki məkiklərin sayı, Π'_m - maşının məhsuldarlığı (poq.m/saat).

Toxucu maşınının maksimum məhsuldarlığını təmin edən işçi enliyinin optimal qiyməti bəzi sadələşdirmələr apardıqdan sonra hesabat yolu ilə təyin edilə bilər. Bunun üçün baş valın fırlanma tezliyini və maşının məhsuldarlığını vaxtın funksiyası kimi təqdim etmək sərfəlidir.

Baş valın bir tam dövründə maşının k funksional kompleksi işləyir ki, təsir fazasını radianla ifadə edilmiş $\hat{\phi}_i$ bucaqlarının ardıcılıqları ilə təqdim etmək olar. Belə ki,

$$\sum_{i=1}^k \hat{\phi}_i = 2\pi$$

Baş valın bucaq sürəti sabit olduğu üçün

$$\hat{\phi} = \omega t, \hat{\phi}_i = \omega t_i,$$

Baş valın fırlanma tezliyi dəq⁻¹ aşağıdakı kimidir:

$$n = 60 / \sum_i^k t_i$$

Yumruqlu vurucu mexanizmlili mikroməkikli toxucu maşının tsiklik diaqramı aşağıdakı intervallardan ibarətdir: berdonun hərəkəti, ehtiyat vaxt, sap keçiriciyə tə-

cili verilməsi, sap keçiricinin əsnəkdən sərbəst uçuşu, əsnəkdən çıxmasına nəzarət və sapkeçiricinin əylənməsi, sonra sapkeçirici sona çatmadıqda maşının dayandırılması üçün impulsun verilməsi, ehtiyat vaxtda maşının əylənməsi. Bəzi sistemlərdə ehtiyat vaxt, mexanizmin sakitləşməsi və yaxud növbəti funksiyanın etibarlı yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün və həmçinin əvvəlki intervalda təsir edən mexanizmin düzgün sazlanmadığı halda lazımdır. Ancaq sapkeçiricinin sərbəst uçuşuna uyğun gələn t_4 interval vaxtında arqac sapı əsnəyə orta sürətlə $\mathcal{G}$ qoyulur. Bu tip toxucu maşınları üçün sap keçiriciyə lazım olan təcilin verilməsinin t_3 və sapkeçiricinin əsnəkdən çıxmasına nəzarət və maşının əylənməsinin t_5 interval vaxtlarının minimal qiyməti maşının enliyindən və sürətindən asılı deyil. Dəqiqliyi ilə ehtiyat vaxtın minimal qiymətləri təcrübədə yoxlanılmış və sabit qalır. Ona görə yazmaq olar:

$$K_1 = t_2 + t_3 + t_5, \quad n = \frac{60}{k_1 + t_1 + t_4}$$

burada t_2 ehtiyat vaxtdır.

İlkin yaxınlaşmada vurma vaxtını maşının işçi enliyindən və sürətindən asılı olmayaraq sabit qəbul edirik:

$$t_1 = \text{const}; \quad k = k_1 + t_1$$

Bu halda, maşının fırlanma tezliyi üçün nisbət aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$n = 60/(k + t_4)$$

Bu şərtlər daxilində maşının baş valının fırlanma tezliyi ancaq sapın keçirilməsinin orta sürətindən aslıdır. Bu qiymət həm başlanğıc sürətdən (V_1) və həmçinin $b + m$ bərabər olan tam yoldan asılı olduğu üçün yazı bilərik:

$$\begin{aligned} t_4 &= (b+m)/v \\ \mathcal{G} &= \mathcal{G}_1 - \frac{\Delta \mathcal{G}}{2} = \mathcal{G}_1 - \frac{at_4}{2} \\ \Delta \mathcal{G} &= at_4, \quad t_4 = \frac{2(b+m)}{2\mathcal{G}_1 - at_4} \\ at_4^2 - 2\mathcal{G}_1 t_4 &= -2(b+m) \\ t_4 &= \frac{\mathcal{G}_1}{a} \pm \frac{1}{a} \sqrt{\mathcal{G}_1^2 - 2a(b+m)} \end{aligned}$$

Maşının bir dəqiqədə əsnəkdən keçirilən arqac sapının uzunluğu ilə ifadə edilən məhsuldarlığı aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\Pi = nb = \frac{60b}{K + \frac{1}{2} \left[\mathcal{G}_1 + \sqrt{\mathcal{G}_1^2 - 2a(b+m)} \right]}$$

Maşının maksimal məhsuldarlığı və həmçinin optimal işçi enliyini aşağıdakı nisbətdən təyin edirlər:

$$\frac{d\Pi}{db} = 0$$

Differensiallamada zamanın sabitliyindən istifadə edilir [2].

$$C = k + \frac{g_1}{a}; \quad d = \frac{1}{a} \left(\frac{g_1^2}{a} - 2m \right)$$

Optimal işçi enlik (metrlə) aşağıdakı kimidir:

$$b_{on} = \frac{1}{a} \left(d - c^2 + c\sqrt{c^2 - d} \right)$$

$\Pi = f(b)$ asılılığını ifadə edən əyrini qurmaq üçün bu tənliyə v_1 , a qiymətləri yerinə yazılır və ardıcılıqla işçi enliyin bir neçə qiyməti alınır. Nəticələyici nisbət göstərir ki, sapkeçiricinin başlanğıc sürəti artdıqda, optimal işçi enlik artır sapkeçiricinin azaldıqda isə azalır. Sapkeçiricinin təcilinin azalması onun yolunun başlanğıcında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zulzer tipli maşınlar üçün vurma vaxtının maşının enliyindən asılılığını aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar

$$t_1 = h b + P$$

burada h, p sabit kəmiyyətlərdir.

Bu nisbəti nəzərə alaraq, toxucu maşınının məhsuldarlıq tənliyi aşağıdakı şəkildə düşür.

$$\Pi = \frac{60b}{k_1 + (hb + p) + \frac{1}{a} \left[g_1 + \sqrt{g_1^2 - 2a(b + m)} \right]}$$

Bu tənliyi differensiallamaq çox çətin deyil.

Toxucu maşınında sexin 1 m^2 aid edilən sahəsində parça istehsalı toxuculuğun iqtisadiyyatı üçün vacib amildir. Binaların istismarı ilə əlaqədar olan amortizasiya ayırmaları, maşınların istismarından ayırmaların 15% qədərini təşkil edir. Kiçik istehsal sahəsini tutan şırnaqlı toxucu maşınları üçün tikintiyə ayırmalar müəyyən qədər azdır. Sexin vahid sahəsindən çıxarılan parçanın qiyməti bilavasitə havanın kondisionerləşdirilməsi, qızdırılması və işıqlandırılması kimi istismar xərcləri ilə bilavasitə əlaqədardır. 1 m^2 sahədən yüksək məhsul istehsalı toxucu sexində əməyin təşkili ilə əlaqədar problemlərin həllini asanlaşdırır, belə ki, toxucunun komplekt maşınları keçmək üçün yolu və maşınlara xidmət etdikdə keçdiyi məsafəni qısaldır.

Toxucu maşının optimal enliyinin təyin olunmasına F. Pompenin işləri həsr edilmişdir [2].

Maşının məhsuldarlığı, $m \cdot \text{dəq}^{-1}$ -ə vahid uzunluğa aid edilən bir sıra maşınlar üçün aşağıdakı kimidir:

$$\Pi_s = \frac{nb}{b+R}u$$

Burada n - maşının baş valının fırlanma tezliyi $dəq^{-1}$, b - parçanın enliyi, R – maşının uyğun hissəsinin əndazə enliyi və maşınlar arasında keçid də daxil olmaqla iki qonşu toxucu maşındakı parçanın kənarları arasındakı məsafədir, u - maşından istifadə əmsalıdır.

Tənlikdə maşının əndazə enliyi, xidmət üçün keçid, navoylar arasındakı keçid nəzərə alınmır. Belə ki, eyni kateqoriyadan olan maşınlar üçün bu qiymətlər eynidir. 1dəqiqədə ərişin 1 metr enliyinə düşən əriş və arqac saplarının qırılmasına orta qiymət verərək və qırılmaların aradan qaldırılması ilə əlaqədar boş dayanmaların normasını nəzərə alaraq, maşından istifadə əmsalını təyin etmək olar. Məhsuldarlığı təyin etmək üçün nəticədə aşağıdakı tənliyi alırıq:

$$\Pi_s = \frac{bk}{Ab^2 + Bb + C}$$

Burada A , B , C sabitlərdir.

Optimal işçi enlik $d\Pi/db=0$ ifadəsini differensiallamaqla təyin edilir. Bu tənliklərdə sapın keçirilməsinin orta sürətini sabit qəbul edirlər və ona görə də onlar işçi enliyin müəyyən sahədə təyin olunması üçün doğrudur. Təcrübədə vahid köməkçi göstəricidən maşının enliyindən istifadə əmsalından (%) istifadə edilir:

$$K_b = \frac{b}{B}100$$

burada: b - maşının işçi enliyi, B – maşının əndazə enliyidir.

Məkişsiz toxucu maşınlarının texniki parametrlərinə onların akustik xarakteristikaları aid edilir. Ölçmələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ən az səsli hidravlik şırnaqlı toxucu maşınlarıdır(88 ДБ); sonra isə bəzi rapirli toxucu maşınları(88-95 ДБ), pnevmatik şırnaqlı toxucu maşınları(92-95 ДБ), kiçik məkişli toxucu maşınları (100-102 ДБ) gəlir. Toxucu maşınında səsin səviyyəsinə arqac sapının keçirilməsi üsulu, əsnək əmələgətirici mexanizmin və arqac sapını parçanın işçi başlanğıcına vuran mexanizmlərin işi böyük təsir göstərir.

Müəyyən tip toxucu maşınlar üçün fırlanma tezliyinin n_1 -dən n_2 -yə qədər artması səsin səviyyəsinin $\Delta 2$, ДБ qədər artmasına gətirir ki, bu da aşağıdakı ifadə ilə təyin edilir.

$$\Delta L = 40 \lg \frac{n_2}{n_1}$$

Məsələn mikroməkişli Sulzer toxucu maşınında fırlanma tezliyi 200 dəq.-dən 300 dəq. qədər artdıqda səsin səviyyəsi 2ДБ artır.

Toxucu maşınının istifadə diapazonu. Əriş və arqac xam malının emalı, istehsal edilən parçanın tipi, enliyi, keyfiyyəti, imkanları ilə müəyyən edilir. Adətən aşağıdakı verilənlər göstərilir:

1. Parçanın) toxunuşunda parçanın maksimum səthi sıxlığı (q/m^2). Bu xarakteristika təqribidir. İpək parçalar üçün səthi sıxlıq 200-ə qədər, yun parça üçün - 500-ə qədər, pambıq parça üçün - 350 qədər, brezent və qablaşdırmaq üçün parçalarda - 1000 və bəzən 1500 q/m^2 olur. Bu parametr dəqiq olaraq parçanın dolma əmsalı və ərşin maksimal gərginliyi ilə ifadə edilə bilər, lakin bu kəmiyyətlər hələ bütün parçalar üçün müəyyən edilməmişdir.

2. Əriş üzrə çeşid imkanlarını müəyyən edən remizlərin maksimal sayı remizlərinin maksimal sayı 12, 16, 20 və yaxud 25 olan toxucu maşınları buraxılır.

3. Arqac üzrə sıxlıq adətən 10 sm-ə 80 - 600 olur, nazik parçalar üçün 1200 və daha çox sap, ağır parçalar və cuna üçün 10 sm-də 40 sap olur.

4. Arqacın rənginin sayı. Bırrəngli toxucu maşınları, bir rəngdən olan arqac saplarını keçirmək üçün təyin edilmişdir. Bəzi toxucu maşınları arqacın iki növ ardıcılıqla 1:1 və yaxud 2: 2 bərabər növbələşməsi üçün qurğu ilə təchiz olunmuşlar. Çoxrəngli toxucu maşınları 2, 4, 6, 8 və daha çox rəngli arqac sapını dəyişən mexanizmlə təchiz olunmuşdur. Arqacın dəyişdirilməsi birtərəfli və ikitərəfli ola bilər. Ərişin və parçanın sarınması- nın maksimal diametri, ərşin və parçanın dəyişdirilməsi tezliyini təyin edir.

5. Maşının quraşdırılması üçün onun əndazə və başqa ölçüləri (məsələn enerji sərfi, səs səviyyəsi və örtüyə dinamik təsir və s.). Texniki- iqtisadi müqayisə üçün köməkçi göstəricilərdən istifadə edilir: vahid xidmət edən düşən məhsuldarlıq və yaxud istehsal sahəsinin 1 m^2 -na düşən məhsuldarlıq və yaxud vahid kapital qoyuluşuna düşən məhsulun miqdarı.

Beləliklə sistemli yanaşma əsasında göstərilən texniki parametrləri təyin etdikdən sonra ən yüksək məhsuldarlığı, verilmiş məhsuldarlığı təmin edən enliyi, fırlanma tezliyini sexin 1 m^2 aid edilən sahəsində eyni çeşiddə daha çox çeşid diapazonunda parça istehsal edən toxucu maşınını seçmək məqsədəuyğundur.

Nəticə

1. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində bir və çox əsnəkli toxucu maşınlarının maksimum nəzəri məhsuldarlığını təmin edən işçi enliyini, baş valın fırlanma tezliyini nəzərə almaqla tipinin seçilməsi üçün ifadə alınmışdır. Sistemli yanaşmaqla toxucu maşının tipini seçdikdə maşının akustik xarakteristikalarını da nəzərə almaq lazımdır.

2. Toxucu maşının istifadə diapazonunu təyin etmək üçün verilənlər işlənmişdir.

Ədəbiyyat

- [1] Fərzəliyev M.H. Toxuculuq istehsalatının texnoloji maşınları və avadanlıqları, B., İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2010.
- [2] Телавашек О., Сватый В. Бесчелночные ткацкие станки М., Легпромбытиздат, 1985.
- [3] Антонов А.В. Системный анализ, М., Высшая школа, 2000.

QLOBALLAŞAN BİZNES MÜHİTİNDƏ İQTİSADİYYATIN LOGİSTLƏŞDİRİLMƏSİNİN OBYEKTİV ZƏRURİLİYİ

T.İ. İmanov

i.e.d, prof., UNEC

Z.H.Əhmədov

Dissertant, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 30

noyabr; online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 05 October 2016; accepted 30 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı, bütövlükdə həm bölüşdürmə, həm də tədavül sferasının spesifik xüsusiyyətləri baxımından iqtisadi sistemə süni surətdə qoşulmuş struk-turlara qarşı olduqca həssas olduğundan, logistikanın iqtisadi sistemə verdiyi ən böyük iqtisadi səmərə, hər şeydən əvvəl maddi resurslar üzrə ehtiyatların həcmnin və maddi ehtiyatlarının istehlakçılara çatdırılması vaxtının azaldılmasından ibarətdir. Bu baxımdan, logistika məhsulgöndərənlərdən son istehlakçılara qədər məhsulların istehsal olunması və xidmətlərin göstərilməsilə əlaqədar olan bütün proseslərin tənzimlənməsinə cəhd göstərir. Bu məntiqə logistika iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsinin tələbidir.

Açar sözlər: dünya təsərrüfat sistemi, bazar iqtisadiyyatı, logistika, təsərrüfat subyektləri, material axınları, integrativ əlaqələr.

Jel Classification: O44

OBJECTIVE NECESSITY LOGISTIROVANIYA ECONOMIES IN A GLOBALIZING BUSINESS ENVIRONMENT

Abstract

The economic benefits of logistics regarding material resources, both in terms of the market economy as a whole, and in terms of the specifics of the sphere of circulation and distribution, primarily, is to reduce the time of delivery to customers of volume of stocks and material resources. From this point of view, the logistics involved in the regulation of all processes concerning the production of goods and services from suppliers to end users. Thus, logistics is a requirement of the modern era of economic development.

Key words: world economic system, market economy, logistics, economic actors, material flows, integrative relationships.

ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ЛОГИСТИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕЙ БИЗНЕС СРЕДЕ

Резюме

Экономической выгодой логистики относительно материальных ресурсов, как в условиях рыночной экономики в целом, так и с точки зрения специфики сферы обращения и распределения, прежде всего, является сокращение времени доставки потребителям объема запасов и материальных ресурсов. С этой точки зрения, логистика занимается регулированием всех процессов относительно производства товаров и оказания услуг от поставщиков до конечных потребителей. Таким образом, логистика является требованием современной эпохи развития экономики.

Ключевые слова: мировая экономическая система, рыночная экономика, логистика, экономические субъекты, материальные потоки, интегративные отношения.

Giriş. Dünya təsərrüfat sistemində baş verən dəyişikliklər təbiidir ki, rəngə-rəngliyi ilə seçilən dünya bazarını tam əhatə etməklə ona intensiv təsir göstərir. Bütün regional bazarlara daxil olmaq üçün siyasi şəraitin formalaşdırılması əmtəə və xidmətlərə tələbatın həcmi dinamik olaraq artırır və bu da öz növbəsində müştəri tələbinin dolğun ödənilməsi üçün prinsipial yeni istehsal strukturlarının və standartların formalaşması zəruriyyətini yaradır. Bu baxımdan, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit formalaşdıran logistikasız dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasını reallığa çevirmək qeyri-mümkündür.

Respublika iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatı yönündə inkişaf etdirilməsi iqtisad elmləri qarşısında dərin nəzəri təhlil və əsaslandırılmış üsullarla praktiki həll ediləməli olan çoxlu problemlər qoymuşdur. Bu problemlərdən ən mühümü mülkiyyətin totalitar dövlətləşdirilməsini və iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsipi əsasında fəaliyyətini nəzərdə tutan bir sıra direktiv orqanların ləğv edilməsi ilə əlaqədar material, informasiya və maliyyə axınlarının rəşional təşkili və bazar subyektlərinin yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərlə təmin edilməsindən ibarətdir.

Uzun illər maddi və istehsal resurslarının mübadiləsi sferasında mütləq hökmranlığa malik olan maddi-texniki təchizat sistemi ölkədə bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində əsaslı surətdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. İqtisadiyyatın bu sektoruna aid edilən müəssisə və təşkilatlar dövlətsizləşdirilərək istehsal-kommer-siya fəaliyyətini həyata keçirən müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müstəqil təsərrüfat subyektləri kimi fəaliyyət

göstərməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq istehsalçıların və istehlakçıların iqtisadi maraqlarını nəzərə almadan resursların «yuxarıdan» «ciddi» «nizamlaşdırılmış» sərt bölgü mexanizmindən fərqli olaraq, tələb və təklifə, qiymət və rəqabətə söykənən bazar iqtisadiyyatı mübadilə sferasının özünün və ona xidmət edən subyektlərin fəaliyyətinin yeni tələblər baxımından formalaşması zəruriyyətini meydana çıxartdı.

Beləliklə, ilkin olaraq müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində material axın-larının bölgüsü və hərəkətini tənzimləyən sistemin (maddi-texniki təchizatın) dağılması nəticəsində təsərrüfat praktikasında material ehtiyatlarının ilk təchizat mənbəyindən son istehlakçıya qədər ümumi hərəkətinin yeni metod və texnologiyası, axınların tənzimlənməsi, bu axınların təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsini həyata keçirən yeni bir sistemin və onun keyfiyyət üstünlüklərinin aşkar edilməsinə böyük ehtiyac yarandı.

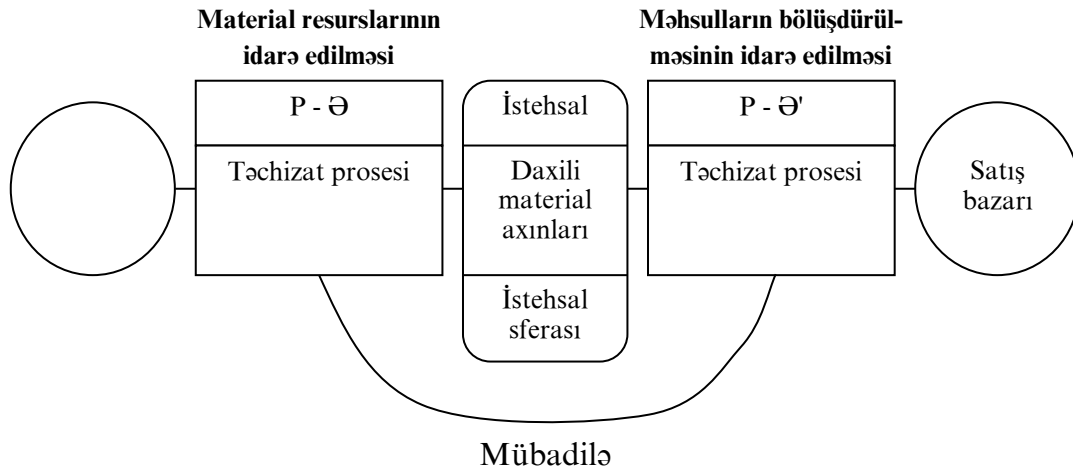
İkincisi, istər ölkədaxili, istərsə də dünya təsərrüfat sistemində integrativ əlaqələrin artması ilə müşahidə olunan bazar iqtisadiyyatında istehsal-kommersiya fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzinə çevrilən tədavül sferasında xərclərin artması bazar fəaliyyətinin yeni - optimal formasının axtarılıb tapılmasını və xərclərin azaldılma-sını aktuallaşdırdı.

Üçüncüsü, ilkin xammal mənbəyindən son istehlakçıya qədər material axınlarının ümumi vaxtının 93%-i məhsulların müxtəlif bölgü və satış kanalla-rında saxlanılmasına, 2%-i xüsusi istehsala, 5%-i məhsulların nəql edilməsinə sərf edildiyindən, material axınlarının hərəkəti ilə bağlı müxtəlif mərhələlərdə vaxt məsrəfinin optimallaşdırılması hər bir təsərrüfat subyektinin ali məqsədinə çevrildi (2). Daha doğrusu, müasir iqtisad elmləri qarşısında duran ən vacib problem məsələ məhsulların tədavül kanallarında ləngimədən təkrar istehsalın növbəti mərhələsinə tez keçidinin təmin edilməsi, məhsul istehsalçılarının məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsul çeşidinin artırılması, istehlakçı sifarişlərinə dolğun cavab vermək baxımından əlavə vaxt qazanması, ayrı-ayrı mərhələlərdə çəkilən maddi məsrəflərin azaldılmasından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı və onun genetik əsasları bir daha sübut edir ki, bu iqtisadi sistemdə mühüm rol oynayan və onun əsas halqalarından biri olan sahibkarlıq firmaları özlərinin korporativ missiyalarının həyata keçirilməsi və qarşılarına qoyduqları məqsədlərə (mənfəət həcmnin artırılması, bazar segmentinin genişləndirilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, əmək məhsuldarlığının və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi) nail olması üçün marketinq və menecment bazası əsasında güclü təsərrüfat mexanizminə malik olmalıdır.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar uğrunda rəqabət mübarizəsinin getdikcə kəskinləşdiyi resurs mərhələsində hər bir təsərrüfat subyek-ti material, maliyyə, informasiya, kadr və digər resursların həm istehsal, həm də tədavül sferasında səmərəli idarə edilməsini həyata keçirmək üçün yeni təsərrüfat mexanizmi kimi logistikaya böyük ehtiyac duyur (şəkil 1), çünki müstəqil məhsul istehsalçıları bazar tələbindən asılı olmayaraq əmtəəlik məhsul istehsalı zamanı ikili xa-

rakterə malik rəqabətlə üzləşirlər. Bu, ilk növbədə bazar üçün nəzərdə tutulan məhsulların istehsalına lazım olan xammal, material və dəstləşdirici məmulatların əldə edilməsi zamanı optimal satış şəbəkələrinin qiymətləndirilməsində mövcud çətinliklər və analogi məhsul istehlakçılarının istifadə etdikləri metod və üsullar, xüsusilə qiymət faktoru ilə əlaqədardır. İkincisi isə hazır məhsulların reallaşdırılmasında meydana çıxan problemlərlə - xüsusi satış şəbəkəsinin olmaması, satış şəbəkələrinin saxlanması çəkilən xərclərin yüksək olması, bu şəbəkələrdə məhsulların

reallaşdırılması imkanlarının məhdudluğu, məhsulların bazar tələbinə tam cavab verməməsi, keyfiyyətinin aşağı olması və s. ilə bağlıdır. Buna görə də, istehsalçı firma və şirkətlər hazır məhsul axınlarının çoxsaylı bölüşdürücü şəbəkələrdə hərəkətini - fiziki bölüşdürmə (bölüşdürmə prosesinə adətən nəqlətmə, satış zamanı materialların və hazır məhsulların yerdəyişməsi, istehlakçı sifarişlərinin uçotu və yerinə yetirilməsi, ehtiyatların səviyyəsinə nəzarət, istehsal güclərinin və anbarların yerləşdirilməsi və s. əməliyyatlar aid olunur) və onun idarə edilməsi problemini həll etmək məcburiyyətində olur.

Deməli, bazar münasibətləri sisteminin mürəkkəbliyi, özünün dinamikliyi ilə seçilən bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin hər dəfə dəyişən iqtisadi vəziyyətdən çıxış yolları axtarmaları və bu tip problemləri həll etmələri məhz iqtisadiyyatın logistləşdirilməsinə zəruriyyət yaradır.

Beləliklə, ümumi formada iqtisadiyyatın logistləşdirilməsini şərtləndirən amilləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. İqtisadiyyatın logistləşdirilməsinin cəlbədicə motivlərindən bir bölüşdürmə proseslərinin keyfiyyətinə tələbatın artması ilə bağlı satış problemlərinin çətinləşməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif bazar subyektləri arasında mürəkkəb əlaqələr sistemi formalaşmışdır ki, bu da öz növbəsində təchizat və satış sferasında aparılan əməliyyatların təşkilinin mövcud modelinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bunun üçün isə ilk növbədə mövcud iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə məhsul yeridilişinin optimallaşdırılması, anbarlar şəbəkələrinin və terminal mərkəzlərinin optimal yerləşdirilməsi, əlverişli məhsul göndərmə partiyasının həcmnin müəyyənəşdirilməsi, optimal nəqliyət marşrutlarının seçilməsi və s. sahədə yerinə yetirilən işlər intensivləşdirilməlidir.

2. *İqtisadiyyatın logistləşdirilməsinin obyektiv stimullarından digərini istehsal strategiyasında və məhsul yeridiliş sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşahidə olunan satıcı bazarından alıcı bazarına keçid təşkil edir.* Əgər əvvəllər məhsul buraxılışı haqqında qərarlar satış siyasətindən əvvəl gəlirdisə, müasir şəraitdə bazar tələbinin həcmi və strukturundan asılı olaraq satış siyasəti imperativ olaraq istehsal proqramlarına əsasən formalaşır. Sərt rəqabət şəraitində müştərilərin maraqlarına uyğunlaşmaq və göstərilən xidmətin keyfiyyətini yüksəltmək öz növbəsində məhsul istehsalçılarından adekvat reaksiya tələb edir. Aydındır ki, müştərilərə göstərilən xidmətin keyfiyyətini yüksəltmək üçün hər şeydən əvvəl, verilən sifarişlərin yerinə yetirilməsi müddətini qısaltmaq və məhsul göndərmə qrafiklərinə şərtsiz olaraq riayət etmək lazımdır. Bu zaman qiymət və məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, zaman faktoru təsərrüfat subyektinin normal fəaliyyətini müəyyənəşdirən mühüm amil kimi çıxış edir.

3. *Logistikadan istifadəni şərtləndirən digər mühüm amil material resurslarının istehsalçıdan istehlakçıya qədər bütün hərəkəti yolunda axın proseslərinin fasilə-sizliyini təmin etməkdən ibarətdir.* İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinadən qeyd etmək olar ki, bu problemi müxtəlif təchizat mənbələrindən daxil olan material resurslarının akkumulyasiyasını həyata keçirən regional mərkəzlərdə iri anbar termini-nallarını yaratmaqla aradan qaldırmaq mümkündür. İxracıyönümlü məhsul və xidmətlərdən istehlakçıların asılı olduğu müasir şəraitdə belə bir həll variantının aktuallığı və əhəmiyyəti bir qədər də artır. Bu zaman ictimai istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası, elmi texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi, bazar infrastrukturunun rolu-nun artması, teylor tipli idarəetmə sistemindən integrativ idarəetmə sisteminə keçid, eləcə də bazarın müasir inkişaf səviyyəsi ilə şərtləşən amillər də təbii ki, bu prosesə əsaslı təsir göstərir [3].

4. *İstehsalın həcmnin artması, ölkədaxili və dünya təsərrüfat əlaqələrinin yeni-lənməsi* mübadilə sferasında tədavül xərclərinin artmasına gətirib çıxardığından təsərrüfat subyektlərinin əsas diqqəti bazar fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün yeni formaların axtarılıb tapılmasına və bu sferada xərclərin azaldılmasına yönəldilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, material resurslarının ilk yaranma-təchizat mənbəyindən son istehlakçıya çatdırılmasına qədər ümumi hərəkətinə çəkilən məsrəflərin tərkibcə üçdə iki hissəsini nəqliyyat xərcləri, üçdə bir hissəsini isə ehtiyatların yaradılması və saxlanılmasına çəkilən xərclər təşkil edir (5). Ekspert qiymətləndir-mələrinə görə, logistik metodların tətbiqi ehtiyatların səviyyəsinin 30-50%, nəqliyət müddətinin isə 25-45% azaldılmasına imkan verir.

Bu zaman tətbiq edilən ənənəvi bölgü metodları xərcutumlu olduğundan, firmanın menecerləri bu məsrəflərə ciddi nəzarət etmək məcburiyyəti ilə üzlə-şirlər, çünki bu sahədə mövcud vəziyyətin kəskin xarakterini uçota alan menecerlər nəqliyyatı biznes üçün dayanıqlı, sabit faktor adlandırmaqda bir qədər tərəddüd edirdilər. Nəqliyyat sahəsində baş verən dəyişikliklərə tez uyğunlaşmaq üçün mütləq çoxlu sayda və bir-birilə məntiqi bağlı olan yeni qərarlar qəbul etmək lazım gəlir. Bu tip qərarlardan ən ümdəsi nəqliyyat vasitələrindən istifadə sahəsinə dövlət müdaxiləsinin azaldılması və ya məhdudlaşdırılması hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ötən əsrin 1970-ci illərinin sonlarından etibarən dünya təsərrüfat sistemində ümumi istifadədə olan nəqliyyat təşkilatları üçün dövlət tənzimləməsi demək olar ki, aradan qaldırılmış, əsasən məhsul göndərənlər tərəfindən istifadə edilən nəqliyyat vasitələri üçün köhnə “oyun qaydaları” ləğv edilmişdir. Belə bir şəraitdə yeni islahatın yaratdığı imkanlardan nəqliyyat vasitələrini istismar edən firma və şirkətlərin bəhrələnməsi üçün nəqliyyat sferasında həm cari, həm də uzunmüddətli strategiyaları yenidən nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

5. *Praktiki baxımdan diqqət çəkən digər mühüm məqam ondan ibarətdir ki*, müasir şəraitdə ağırlıq mərkəzi məhsul və xidmətlərin istehsalı sferasından bölgü və mübadilə sferasına keçmişdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əgər yaxın zamanlara qədər respublikanın milli iqtisadiyyatında məhsul qıtlığı və ya çatışmazlığı halları müşahidə edilirdisə, əmtəə bazarında məhsul bolluğunun yaran-dığı və alıcılıq qabiliyyətinin məhdud olduğu müasir şəraitdə məhsulların bölüşdü-rülməsi və ticarətin bazar iqtisadiyyatının tələbləri çərçivəsində təşkili, bazarda rəqə-bət bazar üstünlük-lərinin əldə edilməsinə imkan yaradır. Deməli, logistik prinsiplərdən istifadə bu və ya digər firmanın müştəri tələbinin maksimum ödənil-məsi əsasında rəqabət mühitinin formalaşması üçün yeni imkanlar açır. Bu nöqteyi-nəzərdən marketing və menecment-dən fərqli olaraq, logistikaya məhsul yeridilişinin idarə edilməsi konsepsiyasının ümu-mi forması kimi baxmaq daha məqsədəuyğundur. Əgər nəzərə alsaq ki, menecment müəssisədaxili idarəetmə məsələlərinə, marketing isə ətraf mühit tərəfindən tələbin idarə edilməsi kimi mühüm hesab edilən məsələləri mütəmadi olaraq diqqət mərkəzin-də saxlayıb tədqiq edirsə, logistika hər iki konsepsiyayı son istehlakçı tələbinin ödənil-məsinə yönəldilmiş vahid sistem formasında birləşdirir (4).

6. *Mənfəətin (mənfəət və effektivlik nöqteyi-nəzərindən məhsulların fiziki bölüş-dürülməsi faktiki olaraq tədqiq olunmayan sahə hesab edilir) əsas hissəsinin istehsal sferasında formalaşmasına baxmayaraq, maliyyə, maddi və əmək resurslarından istifadə sahəsində əlavə iqtisadi qənaətlərə nail olunması mürəkkəb xarakterli əmtəə-material ehtiyatları və onların idarə edilməsi fəlsəfəsində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Belə ki, inzibati-amirlik dövründə istehsal olunan hazır məhsulun təqribən 50%-i pərakəndə ticarət şəbəkələrinin əlində cəmləşirdisə, digər yarısı istehsalçı-*

larda və topdan ticarət şəbəkələrində qalırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material və əmtəəlik məhsul ehtiyatlarının idarə edilməsi üzrə daha mütərəqqi metodların tətbiqi hazır məhsul ehtiyatı həcmnin azaldılmasına və yuxarıda qeyd olunan proporsiyaların dəyişməsinə (pərakəndə ticarət strukturlarında 10%, istehsalçılar və topdansaş strukturlarında isə 90%) səbəb oldu (1).

7. *Müasir şəraitdə əmtəə bazarında məhsul çeşidinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi bölüşdürmə kanalları və ya şəbəkələrində ehtiyatların yaradılması və saxlanmasına çəkilən xərcləri avtomatik surətdə artırır* (Cədvəl 1).

Logistik xərclər üzrə məsrəflərin strukturu, %-lə (7)

Xərc maddələri	Minimal hədd	Maksimal hədd	Orta hədd
Məhsulların daşınması	22.7	64.5	54.0
Ehtiyatların saxlanması	27.0	70.7	37.5
Yükləmə-boşaltma işləri	4.4	17.1	8.5

Müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti ümumi məlum «ilk hesablamə-iqtisadi səmərə-istehlakçı» triadasına əsaslanır. Buna görə də, qeyd edilən triadanın bucaqlarının birində logistik konsepsiyanın tələblərinə tam cavab verən məsrəflərə qənaət, xüsusi mənfəətin əldə edilməsi naminə tədavül xərclərinin azaldılması və bununla bağlı, istehlakçının maraqlarının qorunması üçün ona kompleks xidmətlərin göstərilməsi durur.

Böyük Britaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə məhsulların fiziki bölüşdürülməsinə çəkilən logistik xərclər satılan məhsul həcmnin təqribən 16% və 26,5%-ni (bunun da müvafiq olaraq 5,5%-i və 13,5%-i məhsulların daşınması ilə əlaqədar nəqliyyat xərcləri) təşkil edir. Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrdə isə bu rəqəm 21% olmaqla, onun 8,6%-ni nəqliyyat, 9,2%-ni ehtiyatların yaradılması və saxlanılmasına çəkilən məsrəflər, 3,2%-ni isə logistik əməliyyatlar və funksiyaların idarə edilməsi ilə məşğul olan heyətin saxlanılmasına çəkilən xərclərdən ibarətdir (6).

Bu isə öz növbəsində məhsul yeridilişi kanallarının təkmilləşdirilməsi və məhsulların fiziki bölüşdürülməsi prosesinə çəkilən məsrəflərin azaldılması üçün yolların axtarılmasını, hər bir istehlakçıya ona lazım olan məhsulun tələb olunan həcmdə və yerdə verilməsi üçün marketing siyasətinin lazımi səviyyədə qurulması və yerinə yetirilməsini tələb edir. Məsələn, ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarına qədər bir sıra məhsullar, o cümlədən elektrik lampası, məişət cihazları və kosmetik salfetkalar öz təbiətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə funksional xarakter daşıyırdı, yəni kifayət qədər müəyyən, konkret eyni funksiyanın yerinə yetirilməsinə xidmət göstərirdi. Lakin geniş çeşidli məhsul nomenklaturasının istehsal olunması əvvəllər bir qrupa aid edilən məhsullar arasında funksional baxımdan mövcud olan fərqləri aradan qaldırırdı.

8. *Təbiidir ki, logistik qərarların qəbul edilməsi metodologiyasının inkişaf etdirilməsi*

üçün bazis rolunu oynayan ümumi məsrəflər konsepsiyasının (bəzi ədəbiyyatlarda bu məhsulların fiziki bölüşdürülməsinə çəkilən ümumi məsrəflərin azaldılması konsepsiyası adlanır) təşəkkül tapması iqtisadiyyatın logistləşdirilmə-sini şərtləndirən amillərdən hesab olunur (2). Nəqlətmə və ehtiyatların idarə edilməsi kimi iki mühüm logistik funksiyalar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət göstərən bu konsepsiyayı mahiyyət ehtibarı ilə məhsulların istehsalçılardan istehlakçılara hərəkəti zamanı çəkilən bütün məsrəflərin ümumi səviyyəsinin azaldılması məqsədilə onların bölüşdürmə şəbəkələrində mütləq qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, avtomobil nəqliyyatı ilə məhsul daşıma-ların gözləmələrə yol vermədən hava nəqliyyatı ilə davam etdirilməsi digər logistik əməliyyatların, xüsusilə də «ələlti» anbarların yaradılması zəruriyyətini aradan qaldırır. Başqa sözlə, xammal, material və hazır məhsulların anbarlaşdırılması, saxlanması və ehtiyatların idarə edilməsi üçün heç bir canlı və maddiləşmiş əmək məsrəfinə ehtiyac olmur. Lakin məhsulların xüsusi nəqlinə - daşınmasına çəkilən ümumi məsrəflərin (göstərilən nümunədə avtomobil nəqliyyatı+hava nəqliyyatı) həcmi artsa da, bölüşdürmə şəbəkələrində məsrəflərin ümumi səviyyəsi azalır. Daha doğrusu, bölüşdürmə şəbəkələrində çəkilən ümumi məsrəflərin səviyyəsinin azalma tempi daşımalara çəkilən məsrəflərin artma tempini üstələyir.

9. *Aydındır ki, iqtisadiyyatda logistik metodologiyadan istifadə edilməsinə şərait yaradan obyektiv amillərdən biri də rabitə vasitələri və informatika sahəsində texniki tərəqqi hesab edilir.* Bu, hər şeydən əvvəl logistik təfəkkürün inkişafına təsir göstərən və logistik metodların tətbiqinə əlverişli şərait yaradan kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının biznes sferasında geniş tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Menecerlər biznes sahəsində məsrəflərin azaldılması və optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi vasitəsi kimi informasiya-kompüter texnologiyalarının tətbiqinə daha çox maraq göstərirlər. Kompüter texnologiyası ilə logistik prinsiplərin sintezinin nəticəsi olaraq istehsal daxili mikrologistik sistemlərin (materiallara tələbatın hesablanması) işlənilib hazırlanması buna əyani nümunədir.

10. *Marketing konsepsiyalarının tətbiq imkanlarının genişlənməsi.* Təbiidir ki, oliqopolist bazar strukturlarının tez formalaşması biznesin təşkilini həyata keçirən ali menecerləri tələb və təklifi əlaqələndirmək, istehlakçılara yaxşı xidmət göstərmək üçün yeni yollar axtarmağa məcbur edir.

11. *Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal sahələri və ticarət şəbəkələrinin material resursları və əmtəəlik məhsullarla təminatı ilə bağlı proseslərə idarəetmə təsirlərinin sosial-iqtisadi istiqaməti dəyişmişdir.* Bu dəyişiklik özünü maddi-texniki təchizat və satış sferasında bu və ya digər məsələnin (məsələn, nəqliyyat növünün seçilməsi, istehsal və anbarların optimal yerləşdirilməsi, çoxçeşidli məhsul ehtiyatlarının idarə edilməsi, resurslara tələb və təklifin proqnozlaşdırılması və s.) qoyuluşunda deyil, eyni zamanda mövcud problemin logistik prinsiplərdən istifadə etməklə həllində

göstərir. Bu zaman qeyd olunan sferalarda əvvəlki illərdə toplanan təcrübənin mütləq nəzərə alınması lazım gəlir. Belə ki, “logistik konveyerin” müxtəlif elementlərinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, resursların sərt mərkəzləşdirilmiş qaydada bölgüsü mexanizminin tətbiq edildiyi inzibati-amirlik dövründə maddi-texniki təchizat sistemi tərəfindən həll edilən bir çox əənəvi məsələlər həm özünün qoyuluşuna, həm də alternativ həll variantlarının seçilməsi baxımından bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınmaqla müvafiq korrektə işləri aparıldıqdan sonra öz aktuallığını saxlayır.

12. Aydındır ki, bu gün dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və bununla bağlı baş verən proseslər iqtisadiyyatın logistləşdirilməsini şərtləndirən amillər qrupuna daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 1996-cı ilin oktyabr ayında Almaniyada logistik problemlərə həsr edilmiş konqresdə bütün iqtisadi proseslərin qloballaşmasının qaçılmaz olduğu və bununla əlaqədar dünya iqtisadiyyatının yeni dircəliş dövrünə daxil olması haqqında fikirlər səsləndirilmişdi.

Nəticə. Logistik yanaşmaların malik olduğu bütün bu imkanlar yalnız və yalnız bazar iqtisadiyyatının məhsuludur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, tələbin təklifi üstələdiyi bir şəraitdə məhsul göndərmə şərtləri məhsul göndərən-lər tərəfindən diqtə olunur. Belə bir vəziyyətdə satıcı xərclərin minimumlaşdırılmasına imkan verən və potensial alıcı kateqoriyasının genişlənməsini təmin edən şəraitin yaradılması üçün daha çox maraqlı olur. Təklif tələbi üstələdikdə isə istehlakçılar məhsul göndərənləri seçmək imkanı əldə edirlər və o satıcı və ya məhsul-göndərən məhsullarını reallaşdırır ki, onlar istehlakçıların bütün tələblərini yerinə yetirməyə qadirdir olsun. Bu zaman praktiki olaraq yüksək potensiala malik olan logistika iqtisadi cəhətdən güclü firmaların əlində riskə yol vermədən material resurslarının saxlanması ilə əlaqədar xərclərin ödənilməməsi (özündən kənarlaşdırılması) baxımından ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsinə şərait formalaşdıran vasitəyə çevrilir.

Ədəbiyyat

- [1] Гордон М.П., Карнаухов С.Б. Логистика товародвижения. М.: Центр экономики и маркетинга, 2011, 294с.
- [2] Карнаухов С. П. Горизонтالي и вертикали товарного обращения. // Экономика и жизнь, 2005, №3, с.1-6
- [3] Лаврова О.В. Материальные потоки в логистике. Саратов, ГТУ, 2015, 36 с.
- [4] Лофберг С. Концепция общей логистики. // Логистика, 1998, № 4, с.18-21
- [5] Лубочнов В.А. Маркетинговая логистика. // Риск, 1996, №4-5, с.50-55
- [6] Плоткин Б.К. Введение в коммерцию и коммерческую логистику. СПб: Издательство СПб УЭФ, 1996, 171с.
- [7] Щевалье Ж., Вань Т. Логистика: новые принципы менеджмента и конкурентоспособности. М.: АО «КонсалтБанкир», 2007, 112с.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Н.А. Гасымов

проф., д.э.н., UNEC

А.А. Исмаилзаде

доцент, д. ф. э., UNEC

E-mail: aliaga_@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Резюме

Основной целью статьи является исследование существующих методик определения экономической эффективности управления человеческими ресурсами, выявление имеющихся здесь недостатков, причин их появления и предложение более совершенной методики, которая более объективно отражала бы динамику эффективности управления на региональном и национальном уровнях. Методологической основой исследования явились научное абстрагирование и логическое умозаключение, системный и статистический анализ. Результатом исследования явилось отечественной и зарубежной теории и практики оценки экономической эффективности управления человеческими ресурсами, произведённой ВВП и ВНП в расчёте как на одного работающего, так и на одного жителя страны, анализ их динамики за последние 24 года, выявление их недостатков. Авторами предложена собственная методика более объективной оценки указанных экономических процессов. Ограничения исследования связаны с ограниченностью статистической информации и исследований в данной области. Практические результаты исследования могут быть использованы как учеными–исследователями, так и практиками, работающими в области управления человеческими ресурсами.

Ключевые слова: экономическая эффективность, валовой внутренний продукт, валовой национальный продукт, человеческие ресурсы, методика.

Jel Classification: E24

İNSAN RESURLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ SƏMƏRƏLİYİNİN İQTİSADI ÜSULLARI

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi insan resurslarının idarə edilməsinin qiymətləndirilməsində mövcud metodikaların tədqiqi, onlara məxsus olan çatışmazlıqların dəqiqləşdiril-

məsi, onların yaranması səbəblərinin müəyyən edilməsi və daha səmərəli qiymətləndirmə metodikasının təklif olunmasıdır. Bu metodika insan resurslarının həm regional, həm də milli səviyyədə səmərəli idarə edilməsini daha obyektiv əks etdirməlidir. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını elmi abstraksiya və məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli və statistik təhlil təşkil etmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq insan resurslarının idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi mövcud olan yerli və xarici ölkələrin nəzəriyyələrində adambaşına, bir işçiyə düşən ÜDM və ÜMM məhsula əsaslanan metodikaların tədqiqi, bu göstəricilərin son 24 ildə dinamikasının təhlili, onların zəif yerlərinin aşkarlanmasından ibarətdir. Müəlliflər tərəfindən qeyd olunan iqtisadi proseslərin daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün yeni metodika təklif olunub. Tədqiqatın məhdudiyyətləri müvafiq tədqiqatların və statistik informasiyanın tələb olunan səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınan nəticələr insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində məşğul olan həm alim-tədqiqatçılar, həm də praktiklər tərəfindən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: iqtisadi səmərəlilik, ümumi daxili məhsul (ÜDM), ümumi milli məhsul (ÜMM), insan resursları, metodika.

ECONOMIC METHODS OF EVALUATION EFFECTIVENESS THE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

Abstract

The main purpose is to study existing methods of determining the economic efficiency of human resource management, identification of existing shortcomings here, their causes and offer an improved methodology that more objectively reflects the dynamics of the effectiveness of management the human factor at the regional and national levels. The methodological basis of the study was a scientific abstraction and logical reasoning, and statistical analysis system. The result of the study to investigate the domestic and foreign theory and practice of economic evaluation of human resource management efficiency, the produced GDP and GNP in the calculation as per worker and per capita, the analysis of their dynamics for the last 24 years, identifying their weaknesses. The authors proposed a method of its own of objective assessment of these economic processes. Limitations of the study are related to the limited statistical information and research in this area. Practical results of the study can be used as a scientist - researchers and practitioners working in the field of human resource management.

Key words: economic efficiency, the gross domestic product, gross national product, human resources, methodology.

Введение. Современный этап исторического развития мировой экономики характеризуется возрастающей в ней ролью человеческого фактора. В связи с этим возникает потребность определения степени экономической эффективности управления человеческими ресурсами.

Развитие национальной экономики выступает как кумулятивный эффект его составляющих компонентов – фирм и предприятий. Определение экономической эффективности человеческих ресурсов на национальном уровне является интегральным, обобщающим показателем продуктивности их деятельности. Это необходимо для решения таких важных социально-экономических задач, как:

- выявление объективной динамики развития продуктивности труда;
- выявления факторов и резервов повышения эффективности управления человеческими ресурсами, как на региональном, так и национальном уровне;
- обеспечение устойчивого экономического развития всей экономики;
- проведение соответствующих сравнительных анализов.

Совершенствование действующих методик экономической оценки эффективности управления человеческими ресурсами позволит более оперативно и с большей объективностью решать вышеуказанные задачи.

Вплоть до 30-х годов XX века усилия учёных и практиков были сосредоточены на развитии физических возможностей человека, оценке исключительно его экономической продуктивности на локальном уровне. Исследование вопросов эффективности человеческих ресурсов на уровне организации нашло своё широкое отражение в трудах авторов как классической, так и современных теорий управления. Впервые Г. Эмерсоном было дано определение эффективности, как максимально выгодное соотношение между совокупными затратами и экономическими результатами. Именно Г. Эмерсон выдвинул этот термин как основной для рационализаторской работы [1]. Впоследствии создатель административной теории управления А. Файоль выдвинул пять основных функций управления, среди которых пятой по важности была функция контроля. Он считал, что оценка эффективности персонала отличается тем, что прочно связана с бизнес-процессами компании и системой контроля. Оценка эффективности - это обычно оценка, проводимая на стадии контроля персонала, и направлена на осуществление наиболее эффективной предпринимательской деятельности с оптимальным использованием ресурсов и возможностей фирмы [2, стр.5,6].

Среди учёных постсоветского пространства до сих пор бытует мнение о том, что необходимо определять производительность труда, как важнейший показатель эффективности труда работника [3].

На наш взгляд, данная морально устаревшая позиция вполне соответствует отсталому техническому уровню производства этих стран, адекватных ему, широко используемых до сих пор форм и методов управления персоналом времён индустриализации, когда доминировал технократический взгляд на управление трудом.

В конце XX века стало очевидным необходимость объективного измерения эффективности управления человеческих ресурсов на национальном уровне. Это было обусловлено тем, что к 70-м годам XX века была сформулирована концепция государства всеобщего благосостояния (англ. welfare state) и для его поддержания необходимо обеспечение устойчивого экономического развития страны, вмешательство государства в регулирование экономических и социальных процессов, таких как проблемы занятости, структурной перестройки экономики, выравнивания уровня развития территорий, старения населения, снижения рождаемости. Всё это породило необходимость более тщательного определения абсолютных и относительных показателей эффективности экономического развития, в том числе и эффективности управления человеческими ресурсами. С этой целью вплоть до 90-х годов в качестве показателя уровня экономического развития национальной экономики стали использоваться показатели, связанные с Валовым внутренним продуктом (ВВП) и Валовым национальным продуктом (ВНП): абсолютный уровень, темпы роста, их соотношение с численностью населения.

Если ВВП представляет собой сумму товаров и услуг, произведённых резидентами данной страны, то ВНД - представляет собой то же самое, но с добавлением внешнеторгового сальдо. Последующая практика применения данных методик выявила наличие здесь определённых недостатков. В связи с этим нами предлагается исчисление индивидуального индекса экономической эффективности управления человеческими ресурсами на национальном уровне определять как соотношение ВВП страны, рассчитанной по системе национальных счетов (исключающей стоимость использованных промежуточных продуктов) к всей численности человеческих ресурсов в стране (т.е. численности экономически активного населения):

$$\text{Эчр} = \text{ВВП} : \text{Ччр} = \text{ВВП} : \text{Ч эк.ак.нас.}$$

Где ВВП- объём валовой внутренней продукции по СНС;

Ччр - численность человеческих ресурсов в стране;

Ч эк.ак.нас.- численность экономически активного населения республики.

Очевидно, экономическая эффективность управления человеческими ресурсами, рассчитанная как продуктивность работников, т.е. соотношение ВВП и

численности занятых будет выше, чем соотношение ВНД к численности всего населения страны. Рассмотрим динамику указанных индикаторов.

Таблица 1. Динамика ВВП (по системе национальных счетов, паритету покупательной способности 2011 года) в расчете на одного занятого, 1991-2015 г.г.

	1991	2000	2005	2010	2015
Мир в целом	20.784	23.615	26.093	29.548	31.934/1,54p
Норвегия	92.318	113.836	125.768	120.287	125.712/1,36
США	75.721	91.076	100.622	106.149	111.455/1,21
Нидерланды	72.536	78.957	81.594	84.332	86.284/1,19
Великобритания	50.703	66.294	73.407	74.638	77.516/1,53
Австрия	69.615	81.107	84.999	84.580	88.481/1,27
Германия	67.043	77.949	81.509	81.869	84.971/1,27
Франция	75.726	87.198	88.288	88.319	90.369/1,19
Япония	59.854	64.017	68.473	69.834	73.278/1,22
Грузия	13.245	6.886	10.288	13.640	17.056/1,29p
Азербайджан	21.258	11.350	17.918	33.735	35.866/1,69p

<http://data.worldbank.org/indicator/SL.GDP.PCAP.EM.KD?locations=US>

Из данных таблицы 1 видно, что продуктивность труда Всемирным банком рассчитывается как отношение ВВП (определённой по системе национальных счетов) к численности занятых и количеству отработанных часов [4]. Очевидно, что числитель данного отношения полностью учитывает добавленную стоимость (сюда включается и амортизационные отчисления), а в знаменателе здесь не учитываются безработные, т.е. лица по тем или иным причинам ищущие работу и являющиеся частью экономически активной части населения, т.е. численности ЧР на национальном уровне. Таким образом, данный показатель не даёт полной объективной картины эффективности управления человеческими ресурсами в национальной экономике.

Рассмотрим динамику данного показателя по миру и республике за последние 24 года. Продуктивность труда, т.е. эффективность использования человеческих ресурсов по западной методике (ВБ, ОЭРС, МОТ) за рассматриваемый период в мире выросла в целом в 1,54 раза. Очевидно, что в странах со средним и низким доходом темпы её роста выше, так как стартовый уровень продуктивности труда в них (1991г.) более чем в 3-4 раза был ниже, чем в развитых странах. В 2015 году этот разрыв сократился до 3-х и менее. Это свидетельствует о росте экономической эффективности использования человеческих ресурсов в производственной сфере в целом по республике и всему остальному миру.

Высокие темпы роста продуктивности труда (в 1,65 раза) были обеспечены в республике за последние 24 года. Это позволило сократить отрыв от соответствующего показателя развитых стран, с 3-х раз до 2,5 раза. Значительный прогресс в повышении эффективности использования человеческих ресурсов в

экономической сфере подтверждается и при его сравнении со средним общемировым уровнем. Так, в 1991 году ВВП на 1-го работника превышал общемировой уровень на 2,2%, а в 2015 году на 9,2%.

Сравним данные таблиц 1 и 2. В таблице 2 представлены данные по уровню ВВП в расчёте на 1-го гражданина. Данные по этому показателю в целом по миру и развитым странам мира находятся в большем различии, чем в производственной сфере. Здесь различие превышает 6 раза, в пользу развитых стран. Темпы роста ВВП на 1-го гражданина в мире в целом и развивающихся странах в сравнении с наиболее развитыми ниже, так как в этих странах население имеет более высокие темпы роста, чем в развитых странах и более 80% производства мирового ВВП сосредоточена в указанных странах [5]. ВВП на одного занятого в целом по миру в 1991 году был 4,7 раза больше уровня ВВП на одного жителя страны, а по развитым странам в 3 раза. Данное соотношение в 2015 году в мире составило 3,2 раза, а по развитым странам в 2,3 раза. Это связано с тем, что население страны превышает количество занятых в сфере экономики и в развивающихся странах оно росло более высокими темпами, чем в развитых. Данное соотношение наиболее контрастно выглядит по республике: 17,6 раза в 1991 году и 6,3 раза в 2015 году.

Таблица 2. Динамика ВВП (по системе национальных счетов) в расчете на одного гражданина страны, 1991-2015 г.г., в текущих ценах.

	1991	2000	2005	2010	2015/Абсолют. величина в % к уровню 1991г.
Мир в целом	4.450,5	5.448,7	7.237,2	9.481,6	9.995,6/2,2р
Норвегия	28.596,9	38.146,7	66.775,4	87.646,3	74.734,6/2,6р
США	24.405,2	36.449,9	44.307,9	48.374,1	55.836,8/ 2,29р
Нидерланды	21.454,9	25.921,1	41.577,2	50.341,3	44.433,4/2,07
Великобритания	19.900,7	26.400,7	40.047,9	38.292,9	43.734,0/2,2
Австрия	22.356,9	24.517,3	38.242	46.659,8	43.438,9/2,0
Германия	23.269,4	23.718,7	34.696,6	41.788,7	41.219,0/1,78
Франция	21782,4	22.465,4	34879,7	40.705,8	36.248,5/1,67
Япония	28.540,8	37299,6	35.781,2	42.935,3	32.477,2/1,14
Грузия	1.314,7	692	1.530,1	2.964,5	3.796/2,89р
Азербайджан	1.209,2	655,1	1.578,4	5.842,8	5.496,3/4,55р

<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD,2015>.

Сравнение данных табл. 1 и 2 позволяет сделать вывод о большей объективности и более высокой эффективности управления человеческих ресурсов, исчисленной по предложенной нами методике.

Выводы. Применяемые в отечественной и зарубежной практике методы оценки эффективности управления человеческими ресурсами не в полной мере отражают его уровень и динамику. Указанные показатели в развивающихся странах, в

сравнении с развитыми, имеют более низкий уровень не только ввиду более низкого развития в них технико-технологических факторов, производственной базы, но и ввиду большей в них динамичности демографических процессов. Как правило, в развитых странах мира наблюдается более высокий уровень занятости.

Предложенная нами методика определения уровня экономической эффективности управления человеческими ресурсами тесно взаимосвязана с такими показателями как уровень занятости населения, объём произведённой добавленной стоимости и более объективно отражает динамику эффективности труда на региональном и национальном уровнях.

Литература

- [1] Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление это искусство. – М.: Юнити, 2002. - 351 с.
- [2] Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление это искусство. – М.: Юнити, 2002. – 351 с.; А.Файоль. "Общее и промышленное управление" стр.5,6
- [3] «Экономика и социология труда» Адамчук В.В., Романов О.В., Сорокин М.Е., М.ЮНИТИ
- [4] <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=LEVEL>
- [5] <http://www.worldbank.org/depweb/english/teach/gnp.html>,2015
- [6] <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>,2015.

ELMİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ALƏTLƏRİ

A. Hüseynova

i.e.n., dos., UNEC

eim09@rambler.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 07 October 2016; accepted 22 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Məqalədə biliyin qiymətləndirilməsi və bibliometrik göstəricilərin təyin edilməsi üçün elmi istinad indeksi aləti təhlil edilmişdir. Tədqiqat işində müəllif “milli” istinad bazasının yaradılmasının vacibliyini əsaslandırıb və Azərbaycan elmi istinad indeksinin yaradılması məsələsi açıqlanmışdır.

Açar sözlər: istinad indeksi, biblioqrafik verilənlər, bibliometriya, elmi istinad, bibliometrik göstəricilər.

Jel Classification: A20

A TOOL FOR EVALUATION OF SCIENCE

Abstract

Citation indexes are considered as bibliographic databases, and basic tools for the determination of bibliometric indicators and evaluation of scientific knowledge. The necessity of creating a "national" database citation. Issues discussed include the creation of the Azerbaijan Science Citation Index (AzSCI) based on reports from research and development.

Keywords: citation index; bibliographic data; bibliometrics, scientific citation; bibliometric indicators

ИНСТРУМЕНТ ОЦЕНКИ НАУКИ

Резюме

В статье рассматривается инструмент индекса цитирования, для определения библиометрических показателей и оценки научного знания. Обосновывается необходимость создания «национальных» баз цитирования, рассматривается вопрос создания Азербайджанского индекса научного цитирования (АЗИНЦ).

Ключевые слова: индекс цитирования, библиографические данные, библиометрия, научное цитирование, библиометрические показатели.

Giriş. Müasir dövrdə qabaqcıl dövlətlərin innovasiya cəmiyyətinin formalaşmasının əsas xarakterik xüsusiyyəti biliyə əsaslanan yeni dövrə keçiddir. Bu gün dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün ölkədə elmi, təhsili, milli innovasiya sistemini, innovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətini və qanunvericiliyini inkişaf etdirmək lazımdır.

Bu gün elmin və innovasiyanın inkişafının əsas məqsədi iqtisadiyyatın texnoloji yeniləşməsini və onun qabaqcıl texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, elmi potensialı sabit iqtisadi inkişafın əsas ehtiyatlarından birinə çevirən elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri (ETTKİ) sektorunun və səmərəli innovasiya sisteminin formalaşmasıdır. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə elmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini artırmaq lazımdır. Bunun üçün isə elmi fəaliyyət qiymətləndirilməlidir.

Elmin bir çox göstəriciləri mövcuddur ki, onlar da müxtəlif kanal və mənbələrdən əldə olunurlar: idarə və müəssisələrin tədqiqi (Fraskati və Oslo rəhbərliklərinə əsaslanan yoxlamalar); idarəçilik işləri və verilənlər bazaları (patentlər, texnoloji qaimələr üzrə); ev təsərrüfatı; işçi qüvvəsi və digər demoqrafik göstəricilər (ixtisaslaşmış elmi-texniki personal, alim və mühəndislərin məşğulluğu və s.); özəl mənbələr (nəşrlər, istinadlar). Bu mənbələr son 40 il ərzində yaradılmışdır və statistiklərə elmin bir çox ölçülərinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Elmin istinad indeksi. ETTKİ ilə əlaqədar sərfiyyat göstəriciləri bir çox ölkələr üçün əsas informasiya sayılır ki, bunun da əsasında bu ölkələrin elm və texnika sahəsindəki nisbi vəziyyəti müəyyən olunur. Bu göstəricilər (xüsusilə də maliyyə və insan resursları ilə bağlı olanlar) sistemlər arasındakı fərqi kifayət qədər dəqiq göstərməyə də, elmin qiymətləndirilməsi üçün çıxış bazasını təşkil edir, çünki yeni göstəricilərin işlənməsi elmin iqtisadi, maddi və insan resurslarının yerləşdirilməsi kimi parametrlərlə əlaqəli verilənlərin əldə olunmasını tələb edir. Elmi tədqiqatların ən geniş yayılmış ölçmə üsulu bibliometrik göstəricilərin işlənməsidir. Analoji olaraq, texniki yeniliklərin həcmi qiymətləndirmək üçün adətən patentlər haqqında informasiyadan istifadə olunur. Bibliometrik göstəricilərə gəldikdə isə, ən çox istifadə olunan verilənlər bazaları Filadelfiyada Elmi İnformasiya İnstitutu tərəfindən buraxılan “Elmi istinadlar göstəricisi” və “İctimai fənlər üzrə istinadlar göstəricisi”dir. Bu nəşrlər çap məhsullarının say göstəriciləri, istinad tezlikləri və elmi dəyərləri müəyyən edilərkən istifadə olunur. Bu həm hər hansı bir məqalədə istinad verilmiş publikasiyanı, həm də bu məqaləni istinad edilmiş publikasiyanı müəyyən etməyə imkan verir.

Bibliometrik informasiyanın mənbəyi kimi, bir qayda olaraq ya kommersiya şirkətlərinə, ya da ixtisas cəmiyyətlərinə məxsus olan verilənlər bazaları xidmət edir. Qərbdə ən tanınmış istinad verilənlər bazalarını Thomson Scientific şirkətinin (keç-

miş Institute for Scientific Information - ISI) – Science Citation Index, Social Sciences Citation Index və Arts & Humanities Citation Index kimi məhsulları təmsil edir.

Aqreqasiyalasdırılmış jurnal bibliometriyası xüsusi olaraq Journal Citation Reports (JCR) ilə təmsil olunur. Digər, daha çox xüsüsüləşdirilmiş verilənlər bazaları da mövcuddur, məsələn, kimya və fizika sahəsində Chemical Abstracts (Amerika kimya cəmiyyəti) və Inspec (Elektrotexnika institutu, Böyük Britaniya); tibbdə Embase (Excerpta Medica şirkəti, Daniya) və Medline (Tibb üzrə milli kitabxana, ABŞ), həmçinin Fransa Elmi və Texniki İnformasiya İnstitutunun bir neçə sahə üzrə 6 minə qədər jurnalı əhatə edən Pascal verilənlər bazası. Bundan başqa, bibliografik informasiya İnternet şəbəkəsi vasitəsilə də əldə oluna bilər (məsələn S&T Information Network və s.).

Thomson Reuters bazasında toplanan 5000-dən çox elmi məqalə və konfrans materiallarına 13600 dəfədən çox istinad olunub.

Web of Science-da isə Azərbaycandan ən çox Milli Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti və Azərbaycan Tibb Universiteti məqalə yerləşdirmişdir[5].

Elmi-tədqiqat təşkilatlarının qiymətləndirilməsi üçün altı indikator (əvvəllər istifadə edilən dörd indikatora iki yenisi – SI və ER əlavə edilmişdir) istifadə edilir[5]:

1. Output: təşkilatdan elmi jurnallarda nəşr edilmiş elmi məqalələrin sayı;
2. International Collaboration (Int. Coll. və ya IC): təşkilatdan xarici tədqiqatçılarla həmmüəllifliklə yazılmış və elmi jurnallarda nəşr edilmiş elmi məqalələrin sayı;
3. High Quality Publications (Q1): normalaşdırılmış SJR göstəricisi. Təşkilatdan məqalələrin nəşr olunduğu jurnalların mötəbərliyi SCImago Journal Rank xüsusi göstəricisi əsasında qiymətləndirilməsi. SJR jurnal reytinginin elmi sahələrdən hər biri üzrə ilk dördə birinə daxil edilmiş jurnallardakı nəşrlər nəzərdən keçirilir;
4. Normalized Impact (NI): bir elmi sahədə normalaşdırılmış istinad qiyməti. Konkret zaman müddətində və konkret elmi sahədə təşkilatın orta elmi təsiri ilə nəşrlərin tam orta təsiri arasındakı nisbət. Məsələn, əgər nəticə 0,8-ə bərabərsə, bu o deməkdir ki, təşkilatın nəşrlərinə istinadlar konkret elm sahəsi və konkret zaman dövrü üçün orta istinad səviyyəsindən orta hesabla 20% azdır. Nəticənin 1,2-yə bərabər olması isə o deməkdir ki, təşkilatın nəşrlərinə istinadlar konkret elm sahəsi və konkret zaman dövrü üçün orta istinad səviyyəsindən orta hesabla 20% çoxdur;
5. Specialization Index (SI): təşkilatın nəşr etdirdiyi elmi məqalələrin elmi sahə üzrə cəmlənməsi/dağınıqlığı səviyyəsini müəyyən edir. Qiyməti 0-la 1 arasında dəyişir və elmi-tədqiqat təşkilatının fəaliyyəti istiqamətinin geniş və ya ixtisaslaşmış olmasını əks etdirir;
6. Excellence Rate (ER): təşkilatın, aid olduğu elm sahəsi üzrə daha çox istinad olunan nəşrlərin 10%-inə daxil olan nəşrlərinin faizini əks etdirir.

İstinad strukturunun təhlili və bibliometrik göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi üçün periodlaşdırılan “istinad” məlumat bazası əsas götürülür. Burada nəinki jurnal nəşrləri haqda biblioqrafik məlumatlar (müəllif, başlıq, jurnalın adı, il, cild, buraxılış, səhifə), həm də istinad olunan ədəbiyyatın müsəyiət siyahısı da yer alır.

Bibliometriya – əhəmiyyətli, intensiv inkişaf edən elmi istiqamətdir. O, sənədlərin biblioqrafik xarakteristikalarının keyfiyyət qiymətləndirilməsi üçün əsas sayılan kəmiyyət təhlil metodlarına əsaslanır. Bibliometriyanın müstəqil sahə kimi formalaşma dövrü XX əsrin 60-cı illəri hesab edilir. Bu da A. Priçard tərəfindən 1969-cu ildə “bibliometriya” termininin elmə daxil edilməsi, həmçinin biblioqrafik məlumatlar əsasında sənədlər axınının elmi tədqiqatları üzrə ilk monoqrafiyaların çıxması ilə əlaqədar idi. Bu tədqiqatlar həm məqalələrdə istinad edilən mənbə nəşrləri, həm də həmin məqaləyə istinad olan nəşri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Hazırda bibliometrik metodologiyalara milli və beynəlxalq kontekstdə aktiv tələbat mövcuddur. Bu zaman tədqiqat obyekti kimi müxtəlif əlamətlər – elm sahələri, tematik rubrikalar, ölkələr, müəlliflər və s. üzrə qruplaşdırılmış elmi nəşrlər çıxış edir. Bibliometriyanın ortaya qoyduğu meyarlar toplusu alimləri, tədqiqat mərkəzlərini, universitetləri lokal və dünyəvi elm sistemlərində mövqeləşdirməyə, tədqiqat proqramlarının məhsuldarlığı, elmi istiqamətlərin dinamikası haqda mühakimə yürütməyə imkan yaradır. Bununla əlaqədar olaraq elmi nəşrlərin say göstəricilərinə (müəlliflər üzrə) bir növ biliklər istehsalına sərf olunan əmək indikatoru kimi, onların istinadına elmin inkişafı naminə gələcək tədqiqatlara təsiri səciyyələndirən amil kimi (kəşif sahələrdə istinad intensivliyi yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması haqda fikir yürütməyə əsas verir), həmmüəlliflik göstəricisinə alimlər, təşkilatlar, sektorlar (elm və istehsalat arasındakı əlaqə), bilik sahələri və ölkələr arasındakı əlaqələrin qiymətləndirilməsi kimi baxılır. İnkişaf etmiş, aparıcı, industrial ölkələrdə tədqiqat işləri və proqramlarının ənənəvi qiymətləndirmə mexanizmi olduğundan bibliometrik məlumatlar təkcə analitik məqsədlərlə istifadə olunmur, həm də layihə və təşkilatların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar qərar qəbul etmə prosesində mütləq istinad və müsəyiət xarakteri də daşıyır. Belə indikatorlar elmi fəaliyyətin müsbət nəticəsini, dünya elmində ölkənin üstün mövqeyini, elmi fənlərin inkişafını, ümumi tədqiqat nəticələrinin elmi inkişafa təsirini xarakterizə edir.

Bibliometrik üsulların tətbiqinin üstünlükləri ilk növbədə bütün elm sahəsini eyni zamanda həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı fənlər, təşkilatlar, kollektivlər, alimlər və s. üzrə əhatə etdiyindən, ikincisi, tədqiqatların ümumdünya məlumat bazası hesabına əhatəli informasiya materialları əsasında aparılmasından, üçüncüsü, 2 əsas yanaşmaya – ayrı-ayrı obyektlərin inkişafının dinamikada tədqiqinə və onlar arasındakı əlaqələrin aşkarlanmasına əsaslanan müxtəlif üsulların çevik uzlaşmasından ibarətdir.

Müəyyən qədər rəğbət qazansa da, bibliometrik təhlil bir sıra çatışmazlıqlara da

malikdir ki, bu da metodun spesifikasiyasından, SCI/SSCI məlumat bazasının özəlliyindən irəli gəlir. Onlar arasından bir neçə amili, məsələn, bütün dünya nəşrlərinin əhatə olunmasının fiziki baxımdan mümkünsüzlüyü, jurnallarda müəyyən elmi paradigmalara dominantlığı, nəşrlərin yayılmasına mane olan qeyri-ənənəvi baxışlar, tətbiqi tədqiqatların kifayət qədər təqdim olunmaması, məqalələrin məzmununun yetərli dəyərləndirilməməsi, milli təcrübənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan impakt-faktor əsasında jurnalların məlumat bazasında yerləşdirilməsi üçün seçilməsi və s. göstərmək olar. Səbəblər müxtəlif olsa da, nəticə onu göstərir ki, Azərbaycanda nəşr olunan jurnalların yalnız az bir qismi xarici indeksləşməyə daxil edilib.

Göstərilən faktorlar bibliometrik tədqiqatların analitik nəticələrinin korrekt izahını nəzərdə tutur. Bu tip problemlərlə təkcə azərbaycanlı müəlliflər deyil, qeyri-İngilis dilli ölkələrin alimləri də rastlaşırlar. Məsələn, SCI verilənlər bazasında mövcud olan 4 minə yaxın Çin elmi jurnalının yalnız 1%-i təmsil olunub. Buna görə də, elmi fəaliyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün 1989-cu ildə Çin elmi istinad verilənlər bazası (Chinese Science Citation Database – CSCDB) yaradıldı. Bu baza hazırda Çin dilində çıxan mindən çox elmi nəşri özündə birləşdirir ki, onların da göstəricilərinin emalı nəticəsində milli istinad indeksi formalaşdırılır. Bu proses elmölçən göstəricilərin xüsusişdirilmiş kompleks verilənlər bazasının (Chinese Scientometrics Indicators Database – CSIDB) yaradılması ilə paralel gedir. Burada Çin dilindəki nəşrlər üçün milli istinad indeksi bazasının (CSCDB) və Çin alimlərinin ingilis dilli nəşrlər üçün istinad indeksi bazasının verilənləri inteqrasiya olunur. Fərdi bibliografik verilənlər bazaları, həmçinin İspaniyada (CINDOC), Niderlandda (CWTS) və digər ölkələrdə də milli mərkəzlər tərəfindən formalaşdırılmışdır. Onlar milli dildə çıxan jurnal və nəşrlərin böyük hissəsini əhatə edərək elmin inkişaf proseslərinin təhlili üçün etibarlı əsas yaradaraq elmi-texniki siyasətə müsbət təsir edir. Avropa Komissiyası Avropa elmi nəşrləri üzrə, alman, fransız, italyan, ispan və başqa dillərdə çıxan elmi çap məhsullarının uçotu məqsədi ilə beynəlxalq alternativ verilənlər bazasının (VB) yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bibliometrik tədqiqatların inkişaf təcrübəsi, nəinki xarici verilənlər bazalarından istifadənin vacibliyini, həm də elmin vəziyyətini obyektiv və tam qiymətləndirmək məqsədi ilə milli istinad indeksinin formalaşma sisteminin işlənməsi zərurətini də ortaya qoymuşdur. Artıq qeyd etdik ki, Avropa Komissiyası bu istiqamətdə qərar qəbul edərək işlər görür. İndiki dövr üçün Azərbaycanda da elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin xüsusi milli istinad VB-nin yaradılması üzrə işlərin aparılması təklif olunur.

Azərbaycanın Elmi İstinad İndeksi (Az.Eİİ) informasiya sistemi yaradılması lazımdır. Azərbaycan elmi istinad indeksinə bibliografik və istinad informasiyası, müəllif və təşkilatlar haqqında məlumatlar da daxil edilməlidir. Bu iş bütün institut-

lar, inzibati idarələr və regionlar üzrə nəşr və istinad göstəricilərini bir yerə toplamağa imkan verir. Bu cür obyektiv statistik məlumatlar öz növbəsində elmi-tədris müəssisələrinin, elm kollektivlərinin və ayrıca tədqiqatçıların fəaliyyətini dəyərləndirməyə yardım edər. Bu, gələcək perspektivdə nəşrlərin reytingini müəyyənləşdirməyə imkan yaradacaq. Lakin Az.Eİİ-nin köməyilə Azərbaycan elminin obyektiv və düzgün qiymətləndirilməsi üçün təkcə keyfiyyətli və əhatəli baza kifayət deyil, müxtəlif bibliometrik və elmölçən göstəricilərin təhlili və hesablanması üçün korrekt metodikaların tətbiqi də zəruridir.

Milli indeksin yaradılmasında digər bir məqsəd də keyfiyyətli və istinad oluna biləcək elmi işlərin ortaya qoyulmasının stimullaşdırılması cəhdidir. Azərbaycanda bu istiqamətdə artıq ilk mühüm addım atılmışdır: mövcud nəşrləri saf-çürük etmək, lazımsızları kənarlaşdıraraq, kütləvi nəşrlər arasından əsl akademik olanları ayırmaq məqsədi ilə “AAK siyahısı” tərtib edilmişdir. Bu siyahı daim yenilənir. “Seçilmişlər” siyahısının sonrakı düzəlişləri üçün bibliometrik kəmiyyət metodlarından istifadə nəzərdə tutulur: AAK siyahısında olan nəşrlər tərəfindən istinad olunan jurnalları identifikasiya etmək, həmçinin onların da bu siyahıya daxil edilməsi haqda qərar qəbul etmək mümkün olacaq.

Nəhayət, nəzərə alınmalıdır ki, bu təkcə analitik sistem və elmi qiymətləndirmək üçün alət deyil, ilk növbədə bir axtarış sistemi, biblioqrafik VB-dir. Bu sistemin köməyilə alimlərimiz asanlıqla onları maraqlandıran problematika üzrə işlərin axtarışını apara bilər. Bu zaman axtarış imkanları təkcə biblioqrafiya və annotasiyalar üzrə deyil, həm də istinad ədəbiyyat siyahısı üzrə də aparıla bilər.

Daha cəsarətli perspektivləri nəzərdən keçirsək, analoji yolla ISI siyahısına da müdaxilə etmək mümkündür. Hər halda, ölkə daxilində olsa belə, hər hansı bir jurnalın yüksək istinad haqda obyektiv verilənlər ISI menecmenti üçün öz tərkibini genişləndirmək istiqamətində nəşrlərə məqsədli baxış zamanı tutarlı argument sayıla bilər.

Nəticə. Azərbaycan elmi istinad indeksinin xarici analoqlarla müqayisədə “gecikmiş” sayıla bilər: artıq bir neçə onilliklərdə ki, Elmi İnformasiya İnstitutunun (ISI) beynəlxalq istinad indeksləri mövcuddur və bundan başqa, bir sıra milli istinad bazaları yaradılmışdır (ümumi istiqamətli və ya az-çox ixtisaslaşmış, məsələn Çin, Yaponiya, Tayvan). Belə gecikmənin aydın görünən mənfi cəhəti var: Azərbaycan elminin fəaliyyəti üzrə tarixi özəl ənənələri və strateji dəyişiklikləri aşkarlamağa imkan verən dərin və hərtərəfli verilənlərin yığılması üçün zaman tələb olunacaqdır.

Bəzi bibliometrik göstəricilər, özlüyündə, hesablanmalar üçün müəyyən zaman kəsiyində yaranan arxivləri və istinadlar haqda məlumatları tələb edir.

Bununla belə, Az.Eİİ-nin “gənclik üstünlüklərindən” də istifadə etmək vacibdir. Xarici həmkarların yarıməsrlük təcrübəsindən istifadə edərək daha böyük və zəngin informasiya bazası yaratmaqla bir çox əksikliklərdən yayınmaq olar. Əlbəttə ki,

müqayisəli beynəlxalq təhlil üçün bütün “klassik” göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır: Qarfield impakt-faktoru, özünəistinad əmsalı; yarımhəyat müddəti və s.

Müxtəlif elmölçmə metodikalarının dərinlən öyrənilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Elmi-texniki statistika sahəsində ümumdünya inkişafına nail olmaq üçün yeni tədbir və işlərin görülməsi aktualdır. Hazırkı şəraitdə bu sahədə edilən cəhdlər işlərin görülməsi zamanı ölkələrin verilənlərin yığılması və istifadəsi, həmçinin informasiya tələbatlarının müəyyənəşdirilməsində rastlaşdıqları çətinlikləri aşkara çıxarır. Burada ümumi məqsəd beynəlxalq və milli səviyyələrdə informasiya tələbatları sahəsində aparılan siyasətə daha çox uyğun olan statistik sistemlərin yaradılması uğrunda cəhdlərin daha da aktivləşdirilməsidir.

Ədəbiyyat

- [1] Аникеева О. С. Использование индекса научного цитирования в качестве характеристики научно-исследовательской деятельности ученых (Using Scientific Citation Indexas Characteristic of Scientists' Research Activity) / О. С. Аникеева // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2009. - № 6. - С. 5-11.
- [2] Арефьев П. Г. Российский индекс научного цитирования – инструмент для анализа науки / П. Г. Арефьев, Г.О.Еременко, В.А.Глухов // Библиосфера. - 2012. - № 5. - С. 66-71.
- [3] Артюшина И. Тайваньский рейтинг: оценка научных публикаций / И. Артюшина, В. Шутилин // Высшее образование в России. - 2008. - № 3. - С. 137-142.
- [4] Бедный Б. И. О показателях научного цитирования и их применения / Б. И. Бедный, Ю. М. Сорокин // Высшее образование в России. - 2012. - № 3. - С. 17-28.
- [5] SCImago Research Group, Copyright 2016. Data Source: Scopus®
<http://www.scimagolab.com> :: <http://www.scimagoir.com>
- [6] National Science Board. 2010. Science and Engineering Indicators 2010. Arlington, VA : National Science Foundation (NSB 10-01).
- [7] Prichard, A. Statistical Bibliography or Bibliometrics? / A. Prichard // Journal of Documentation, 25:4. - December 1969. - P. 348-349.

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN HESABATLARINDA

E.T. Teymurov

i.ü.f.d, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 07 October 2016; accepted 22 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi İKT, nəqliyyat, innovasiya və əqli mülkiyyət sahələrində ölkəmizin beynəlxalq təşkilatlarla hazırkı əməkdaşlığını təhlil etmək, müvafiq göstəricilər üzrə Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasında qərarlaşdığı pillələri qeyd etmək, həmçinin beynəlxalq hesabatlarda əks olunmuş uğur və nailiyyətlərimizi vurğulamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasında davamlı və əhatəli inkişafın təşviq olunmasında İKT, nəqliyyat, əqli mülkiyyət və innovasiyanın rolu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq hesabatlar təhlil edilərək ölkəmizin uğurları və əldə etdiyi nailiyyətlər və imkanlar araşdırılmışdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: İKT, nəqliyyat, innovasiya, əqli mülkiyyət, beynəlxalq təşkilatlar.

Jel Classification: L91; O18; L86; O32; Q55; O34

AZERBAIJAN IN REPORTS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract

The aim of the study is the analysis of our country's cooperation with international organizations in the field of ICT, transport and intellectual property at the moment, consider the hierarchical level occupied by Azerbaijan in a number of world states, in relevant indicators, as well as to emphasize our successes and achievements, as reflected in international reports. The study was established the role of ICT, transport, intellectual property in sustainable and comprehensive development of the Azerbaijan Republic. At the same time they were analyzed international reports and studied the successes and achievements of our country possibilities available. The research work was carried out on the basis of such research methods as a scientific abstraction, system analysis, logic synthesis, statistical analysis. The practical significance of the study: can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of experts involved in the study and work in this area.

Keywords: ICT, transport, innovation, intellectual property, international organizations.

АЗЕРБАЙДЖАН В ОТЧЕТАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Резюме

Целью исследования является анализ сотрудничества нашей страны с международными организациями в области ИКТ, транспорта и интеллектуальной собственности в настоящее время, рассмотреть иерархическую ступень, занимаемую Азербайджаном в ряду мировых государств, по соответствующим показателям, а также подчеркнуть наши успехи и достижения, нашедшие свое отражение в международных отчетах. В результате исследования была установлена роль ИКТ, транспорта, интеллектуальной собственности в устойчивом и всестороннем развитии Азербайджанской республики. Одновременно были анализированы международные отчеты и изучены успехи и достижения, имеющиеся возможности нашей страны. Исследовательская работа была выполнена на основе таких методов исследования как научная абстракция, системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, занимающихся исследованием и работающих в этой области.

Ключевые слова: ИКТ, транспорт, инновация, интеллектуальная собственность, международные организации.

İKT sektorunun qısa icmalı. Azərbaycanca qeyri-neft sektorunun inkişafında, regionların bərabər inkişafının təşviqində, ixrac rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və ümumən iqtisadiyyatın diversifikasiyasında İKT sektorunun rolu əhəmiyyətlidir. İKT-nin daha da təşviq olunması, o cümlədən biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan innovasiya, texnologiyaların ötürülməsi, əqli mülkiyyət hüquqlarına və yaradıcılığa xüsusi önəm verir. İKT qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində əsas prioritetlərdən və birbaşa xarici sərmayələrin yatırıldığı mühüm sahələrdən biridir. Azərbaycanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafı, xarici əlaqələrinin coğrafiyasının durmadan genişlənməsi, beynəlxalq iqtisadi gündəmdəki yeni meyl, təhdid və imkanlar, o cümlədən BMT-nin 2015-ci ildən sonrakı inkişaf gündəliyinin qəbul olunması Azərbaycanın xarici iqtisadi maraqlarının təşviqi və qorunması kontekstində digər sahələr ilə yanaşı, İKT sektoru ilə bağlı da ölkə qarşısında yeni prioritet və vəzifələr qoymuşdur. Ölkənin İKT sahəsində xarici iqtisadi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi məqsədilə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan donor ölkə qismində Azərbaycan çoxtərəfli formatlarda əməkdaşlığını və fəaliyyəti-

ni yeni səviyyələrə qaldırır. Ölkənin açıq dənizə çıxışının olmamasının fəsadlarının azaldılması, qitələrarası İKT bağlantılarının yaradılması və sözügedən sahələrdə regional təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin təşəbbüskarı qismində çıxış edir, BMT və digər qlobal platforma və arenalarda müəllifi olduğu təşəbbüsləri təşviq edir. Azərbaycanın çoxtərəfli ticarət sisteminə və qlobal iqtisadiyyata səmərəli integrasiyası kontekstində ölkədə İKT sahəsində milli kadrların hazırlanması, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, institusional potensialın yaradılması və texniki yardım imkanlarından faydalanmaq məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edilir.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq: İKT aspekti. Azərbaycanın regional İKT qovşağı kimi formalaşması baxımından müvafiq beynəlxalq təşkilatlar ilə sıx əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan İKT sahəsində ixtisaslaşan, həmçinin sözügedən sahəyə töhfə verən qlobal strukturlar - Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (ITU), Ümumdünya Poçt İttifaqı (UPU), Beynəlxalq Telekomunikasiya Peyk Təşkilatı (ITSO), o cümlədən BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası (UNECE), BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP), BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti (UN DESA), BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP), Dünya Bankı, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD) və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO) ilə uğurla əməkdaşlıq edir.

İKT sahəsində Azərbaycanın trans-regional layihələri. Açıq dənizə çıxışı olmayan (BMT-nin ən zəif inkişaf etmiş, açıq dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətləri üzrə Ali Komissarının Ofisinin (UN-OHRLS) araşdırmalarına əsasən ölkəmizin açıq dənizə çıxışının olmaması indeksi 11,24% təşkil edir) [1]. Azərbaycanın İKT sahəsində trans-regional bağlantıların gücləndirilməsinə töhfəsinin artırılması məqsədilə TASİM və Avrasiya Rabitə Alyansı (ECA) layihələrinin vaxtında həyata keçirilməsi ölkəmizin Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi kontekstində regional nəqliyyat qovşağı qismində gücləndirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusda, Avrasiya regionunda rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılmasına, regional İKT infrastrukturunun inkişafına və elektron ticarətin artmasına xidmət etməklə Frankfurt və Honq Konq şəhərləri arasında tranzit bağlantısı yaradacaq TASİM-in əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

Azərbaycan beynəlxalq hesabatlarda (2015/2016): İKT ölçüsü. Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (ITU). ITU-nun rəsmi internet sahifəsində üzv ölkələrdə 2015-ci il üzrə informasiya cəmiyyətinin ölçülməsi üzrə hesabatda [2] Azərbaycan 2015-ci ildə İKT inkişafı indeksi üzrə 167 dövlət sırasında 67-ci yerdə olmuşdur. Hesabata əsasən, Azərbaycanda 2014-cü ildə fərdi internet istifadəçiləri əhalinin 61%-ini təşkil etmişdir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO). WIPO-nun “Qlobal İnnovasiya İndeksi 2016: inkişaf üçün səmərəli innovasiya siyasətləri” hesabatında [3] ölkəmiz adıçəkilən indeks üzrə 128 ölkə arasında 85-ci yerdə olmuşdur. Eyni zamanda, ölkəmiz biznesin başlanılmasının asanlığı (7-ci pillə), mikromaliyyələşdirmə ümumi kreditləri (11-ci), sərmayə (13-cü), milli bədii filmlər/milyon əhali (13-cü), birbaşa xarici investisiyaların xalis axını (23-cü), bazar təcrübəliliyi (27-ci), enerji istifadəsi (29-cu), vergilərin ödənilməsinin asanlığı (30-cu), ətraf mühit fəaliyyəti (31-ci), azlıq təşkil edən investorların qorunmasının asanlığı (35-ci), informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və təşkilatı modelinin yaradılması (35-ci) üzrə yüksək yerlər tutmuşdur.

Ümumdünya İqtisadi Forumu (WEF). WEF-in “Qlobal Informasiya Texnologiyası Hesabatı 2016: rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiya” adlı hesabatında [4] ölkəmiz şəbəkələnmiş hazırlıq indeksi üzrə 139 ölkə arasında 53-cü yerdə olmuşdur. Eyni zamanda, ölkəmiz İKT ilə bağlı qanunlar üzrə 24-cü, mobil şəbəkə əhatəliyi üzrə 1-ci, qabaqcıl texnologiyaların dövlət satınalması üzrə 12-ci, yeniyetmələrin savadlılıq səviyyəsi üzrə 4-cü, hökumətin gələcəyə baxışından İKT-nin əhəmiyyəti üzrə 8-ci, İKT-nin təşviqində hökumətin uğuru üzrə 8-ci, İKT-dən istifadə və hökumət səmərəliliyi üzrə 12-ci, virtual sosial şəbəkələrdən istifadə üzrə 26-cı, İKT-nin yeni təşkilatı modellərə təsiri üzrə 30-cu yerdə olmuşdur.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD). UNCTAD-ın “B2C” elektron kommersiya indeksi 2016” nəşrində [5] Azərbaycan sözügedən indeks üzrə regionda ilk onluqda yer almışdır. Hesabata əsasən, 2014-cü ildə Azərbaycanda internetdən istifadə edən fərdlər ümumi əhalinin 61%-ini təşkil etmiş və ölkəmiz bu göstərici üzrə 2016-cı ildə 60-cı yerdə olmuşdur. Eyni zamanda, ölkəmizdə 2013-cü ildə internet alıcıları internet istifadəçilərinin 3%-i, əhalinin isə 1%-ini təşkil etmişlər.

UNCTAD-ın “İnformasiya İqtisadiyyatı 2015: inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün elektron kommersiyanın potensialının açılması” adlı hesabatında [6] ölkəmizdə elektron sövdələşmələr, məxfilik və məlumatların qorunması, o cümlədən kiber cinayətkarlıqla mübarizə üzrə qanunvericilik aktlarının mövcud olduğu qeyd edilmişdir.

BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP). UNESCAP-ın rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmiş “Xüsusi ehtiyacılı Asiya və Sakit okean ölkələrində inkişaf hesabatı 2016” adlı nəşrdə [7] ölkəmizin internet bağlantısı sahəsində fəaliyyəti və TASİM ilə bağlı göstərilən səyləri təqdir edilir. Bu xüsusda, sözügedən hesabatda “Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyası bağlantısının təkmilləşdirilməsi” başlıqlı məlumat yerləşdirilmişdir.

UNESCAP-ın “Xüsusi ehtiyacılı Asiya və Sakit okean ölkələrinin 2015-ci il üçün inkişaf hesabatı: struktur təhdidlərin aradan qaldırılması üçün məhsuldar potensialların yaradılması” adlı nəşrində [8] qeyd edilir ki, Azərbaycan TASİM-i yaratmaq üçün səylərini davam etdirir, TASİM Mərkəzi Asiya ölkələrini internet və telekom-

munikasiya xidmətləri ilə təmin edəcək və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin əsas elementi kimi xidmət edəcəkdir. Nəşrdə həmçinin vurğulanır ki, Azərbaycan inkişaf etmiş İKT sektoruna malikdir.

UNESCAP-ın “Asiyanın açıq dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarının ticarət fəaliyyəti” adlı nəşrində [9] bildirilir ki, Azərbaycan regionda İKT-nin tətbiqində ən təşəbbüskar ölkələrdən biri olmuşdur.

UNESCAP-ın “Problemsiz regional əlaqə üçün nəqliyyat, infrastruktur və enerji boşluqlarının aradan qaldırılması” adlı hesabatında [10] qeyd edilir ki, Azərbaycanda hər 100 nəfərə mobil telefonların penetrasiyası 100 abunəçini keçmişdir; Azərbaycandakı çətin topoqrafiyaya baxmayaraq mobil telefon signalı əhatəliliyi, demək olar ki, ölkənin hər yerində mövcuddur. İnternet istifadəçiliyi Azərbaycanda daha geniş (58,7%) yayılmışdır; Azərbaycanda simli geniş zolaqlı internet penetrasiyası 17%-dir; dövlət - özəl sektor əməkdaşlığı sayəsində Azərbaycanda hər bir kənddə fiber optik internet istifadə olunur; “Europe Persia Express Gateway” kimi yeni layihələr və “TASIM”, “Trans-Caspian Links” kimi planlaşdırılan layihələr Azərbaycanı region üçün tranzit qovşağı qismində formalaşdırma bilər; LLDC ölkələri arasında Azərbaycanın ən möhkəm trans-sərhəd əlaqəsi vardır.

UNESCAP-ın rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmiş 2015-ci il üçün Asiya və Sakit okean regionunda ticarət və sərmayə hesabatında [11], 2009-2015-ci illərdə beynəlxalq təchizat əlaqəsi üzrə ən yüksək irəliləyişin Şimali və Mərkəzi Asiya alt regionunda müşahidə olunduğu və Azərbaycanın beynəlxalq təchizat əlaqəsi səviyyəsini 30%-dən artıq təkmilləşdirdiyi qeyd edilir.

UNESCAP-ın rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmiş “Asiya və Sakit okean regionunda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının vəziyyəti 2016” adlı hesabatda [12] ölkəmizdə sabit genişzolaqlı internet xidmətlərinin qiymətinin münasib olduğu və TASIM regional layihəsinin əhəmiyyəti qeyd edilir.

BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP). UNDP tərəfindən cari ildə nəşr olunmuş “İnsan inkişafı hesabatı 2015” adlı nəşrdə [13] ölkəmiz insan inkişafı indeksi üzrə 188 ölkə arasında 78-ci yerdə olmuşdur. Savadlılıq səviyyəsi 2003-2015-ci illər arasında yeniyetmələr arasında 99,8%, ən azı orta təhsilə malik olan əhali 95,5% olmuşdur. 2005-2014-cü illər arasında təhsil üzrə dövlət xərcləri ÜDM-in 2,4%-ini, 2005-2012-ci illərdə tədqiqat və inkişaf məsrəfləri ÜDM-in 0,2%-ini təşkil etmişdir. 2014-cü ildə internet istifadəçiləri ümumi əhəlinin 61%-ini təşkil etmişdir.

Rəqəmsal İnkişaf üçün Genişzolaqlı Əlaqə Komissiyası (Broadband Commission). ITU-nun rəsmi internet sahifəsində üzv ölkələrdə 2014-cü il üzrə genişzolaqlı internetin durumu üzrə yerləşdirilmiş hesabatda [14] ölkəmizdə milli genişzolaqlı internet siyasətinin mövcud olduğu qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, 2014-cü ildə Azərbaycanda internetdən istifadə edən fərdlər ümumi əhəlinin 61%-ini təşkil etmiş

və ölkəmiz bu göstərici üzrə 2014-cü ildə 191 ölkə arasında 63-cü, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında isə 25-ci yerdə olmuşdur.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər üzrə Departamenti (UN DESA). UN DESA-nın “Elektron hökumət araşdırması 2016: davamlı inkişafın dəstəklənməsinə elektron hökumət” adlı hesabatda [15] ölkəmiz elektron hökumətin inkişafı indeksi üzrə 193 ölkə arasında 56-cı yerdə qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, ölkəmiz elektron iştirakçılıq indeksi üzrə 47-ci pillədə yer almış və dünya üzrə ən yüksək artım göstərmiş 50 ölkə sırasında olmuşdur.

Nəqliyyat sektorunun icmalı. Hazırda ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası kontekstində, Azərbaycanda davamlı inkişafa və ümumiyyətlə BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) nail olunmasında nəqliyyat sektoru da prioritet sahələrdən birini təşkil edir. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən Azərbaycan nəqliyyat sahəsində Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu və yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanı kimi trans-regional layihələrin təşəbbüskarı qismində regionda lider olmuşdur. Əlverişli geostrateji mövqeyi, güclü tranzit potensialı, Asiya və Avropanı birləşdirən ən qısa və iqtisadi cəhətdən səmərəli marşrut qismində, Azərbaycan çoxsaylı münasib nəqliyyat imkanları təklif etməklə regiondaxili və regionlararası ticarətə, həmçinin ümumilikdə Avrasiya regionunun davamlı inkişafına töhfəsini verir. Eyni zamanda, Azərbaycan davamlı nəqliyyat sahəsində trans-regional əlaqələri daha da gücləndirməkdə maraqlıdır. 2017-ci ildə istifadəyə verilməsi gözlənilən BTQ region üçün strateji əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, Avrasiya üzrə yük və sərnişin daşımaları üçün rəqabətli əlaqə təmin edəcək və multimodal daşımaların, həmçinin Asiya və Avropa arasında karqo axınlarının həcmi artıracaqdır. Tezliklə Avrasiyanın ticarət və logistika qovşağı olacaq Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, o cümlədən ölkənin inkişafda olan digər dəniz limanları həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə malların daşınmasında mühüm rol oynayacaq, “TRACECA” (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) layihəsinin əhəmiyyətli tranzit nöqtəsinə çevriləcək, Asiya və Avropa arasında tranzit potensialı ilə regiondaxili və regionlararası ticarəti genişləndirəcəkdir. Son zamanlarda Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə Çindən gələn və Xəzər dənizindən keçən silsilə beynəlxalq daşımalar həyata keçirilmiş və adıçəkilən liman daşıma vaxtının və nəqliyyat xərclərinin azaldılması baxımından səmərəliliyini sübut etmişdir. Dəmir yolu və dəniz vasitəsilə ölkəmizin ərazisindən tranzit yüklərin asan axınının təmin edilməsi məqsədilə 2015-ci ilin oktyabr ayında Tranzit Yükdəşimələr üzrə Koordinasiya Şurası yaradılmışdır. Eyni zamanda, Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın gələcəkdə yaradılması ölkənin regional logistika və nəqliyyat qovşağı qismində mövqeyinin daha da gücləndirilməsi və çoxvektorlu nəqliyyat infrastrukturunun formalaşdırıl-

ması məqsədilə Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin digər mühüm bir elementini təşkil edəcəkdir.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq: nəqliyyat aspekti. Azərbaycanın transregional nəqliyyat qovşağı kimi formalaşması baxımından müvafiq beynəlxalq təşkilatlar ilə sıx əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan nəqliyyat sahəsində ixtisaslaşan, həmçinin sözügedən sahənin inkişafına töhfə verən qlobal strukturlar - Dəmir Yolu ilə Beynəlxalq Daşımalar üzrə Hökumətlərarası Təşkilat (OTIF), Dəmir Yolu Əməkdaşlıq Təşkilatı (OSJD), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (IMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (ICAO), o cümlədən BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası (UNECE), BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP), Beynəlxalq Dəmir Yolu İttifaqı (UIC), Beynəlxalq Yol Federasiyası (IRF), Beynəlxalq Limanlar və Körpülər Assosiasiyası (IAPH), Ümumdünya Yol Assosiasiyası (PIARC) və Beynəlxalq Nəqliyyat Forumu (ITF) ilə uğurla əməkdaşlıq edir və onlar da ölkəmizdə nəqliyyat sahəsində həyata keçirilən layihələrin planlaşdırılması və icrasına öz töhfələrini verir.

Nəqliyyat sahəsində Azərbaycanın transregional layihələri. Açıq dənizə çıxışı olmayan Azərbaycanın nəqliyyat sahəsində transregional əlaqələrin gücləndirilməsinə töhfəsinin artırılması məqsədilə BTQ və yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanı layihələrinin həyata keçirilməsi, həmçinin mövcud digər dəniz limanlarının infrastrukturunun müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması ölkəmizin Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri kontekstində regional nəqliyyat qovşağı qismində mükəmməlləşməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan beynəlxalq hesabatlarda (2015/2016): nəqliyyat ölçüsü. *Dəmiryolu vasitəsilə Beynəlxalq Daşımalar üzrə Hökumətlərarası Təşkilat (OTIF).* OTIF-in rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmiş məlumatda [16] ölkəmizdə 3000 km-dən artıq dəmir yolu xəttinin mövcudluğu, BTQ layihəsinin Gürcüstan vasitəsilə Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirəcəyi, ölkəmizin beynəlxalq dəmir yolu daşımalarına dair Konvensiyaya (COTIF) qoşulmasının Avropa və Asiya arasında ticarətin artırılmasında əsas addım olduğu, ölkəmizin həmçinin OSJD-nin üzvü olduğundan bu üzvlüyün BTQ ilə əlaqəsini hüquq çərçivəsində təmin edəcəyi qeyd olunur.

OTIF-in 2015-ci il üçün illik hesabatında [17] Azərbaycanın sözügedən təşkilata üzvlüyünün BTQ layihəsi ilə bağlı olduğunu və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında birbaşa bağlantı yaradacaq adıçəkilən yolun nəqliyyatın qərbdə Avropaya və şərqdə Mərkəzi Asiya ölkələri istiqamətində davam etməsini təmin edəcəyi qeyd olunur.

Dəmir Yolu Əməkdaşlıq Təşkilatı (OSJD). OSJD-nin 2015-ci ildə nəşr olunmuş sözügedən təşkilatın 2014-cü il üzrə fəaliyyətlərinin hesabatında [18] qeyd olunur ki, Bakı-Böyük Kəsik sektorunda OSJD-nin 10 sayılı dəmir yolu nəqliyyatı dəhlizinin əsas xətlərinin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Dəmir

Yolları” QSC tərəfindən böyük işlər görülmüşdür. Eyni zamanda, 73-cü km-də Kür çayı üzərindən 2-ci dəmir yolu körpüsü inşa edilmiş və yolların 317 km-i müəssirləşdirilmişdir. 2014-cü ildə Poti-Keşlə-Poti konteyner nəqli təşkil olunmuş, Poti-Ələt-Aktau, Ələt limanı – Poti, Poti-Ələt-Türkmənbaşı-Ələt-Poti perspektiv konteyner qatarlarının hərəkətinin başlanılması üçün işlər isə davam edir. Beynəlxalq sərnişin daşımalarında sərnişin nəqliyyatının təşkili üçün texnologiyaların istifadəsi hər iki istiqamətdə Bakı-Böyük Kəsik və Yalama-Samur marşrutları üzrə sərhəd məntəqələrində gömrük prosedurlarının nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu nəqliyyat sisteminin 2010-2014-cü illərdə inkişafı”na dair Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Osmanlı və Astara arasında 185 km sektorda yerləşən dəmir yolu stansiyaları inkişaf etdirilməlidir.

BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP). UNESCAP-ın “Xüsusi ehtiyacı Asiya və Sakit okean ölkələrinin 2015-ci il üçün inkişaf hesabatı: struktur təhdidlərin aradan qaldırılması üçün məhsuldar potensialların yaradılması” adlı nəşrində [19] qeyd edilir ki, Azərbaycan yüklərin nəqli müddətini 2009-cu ildə 33 gündən 2015-ci ildə 24 günə azaltmaqla yaxşı irəliləyiş etmişdir.

UNESCAP-ın “Asiyanın açıq dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarının ticarət fəaliyyəti” adlı nəşrində [20] bildirilir ki, Azərbaycan regionda ticarət və sərhəd keçidinin asanlaşdırılmasında ticarət və gömrük prosedurlarının tətbiqində ən təşəbbüskar ölkələrdən biri olmuşdur.

UNESCAP-ın “Problemsiz regional bağlantı üçün nəqliyyat, infrastruktur və enerji boşluqlarının aradan qaldırılması” adlı hesabatında [21] qeyd edilir ki, logistika fəaliyyətinin göstəricisinin infrastruktur komponenti üzrə 2014-cü ildə 160 ölkə arasında Azərbaycan 68-ci yerdə olmuşdur. Eyni zamanda bildirilir ki, yol, dəmir yolu, liman və hava infrastrukturları üzrə Azərbaycan 148 ölkə arasında müvafiq olaraq 74-cü, 36-cı, 60-cı və 48-ci yerlərdə olmuşdur. Hesabata əsasən, Azərbaycan tərəfindən inkişaf üçün təsis edilmiş beynəlxalq əhəmiyyətli quru limanların sayı 21-dir və LLDC ölkələri arasında Azərbaycanın ən möhkəm transsərhəd əlaqəsi vardır.

UNESCAP-ın 2015-ci il üçün Asiya və Sakit okean regionunda ticarət və sərmayə hesabatında [22], 2009-2015-ci illərdə beynəlxalq təchizat əlaqəsi üzrə ən yüksək irəliləyişin Şimali və Mərkəzi Asiya alt regionunda müşahidə olunduğu və Azərbaycanın öz beynəlxalq təchizat əlaqəsi səviyyəsini 30%-dən artıq təkmilləşdirdiyi qeyd edilir.

BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası (UNECE). UNECE-nin 2015-ci ildə dərc olunmuş 2014-ci il üzrə illik hesabatında [23] sözügedən təşkilat tərəfindən ticarətin asanlaşdırılması və vahid pəncərə layihələri üzrə ölkəmizə dəstəyin göstərilməsinin davam etdiyi qeyd olunmuşdur. Sözügedən nəşrdə, həmçinin ticarətin asanlaşdırılması sahəsində ticarət üçün yardımın prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə

milli fəaliyyət planının hazırlanması üçün UNECE tərəfindən ölkəmizə yardım göstərildiyi bildirilir.

Ümumdünya İqtisadi Forumu (WEF). WEF-in 2015-2016-cı illər üçün Qlobal Rəqabətlik Hesabatında [24] ölkəmiz 140 dövlət arasında infrastruktur göstəricisi üzrə aşağıdakı pillələrdə qərarlaşmışdır:

• Ümumi infrastrukturun keyfiyyəti – 39, Yolların keyfiyyəti – 70, Dəmir yolu infrastrukturunun keyfiyyəti – 39, Liman infrastrukturunun keyfiyyəti – 59, Hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti – 41.

Əqli mülkiyyət sahəsinin qısa icmal. Ölkəmizdə biliklərə əsaslanan, innovativ və müasir texnologiyalarla zəngin inkişafın təşviq edilməsində əqli mülkiyyət sahəsi önəmli rola malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 30-cu maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır və müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur. 2015-ci ildə AR Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfindən aparılmış son araşdırmalara əsasən, kreativ sənayelərin ölkəmizin ÜDM-ində payı hazırda 5%-dir. Ölkəmizdə əqli mülkiyyət sahəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Bu xüsusda, “Patent hüququ haqqında”, “Ömtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında”, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında”, “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında”, “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” və “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (WIPO) “WIPO-nun təsis edilməsi üzrə Konvensiya”, “Nişanların beynəlxalq qeydiyyatı haqqında” Madrid Sazişi və ona Protokol, “Sənaye nümunələrinin beynəlxalq qeydiyyatı haqqında” Haaqa Müqaviləsinin Cenevrə Aktı, “Patent əməkdaşlığı haqqında” Müqavilə, “Patent prosedurları məqsədilə mikroorqanizmlərin depozitinin beynəlxalq tanınması haqqında” Budapeşt Sazişi, “Beynəlxalq patent təsnifatı haqqında” Strasburq Sazişi, “Sənaye nümunələrinin beynəlxalq təsnifatını yaradan Lokarno Sazişi”, “Nişanların qeydiyyatı məqsədilə malların və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı haqqında” Nis Sazişi, “Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında” Paris Sazişi, “Olimpiya simvolunun qorunması haqqında” Nayrobi Sazişi, “Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında” Bern Konvensiyası, “Fonoqram istehsalçılarının mənafelərinin onların fonoqramlarının qanunsuz təkrar istehsalından qorunması haqqında” Konvensiya, “İfaçıların, fonoqram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının verilişləri haqqında” Roma Konvensiyası, “Müəlliflik hüququna dair Müqavilə”, “İfalar və fonoqramlara dair Müqavilə”, BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO) “Müəllif hüququ haqqında Ümumdünya Konvensiyası” və “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması haqqında” Konvensiyaya qoşulmuş, həmçinin əqli

mülkiyyət sahəsində müvafiq qanunvericilik aktları Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (WTO) İnformasiya Texnologiyaları Sazişinə (ITA) qoşulmuş və Ticarətlə bağlı Əqli Mülkiyyət Hüquqları Sazişinin (TRIPS) tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində hazırda işlər davam etdirilir. Əqli mülkiyyət məsələləri həmçinin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və WIPO arasında əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu (öncəki bu səpkili ilk sənəd 2006-cı ildə imzalanmışdır) 2014-cü ildə imzalanmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, WIPO-nun hazırkı və sabiq baş direktorları müxtəlif illərdə (2006, 2014) ölkəmizdə səfərdə olmuşlar.

Beynəlxalq təşkilatlarla və donor ölkələrlə əməkdaşlıq: əqli mülkiyyət aspekti. Ölkəmizdə əqli mülkiyyət hüquqlarının təşviqi, qorunması və təminatı baxımından müvafiq beynəlxalq təşkilatlar ilə sıx əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan əqli mülkiyyət sahəsində ixtisaslaşan, həmçinin sözügedən sahənin inkişafına töhfə verən qlobal strukturlar – WIPO, WTO, UNECE, UNESCO, BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı (UNIDO), UNCTAD və Müəllif və Bəstəkarlar Cəmiyyətlərinin Beynəlxalq Konfederasiyası (CISAC) ilə əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda, İsveçrə, ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri Azərbaycanda əqli mülkiyyət sahəsini özündə ehtiva edən bir sıra texniki yardım layihələri həyata keçirmişdir.

Azərbaycan beynəlxalq hesabatlarda (2016): əqli mülkiyyət ölçüsü. *Ümumdünya İqtisadi Forumu (WEF).* WEF-in 2016-2017-ci illər üçün Qlobal Rəqabətlik Hesabatında [25] ölkəmiz 138 dövlət arasında əqli mülkiyyət göstəriciləri üzrə aşağıdakı pillələrdə qərarlaşmışdır:

- Qabaqcıl texnoloji məhsulların dövlət satınalması: 14, Birbaşa xarici sərmayələr və texnologiyanın ötürülməsi: 38, Şirkətin tədqiqat və inkişafa məsrəfi: 38, Alim və mühəndislərin mövcudluğu: 41, İnnovasiya potensialı: 42, İnnovasiya: 44, Firma səviyyəsində texnologiyanın absorbasiyası: 49, Ən son texnologiyaların mövcudluğu: 53, Tədqiqat və inkişaf üzrə universitet-sənaye əməkdaşlığı: 54, Texnoloji hazırlıq: 55, Elmi-tədqiqat institutlarının keyfiyyəti: 68, Əqli mülkiyyətin qorunması: 71, Təhsil sisteminin keyfiyyəti: 72, Patent Əməkdaşlığı Sazişi (PCT) ərizələri: 80.

WEF-in 2016-cı il üçün “Qlobal İnformasiya Texnologiyaları Hesabatı: rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiya” [26] nəşrində ölkəmiz 139 dövlət arasında əqli mülkiyyət göstəriciləri üzrə aşağıdakı pillələrdə qərarlaşmışdır:

- Qabaqcıl texnoloji məhsulların dövlət satınalması: 12, İnnovasiya potensialı: 53, Ən son texnologiyaların mövcudluğu: 54, Firma səviyyəsində texnologiyanın absorbasiyası: 62, Bilik tutumlu işlər: 62, Patent Əməkdaşlığı Sazişi patentləri: 79, İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə PCT patentləri: 80, Əqli mülkiyyətin qorunması: 92, Proqram təminatı üzrə piratçılıq səviyyəsi: 96.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO). WIPO-nun “Qlobal İnnovasiya İndeksi 2016: qlobal innovasiya ilə qalib gəlmə” hesabatında [27] 128 dövlət arasında ölkəmizin göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Qlobal tədqiqat və inkişaf şirkətləri: 45, Elm və mühəndislik məzunları: 45, Patentlər: 60, Bilik tutumlu məşğulluq: 61, Mədəni və kreativ xidmətlər ixracı: 62, Tədqiqat və inkişaf: 69, Ticarət nişanları: 76, “Onlayn” kreativlik: 76, Biliyin diffuziyası: 82, Tədqiqat və inkişafa ümumi məsrəflər: 86, Kreativ mal və xidmətlər: 86, Sənaye nümunələri: 87, PCT ərizələri: 94, Universitet/sənaye tədqiqat əməkdaşlığı: 95, Əqli mülkiyyət ödənişləri: 96, Əqli mülkiyyət qəbulları: 101, Təhsil: 105, Təhsil məsrəfləri: 109, Elmi və texniki məqalələr: 112, Kreativ məhsulların ixracı: 113, İnnovasiya bağlantıları: 117.

Nəticə. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından göründüyü kimi, Azərbaycan nəqliyyat və İKT sahələrində təşəbbüskarı olduğu layihələr (TASİM, BTQ və s.) vasitəsilə Avrasiya regionunda transregional bağlantıların daha da gücləndirilməsinə töhfə verir və ölkəmizin bu cür səyləri BMT sistemi təşkilatları tərəfindən təqdir edilir. Eyni zamanda, əqli mülkiyyətin ölkəmizin ÜDM-indəki payı getdikcə artmaqdadır. Bu xüsusda, Azərbaycanda biliklərə əsaslanan və müasir texnologiyalarla zəngin inkişafın təşviq olunmasında innovasiya mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1] www.unohrlls.org/custom-content/uploads/2013/10/Dev-Costs-of-landlockedness1.pdf
- [2] [http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr 2015/MISR 2015-w5. pdf](http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr%202015/MISR%202015-w5.pdf)
- [3] http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf
- [4] http://www3.weforum.org/docs/GITR2016/WEF_GITR_Full_Report.pdf
- [5] www.unctad.org/en/PublicationsLibrary/tn_unctad_ict4d07_en.pdf
- [6] www.unctad.org/en/PublicationsLibrary/ier2015_en.pdf
- [7] www.unescap.org/sites/default/files/CSN%20report%202016_0.pdf
- [8] www.unescap.org/sites/default/files/Asia-Pacific%20CSN%20Development%20Report%202015.pdf
- [9] [www.unescap.org/resources/trade-performance-asian-landlocked-developing-economies- state-play-and-way-forward](http://www.unescap.org/resources/trade-performance-asian-landlocked-developing-economies-state-play-and-way-forward)
- [10] www.unescap.org/sites/default/files/LLDCs%20paper.pdf
- [11] <http://www.unescap.org/sites/default/files/Full%20Report%20-%20APTIR%202015.pdf>
- [12] <http://www.unescap.org/sites/default/files/State%20of%20ICT%20in%20Asia%20and%20the%20Pacific%202016.pdf>

- [13] hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf
- [14] www.broadbandcommission.org/documents/reports/bb-annualreport2015.pdf
- [15] <http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN96407.pdf>
- [16] http://www.otif.org/fileadmin/user_upload/otif_verlinkte_files/08_Presse/Com_Presse/CP_2015/2015_05_Azerbaijan_E.pdf
- [17] http://www.otif.org/fileadmin/user_upload/otif_verlinkte_files/07_veroeff/08_gesch_bericht/Annual_Report_2015_-_RGB_-_E.pdf
- [18] http://en.osjd.org/statico/public/en?STRUCTURE_ID=5063
- [19] www.unescap.org/sites/default/files/Asia-Pacific%20CSN%20Development%20Report%202015.pdf
- [20] www.unescap.org/resources/trade-perforance-asian-landlocked-developing-economies-state-play-and-way-forward
- [21] www.unescap.org/sites/default/files/LLDCs%20paper.pdf
- [22] <http://www.unescap.org/sites/default/files/Full%20Report%20-%20APTIR%202015.pdf>
- [23] http://www.unece.org/fileadmin/DAM/publications/Annual%20Reports/topics/Annual_Report_2014_English_Interactive.pdf
- [24] http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf
- [25] http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf
- [26] http://www3.weforum.org/docs/GITR2016/WEF_GITR_Full_Report.pdf
- [27] http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf

NƏTİCƏLƏRƏ YÖNÜMLÜ BÜDCƏLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASININ REALLAŞDIRILMASI PRİNSİPLƏRİ

R.H.Muradov

müəllim, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 12 October 2016; accepted 22 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Məqalədə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji aspektləri nəzərdən keçirilmiş, nəticə yönümlü büdcələşdirmənin prinsipial modellərindən istifadənin zəruriliyi göstərilmişdir. Müəllif həmçinin büdcə prosesi islahatlarının strateji istiqamətlərini araşdırmış, büdcə xərclərinin planlaşdırılması alqoritminin qurulması üzrə təkliflər vermişdir. Tədqiqat işində qeyd edilmişdir ki, büdcə prosesinin islahatları konsepsiyasında büdcə planlaşdırılması aləti olaraq proqram-məqsədli metodun tətbiqinə xüsusi yer ayrılır.

Açar sözlər: büdcə prosesi, büdcə planlaşdırılması, proqram-məqsədli metod, nəticə yönümlü büdcələşdirmə, büdcə vəsaitləri.

Jel Classification: H61

PRINCIPLES FOR IMPLEMENTATION OF BUDGETING RESULTS-ORIENTED

Abstract

The article deals with the methodological aspects of improving the budget process, points to the need for fundamental budgeting model, based on the result. The author also discusses the strategic direction of the reform of the budget process, are drawing up proposals for the algorithm planning of budget expenditures. The paper notes that in the budgetary process reform concept a special place is given to the use of program-target method as the main instrument of budget planning.

Keywords: budget process, budget planning, program-target method, budgeting, results-based budget.

ПРИНЦИПЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ ОРИЕНТИРОВАННОГО НА РЕЗУЛЬТАТ

Резюме

В статье рассматриваются методологические аспекты усовершенствования бюджетного процесса, указывается на необходимость использования принци-

пиальных моделей бюджетирования, ориентированного на результат. Автором также рассматриваются стратегические направления реформ бюджетного процесса, даются предложения по составлению алгоритма планирования бюджетных расходов. В работе отмечается, что в концепции реформ бюджетного процесса особое место уделяется применению программно-целевого метода как основного инструмента бюджетного планирования.

Ключевые слова: бюджетный процесс, бюджетное планирование, программно-целевой метод, бюджетирование, ориентированное на результат, бюджетные средства.

Bu gün Azərbaycanda büdcə prosesinin islahatlarının gedişində büdcələşdirmənin yeni konsepsiyasına keçidə tələbat yaranmışdır və büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji baxımdan ən vacib istiqamətlərindən biri nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə keçiddən ibarət olmalıdır. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə modeli beynəlxalq təcrübədə ictimai maliyyənin idarəetmə sistemi islahatının ən aktual və ən çox diqqət yetirilən istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə keçid büdcə prosesinin birbaşa və son nəticələrinin fərqləndirilməsinin zəruriliyini meydana çıxarır. Birbaşa nəticə dedikdə adətən dövlət tərəfindən təqdim olunan ictimai nemətlər (məhsullar, xidmətlər və s.) və ya “buraxılış” başa düşülür. Son (yekun) nəticə dedikdə isə dövlət tərəfindən təqdim olunan məhsul və xidmətlərdən əldə olunan effekt başa düşülür.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının reallaşdırılmasının metodoloji bazasının əsasını sistemli yanaşma təşkil etməlidir. Bu yanaşma nəzərdə tutur ki, ictimai maliyyənin idarə edilməsi sistemi özünəməxsus məqsədlərə malik qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən təşkil olunmuş vahid bir tam sistem təşkil etməlidir. Sistemli yanaşmaya əsaslanmaqla nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi strategiyası işlənib hazırlana bilər. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi strategiyasının mərhələləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir [4. c. 22].

Cədvəl 1. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi strategiyasının mərhələləri

Sıra №-si	Mərhələnin adı	Reallaşdırılma müddəti	Nəticə (normativ-hüquqi akt)
1	Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə modelinin işlənib hazırlanması	1-2 həftə	
2	Büdcə xidmətlərinin siyahısının hazırlanması		
2.1.	Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin siyahısının formalaşdırılması	1-2 ay	
2.2.	Dövlət və bələdiyyə xidmətləri reyestrinin formalaşdırılması	2-4 ay	Reyestrin təsdiqi haqqında qərar
3	Dövlət və bələdiyyə xidmətləri reyestrinin aparılması		Reyestrin aparılması qaydaları haqqında qərar

			qında əsasnamə
4	Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin keyfiyyət standartlarının hazırlanması		
4.1	Büdcə xidmətlərinin keyfiyyət standartlarının baza strukturunun müəyyənəşdirilməsi	1-2 həftə	
4.2	Büdcə xidmətlərinin göstərilməsini reqlamentləşdirən normativ-hüquqi bazanın təhlili (inventarlaşdırılması)	1-3 ay	
4.3	Ayrı-ayrı büdcə xidmətlərinin keyfiyyət standartlarının işlənilib hazırlanması və razılaşdırılması	1-2 həftəyə bir standart	İcra hakimiyyəti orqanının qərarı
5	Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin keyfiyyətə uyğunluğunun monitorinqi		
6	Büdcə-vergi siyasəti sahəsində layihələrin ekspertizası, büdcə situasiyasının inkişafının proqnozlaşdırılması		
6.1	Büdcə, vergi və borc siyasəti sahəsində normativ sənəd layihəsi haqqında ekspert rəyinin hazırlanması	1-2 həftə	Ekspert rəyi
6.2	Büdcə gəlirləri və xərcləri sahəsində situasiyanın inkişaf ssenarilərinin işlənilib hazırlanması	1-2 ay	
6.3	Proqnozların və inkişaf ssenarilərinin işlənilib hazırlanması – büdcə gəlirləri və xərcləri sahəsində normativ-hüquqi aktlarda zəruri dəyişikliklərin edilməsi	bütün büdcə prosesi ərzində	Dəyişikliklərin edilməsi haqqında qərar
6.4	Büdcə ilə bağlı qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktların və uyğun düzəlişlərin reallaşdırılmasına nəzarət	normativ-hüquqi aktların qüvvədə olduğu müddət ərzində	

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə metodunun tətbiqinin ən mühüm çətinliklərindən biri “son nəticə” anlayışının hər bir konkret halda ictimai əhəmiyyətli məzmununun müəyyənəşdirilməməsi ilə bağlıdır. Xarici ölkələrdə auditin, müxtəlif reqlamentlərin və standartların tətbiqi yolu, bu çətinliyi aradan qaldırmaq cəhdləri tam müsbət nəticələr verməmişdir.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə metodunun üstünlüklərini reallaşdırmaq üçün ilk növbədə fəaliyyətin ictimai əhəmiyyətli son nəticələrini xarakterizə edən obyektiv göstəricilərin müəyyənəşdirilməsi tələb olunur. Burada söhbət həm büdcə vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsindən, həm də büdcə vəsaitlərindən səmərəli və nəticəli istifadədən gedir. Büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin son nəticələrini müəyyənəşdirmək nisbətən asan məsələdir, belə ki, onların məqsədləri bu vəsaitlərin səmərəli bölüşdürülməsi və onun büdcə vəsaitlərinin istifadəçilərinə tam həcmdə və vaxtında çatdırmaqdan ibarətdir.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə şəraitində büdcə təşkilatının fəaliyyəti xidmətlərin xüsusiyyətləri, onların istehsalı prosesinin məzmunu, bunun üçün zəruri şərtlər və resurslar, istehlakçı kontingenti və s. də daxil

olmaqla elmi əsaslandırılmış göstəricilər sistemi vasitəsi ilə hərtərəfli izah olunmalı və büdcə təşkilatının real töhfəsini obyektiv əks etdirən aydın, dəqiq, yoxlanıla bilən meyarlar sistemi vasitəsi ilə obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Ümumi halda, istənilən büdcə təşkilatının fəaliyyətinin nəticəsi əhaliyə göstərilən xidmətlərdən ibarətdir. Bu xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətə maksimumunu əldə etmək üçün bilavasitə istehsalçıları, həmçinin bu prosesə xidmət edənləri, onun üçün yardımçı fəaliyyəti həyata keçirənləri aşkar etmək lazımdır.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi büdcə informasiyasının əldə olunması imkanını maksimum təmin etməlidir ki, cəmiyyət vergi ödəyicilərinin pullarının nə dərəcədə səmərəli xərcləndiyi, hakimiyyət orqanlarının qarşısına qoyulan məqsədlərin nədən ibarət olduğunu və bu məqsədlərin tələbatlarına cavab verib-vermədiyini obyektiv müəyyən edə bilsin. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə metodunun tətbiqi həm də uyğun monitoring sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Respublikamızda nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə kimi alətlərdən istifadənin vahid metodologiyasının tətbiqi məsələsi hələlik formalaşma mərhələsindədir. Bu modelin tətbiqinin prioritet istiqamətlərindən biri büdcə təşkilatları səviyyəsində maliyyə menecmenti səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olmalıdır.

Büdcə prosesi islahatlarının ən mühüm istiqamətlərindən biri büdcə siyasətinin prioritetləri və qəbul olunmuş büdcə məhdudiyyətləri çərçivəsində büdcə resursları həcmnin ortamüddətli proqnozlaşdırılmasının etibarlılığının yüksəldilməsini təmin etməkdən, ortamüddətli (çoxillik) büdcə planlaşdırmasına keçiddən ibarətdir.

İstənilən səviyyədə təsərrüfatın uğurlu idarə olunmasının ən vacib şərtlərindən biri idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq perspektiv planlaşdırmanın və uyğun olaraq elmi proqnozlaşdırmanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Belə ki, büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasının bütün səmərəli modellərinin vacib elementi müəyyən zaman müddətinə onun icrasının əsas parametrlərinin keyfiyyətli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Metodiki tövsiyələrdə qeyd olunur ki, büdcə planlaşdırması subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələri və əsas istiqamətləri haqqında məlumat aşağıdakı bölmələri özündə birləşdirməlidir: məqsədlər, büdcə planlaşdırması subyektlərinin vəzifələri və fəaliyyət göstəriciləri, onların xərc öhdəlikləri və gəlirlərinin formalaşdırılması, məqsədli dövlət proqramları və büdcə planlaşdırması subyektlərinin proqramdan kənar fəaliyyəti, xərclərin məqsədləri, vəzifələr və proqramlar üzrə bölgüsü, büdcə xərclərinin nəticəliliyi [3].

Cədvəl 2. Dövlət büdcəsinin iqtisadi təsnifatlar üzrə icrası, mln.manatla

Bölmələr	2014-cü il		2015-ci il				2014-cü illə müqayisə		
	İcra	Xüsusi çəki faizlə	proqnoz	icra	Xüsusi çəki faizlə	İcra səviyyəsi faizlə	Fərq	faiz	Xüsusi çəki

Əməyin ödənişi	1925,7	10,3	20,50	1938,3	10,9	94,5	12,6	100,7	0,6
Malların (işlərin və xidmətlərin satın alınması)	1622,1	8,7	1834,9	1617,1	9,1	88,1	-5,0	99,7	0,4
Faizlər üzrə ödənişlər	84,2	0,4	254,7	211,4	1,2	83,0	127,2	251,1	0,7
Subsidiyalar və cari transfertlər	682,9	3,7	814,4	804,8	4,5	98,8	121,9	117,9	0,9
Qrantlar və digər ödənişlər	224,0	1,2	217,9	186,8	1,1	85,7	-37,2	83,4	-0,1
Təqaüdlər və sosial müavinətlər	1832,6	9,8	1849,8	1802,8	10,1	97,5	-29,8	98,4	0,3
Digər xərclər	4372,5	23,4	4975,4	4182,8	23,5	84,1	-189,7	95,7	0,1
Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması	7601,8	40,6	8482,5	6475,8	36,4	76,3	-1126,0	85,2	-4,2
Maliyyə aktivləri üzrə əməliyyatlar	68,4	0,4	100,2	71,7	0,4	71,6	3,2	104,7	0,0
Öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatları	294,7	1,6	519,6	492,9	2,8	94,9	198,2	167,3	1,2
Yekun	18709,0		21100,0	17784,5		84,3	-924,5	95,1	

“2015-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat”ın təhlili xərclərin iqtisadi təsnifat üzrə bölmələri ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək imkanı verir.

Əməyin ödənişi ilə bağlı xərclərə hesabat ilində 1938321,4 min manat və ya 2014-cü illə müqayisədə 12583,2 min manat çox vəsait təmin edilmişdir. Bu xərclərin icra səviyyəsi 94,5% təşkil etmişdir.

Malların (işlərin və xidmətlərin) alınması məqsədilə 2015-ci ildə 1617138,4 min manat məbləğində vəsait icra edilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 4950,0 min manat azdır. Bu xərclərin ilin əvvəlinə təsdiq edilmiş məbləğlə müqayisədə icra səviyyəsi 88,1% təşkil etmişdir. Faizlər üzrə ödənişlər hesabat ilində 83,0% səviyyə-sində olmaqla, 211392,6 min manat məbləğində icra edilmişdir. 2015-ci ildə bu istiqamətdə icra olunmuş vəsaitin məbləği 2014-cü illə müqayisədə 2,5 dəfə çox olmuşdur. Faizlər üzrə ödənişlərlə bağlı xərclərin tərkibində qeyri-rezidentlər üzrə həyata keçirilmiş ödənişlərin xüsusi çəkisi 91,1% təşkil etmişdir. Bu xərclərdə isə digər təşkilat kreditləri üzrə ödənişlər 2014-cü illə müqayisədə 2,6 dəfə çox olmaqla 179791,2 min manat məbləğində icra edilmişdir.

2015-ci ildə dövlət büdcəsinin subsidiya və cari transfertlər üzrə xərclərində 2014-cü illə müqayisədə 17,9% artım müşahidə edilmiş və bu xərclər 804821,7 min manat məbləğində icra edilmişdir.

Qrantlar və digər ödənişlər üzrə xərclərə 2015-ci ildə 186797,0 min manat vəsait yönəldilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 37249,8 min manat azdır. Qrantlar və digər ödənişlərin tərkibində digər dövlət idarəetmə sektoruna ödənilən qrantlar üzrə 44219,9 min manat məbləğində artım müşahidə edilmişdir. Bununla belə, hesabat ilində qrantlar və digər ödənişlərlə bağlı icra edilməmiş vəsaitin də 86,1%-i məhz bu xərclərlə bağlı olmuşdur.

Təqaüdlər və sosial müavinətlər üzrə hesabat ilində 1802799,3 min manat məbləğində vəsait icra edilmişdir. Həmin vəsait 2014-cü illə müqayisədə 1,6% az olsa da, təqaüdlər və sosial müavinətlərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisi 2015-ci ildə artaraq 10,1% təşkil etmişdir.

2015-ci ilin sonuna bu istiqamət üzrə icra edilməmiş vəsait əsasən digər təqaüdlər, müavinətlər və transfertlərlə bağlı olmuş və 86,5%-i “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsinin payına düşmüşdür.

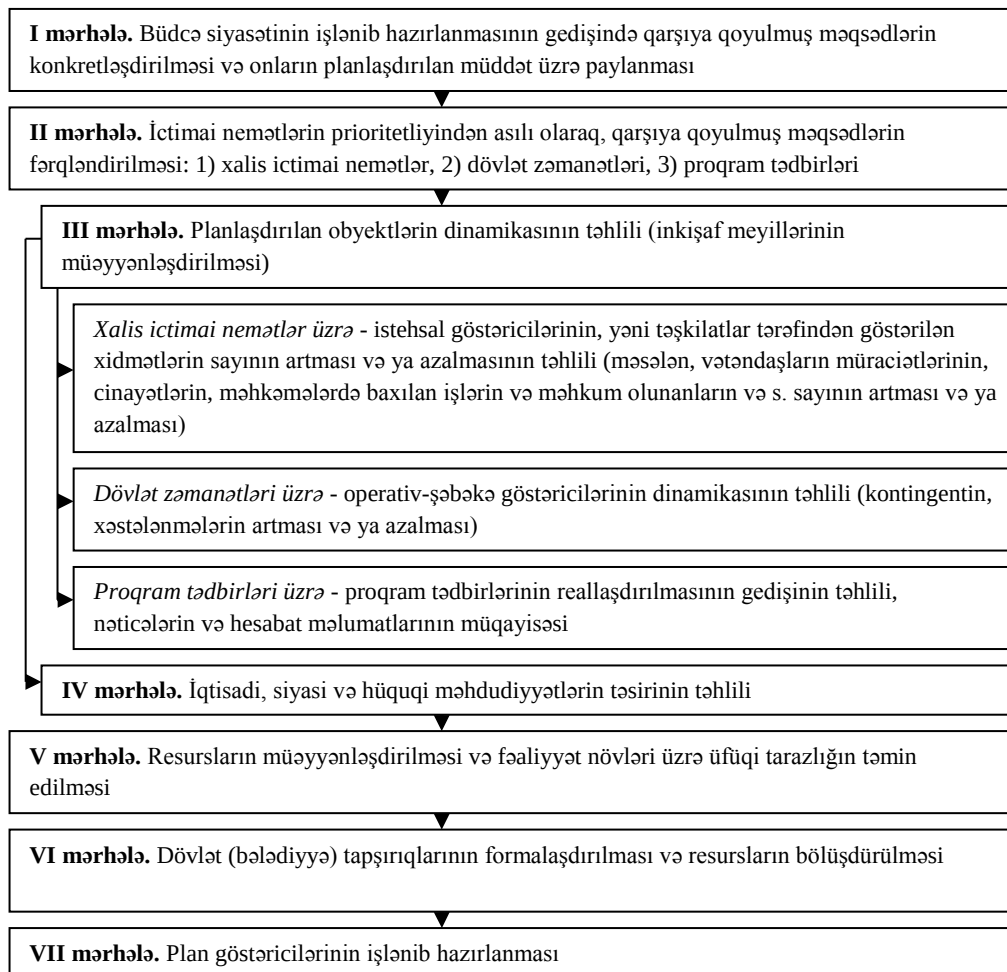
Təhlil göstərir ki, digər xərclər üzrə ilin sonuna icra edilməmiş məbləğ, demək olar ki, tam məbləğdə sair xərclərin payına düşmüşdür. Həmin məbləğin isə 42,1%-i əsas fəaliyyətə aid edilməyən xidmətlər, 17,1%-i sosial müdafiə və sosial təminat, 14,7%-i məhkəmə hakimiyyəti, hüququ mühafizə və prokurorluq, 9,8%-i müdafiə xərclərinə aid olmuşdur.

2015-ci ildə qeyri-maliyyə aktivlərinin alınmasına 2014-cü illə müqayisədə 1125967,9 min manat az olmaqla 6475829,4 min manat məbləğində vəsait yönəldilmişdir. Qeyd edək ki, əsas azalma digər tikililərin inşası ilə bağlı xərclərdə müşahidə edilmiş və əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ildə bu xərclər 1183793,2 min manat az olmuşdur. Nisbi ifadədə isə əsas azalma 29,5% səviyyəsində nəqliyyat vasitələri ilə bağlı xərclərdə müşahidə edilmişdir.

2015-ci ilin dövlət büdcəsində maliyyə aktivləri üzrə əməliyyatlara 71664,1 min manat məbləğində və ya 2014-cü illə müqayisədə 3248,4 min manat çox vəsait icra edilmişdir. Bu istiqamətdə xərc əsasən xarici ssudaların ödənilməsinə yönəldilmişdir.

Funksional təsnifat üzrə icra edilməmiş vəsait tam məbləğdə ümumi dövlət xidmətləri ilə bağlı olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatları ilə bağlı xərcləri hesabat ilində 492935,9 min manat təşkil etmişdir. Bu, 2014-cü illə müqayisədə 67,3% çoxdur. Təhlillər bu istiqamətdə xərclərin 10,7%-nin daxili, 89,3%-nin isə xarici öhdəliklərlə bağlı olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, daxili öhdəliklərlə bağlı hesabat ilində nəzərdə tutulmuş vəsait 100,0%, xarici öhdəliklərlə bağlı xərclər isə 94,3% icra edilmişdir.

Şəkil 1. Büdcə xərclərinin planlaşdırılması alqoritmı

“Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə şəhər və rayonların yerli gəlirlərinin məbləği 834,5 min manat, yerli xərclərinin məbləği isə 1654,0 min manat təsdiq edilmiş, hesabat ilində yerli gəlirlər 827,9 min manat və ya 99,2%, yerli xərclər isə 1414,6 min manat və ya 91,6% icra edilmişdir. Ümumiyyətlə, ötən ilin yekunlarına görə respublikanın 66 şəhər və rayonundan 32-si üzrə yerli gəlirlər tam icra edilmiş, yerli xərclər isə əksinə, bütün şəhər və rayonlar üzrə tam icra edilməmişdir.

Yerli gəlir və xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən 819,4 min manat məbləğində vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuş, icra isə 746,1 min manat və ya 91,1% edilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 82,8 min manat və ya 10,0% azdır.

Dövlət xərclərinin təsnifatına və onların formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmalara əsaslanaraq, büdcə xərclərinin planlaşdırılmasının aşağıdakı kimi alqoritmini təklif etmək olar [5. c.27].

Büdcə planlaşdırmasının proqram-məqsədli metodlarının tətbiqi sferasının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi. Büdcə prosesinin islahatlarının ən vacib istiqamətlərindən biri büdcə xərclərinin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının formalaşdırılması və büdcə prosesində istifadə olunmasını, mərhələlərlə smeta planlaşdırılmasından və xərclərin maliyyələşdirilməsindən ictimai əhəmiyyətli və ölçülə bilən nəticələrə nail olunmasına yönəlmiş büdcə planlaşdırmasına keçiddən ibarət olmalıdır. Sonuncuya isə büdcə planlaşdırılmasının proqram-məqsədli metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlar büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi ilə bu vəsaitlərdən dövlət siyasətinin təyin olunmuş prioritetlərinə uyğun olaraq istifadənin faktiki və ya planlaşdırılan nəticələri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Nəticə. büdcə prosesinin islahat konsepsiyasında büdcə planlaşdırılmasının əsas metodu kimi proqram-məqsədli metod qəbul olunmalıdır. Büdcə planlaşdırması metodları dedikdə plan sənədlərinin işlənilib hazırlanmasını və əsaslandırılmasını təmin edən üsul və qaydaların məcmusu başa düşülür. Proqram-məqsədli büdcə planlaşdırması büdcə vəsaitlərinin ictimai əhəmiyyətli olan və nəticələri kəmiyyətə ölçülə bilən fəaliyyətlərə yönəldilməsini, həmçinin nəzərdə tutulan məqsədlərə və nəticələrə nail olmağa monitoring və nəzarətin həyata keçirilməsini, büdcə planlaşdırılmasının və maliyyə menecmentinin keyfiyyətinin təmin olunmasının təşkilat daxili prosedurlarının tətbiqini nəzərdə tutur.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı baxılan vacib məsələlərdən biri yalnız dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi deyil, həm də gəlirlərin formalaşdırılması məsələsidir. İqtisadi məqsədəuyğunluq baxımından düzgün qurulmuş vergi sistemi nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə yardım etməlidir. Bu baxımdan, büdcə prosesinin islahatlarının əsas komponentlərindən biri vergi islahatları olmalıdır. Burada qarşıda duran başlıca vəzifələr vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsindən, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasından, vergi intizamının artırılmasından ibarət olmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2009.
- [2] Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2005.
- [3] “Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” AR Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat AR Hesablama Palatasının rəyi, Bakı, 2016.
- [4] Третнер Карл Х. О среднесрочном бюджетировании по результатам // Финансы. 2005, № 10. - С. 21-23.
- [5] Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2001.

YENİ İNSTITUSİONAL NƏZƏRİYYƏ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ TƏBİİ İNHİSARLARIN FƏALİYYƏTİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Q.S. Hüseynov

i.e.n., dos., SDU

E-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru

Mobil tel.: (+994 50) 752 22 91)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Məqalədə təbii inhisarların yaranması və stabil fəaliyyət göstərməsi şərti, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti məqsədlərinin müəyyən edilməsinə dövlət təsirinin səbəb və formaları, təbii inhisar şəraitində dövlət və özəl sektor arasında səlahiyyətlərin bölgüsü işıqlandırılmışdır. Təbii inhisar subyektinin dövlətin mülkiyyətində, ya da xüsusi mülkiyyətdə ola bilməsi öz əksini tapmışdır. Bir sıra səlahiyyətlərin dövlət sektorundan özəl sektora verilməsi barədə fikirlərdən təbii inhisarların islahatı zamanı istifadə etmək olar.

Açar sözlər: təbii inhisar, səlahiyyət, miqyasdan qənaət, bazar, dövlət sektoru.

Jel Classification: L41, L43

THE ACTIVITY OF NATURAL MONOPOLIES IN THE NEW INSTITUTIONAL THEORY

Abstract

The article deals with the creation of natural monopolies, and the conditions for stable operation, causes and forms of state influence on the activities of natural monopolies, the division of competences between the public and private sectors in conditions of natural monopoly. The possible location of natural monopoly entities in the state-owned or owned by the private sector. During the reform of natural monopoly can use proposals to transfer some of the public sector to the private sector competencies.

Keywords: natural monopolies, expertise, economies of scale, the market, the public sector

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ В РАМКАХ НОВОЙ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ТЕОРИИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы создания естественных монополий, а также

условия ее стабильной деятельности, причины и формы государственного воздействия на деятельность субъектов естественной монополии, разделение компетенции между государственным и частным секторами в условиях естественной монополии. Указана возможность нахождения субъекта естественной монополии в собственности государства или в частной собственности. Предложения по передачи некоторых компетенций государственного сектора в частный сектор можно использовать во время реформы естественных монополий.

Ключевые слова: естественные монополии, компетенция, экономия масштаба, рынок, государственный сектор.

Giriş. Əksər dünya dövlətlərinin təcrübəsi də göstərir ki, səmərəli özəlləşdirmə siyasəti iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib addımlardandır. Dünya iqtisadçılarının apardığı araşdırmalara əsasən, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, Avstriya kimi ölkələrdə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək gəlir əldə etməyə imkan vermişdir. Bu yolla hökumətlər dövlət büdcəsində yaranan defisiti müəyyən qədər doldurmağa çalışırlar. Neft gəlirlərinin kəskin azalması ilə iqtisadiyyatı böhran halları yaşayan ölkəmiz də oxşar addımlar atmaq məcburiyyətindədir. Azərbaycanda təbii inhisar sahələrində mümkün gələcək islahatlar qərb ölkələrindəki islahatlardan geri qalması ilə, digər tərəfdən isə plan iqtisadiyyatı prinsiplərindən təsərrüfatçılığın bazar mexanizmlərinə keçidi fonunda və nəticəsində həyata keçilməsi ilə xarakterizə olunacaqdır [1, 181].

Təbii inhisarların yaranması və stabil fəaliyyət göstərməsi şərti, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti məqsədlərinin müəyyən edilməsinə dövlət təsirinin səbəb və formaları, təbii inhisar şəraitində dövlət və özəl sektor arasında səlahiyyətlərin bölgüsü bu istiqamətdə araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir.

Təbii inhisar bazarda o zaman yaranır ki, bir böyük firma əmtəəni bir neçə daha kiçik firmaya nisbətən daha aşağı xərclərlə istehsal etməyə qadir olur. Bu halda xərclər funksiyası ilə xarakterizə olunur:

$$TC(\sum Q_i) < \sum TC(Q_i),$$

Burada $TC(\sum Q_i)$ - bir firma tərəfindən Q məhsul vahidinin istehsal xərcləri,
 $Q = \sum Q_i$;

$TC(\sum Q_i)$ - buraxılışın bir hissəsi (Q_i) bir neçə kiçik firma tərəfindən istehsal olunduğu halda Q məhsul vahidinin istehsal xərcləri.

Təbii inhisarın meydana gəlməsinin aşağıdakı zəruri şərtlərini ayırmaq olar:

- malik olan texnologiyanın xüsusiyyətləri;

- eyni istehsal güclərindən istifadə edərək müxtəlif adda məhsul buraxan çoxməhsullu firma üzrə qənaət;

- minimal səmərəli buraxılışla müqayisədə bazarın qeyri-kafi tutumu.

Təbii inhisarın meydana gəlməsinin şərti kimi eyni zamanda çox vaxt əmtəələrin yaxın əvəzedicilərinin olmamasını göstərirlər ki, bu da bir əmtəə üzrə tələbin digərinin qiyməti üzrə çarpaz elastikliyi əmsalının köməyi ilə müəyyən edilir. Buna baxmayaraq, bu əmsalın aşağı qiyməti həm texnoloji, həm də sahibkarlıq inhisarının məhsulları üçün xarakterikdir.

Əgər təbii inhisar istehsal miqyasına qənaət sayəsində meydana gəlsə, orta xərclərin uzunmüddətli əyrisi L - şəkilli olur. Bu cür texnologiyalar xərclər funksiyasının global subadditivliyi (xərclərin subadditivliyi anlayışı təbii inhisarın təbiətinin başa düşülməsi üçün əsas kimi müasir anlamda təbii inhisarı münafişəli bazarlar nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiq etmiş və tamamlamış U. Baumol (1977), U. Şarki (1982), eyni zamanda C. Panzar və R. Uilliq tərəfindən daxil edilmişdi. Xərclərin subadditivliyi - müəyyən sahədəki vəziyyətdir, bu zaman istehsal həcmının xərcləri bir neçə deyil, bir firma tərəfindən buraxılırsa az olar) [2, 36] ilə xarakterizə olunur. Miqyas və yaxud müxtəliflik üzrə qənaətin artan verimi özündə daimi xərcləri əks etdirən əhəmiyyətli ilkin investisiyalar ilə bağlı meydana gəlir. Əlavə məhsul vahidinin istehsalı xərcləri ilə assosiasiya olunan dəyişən və son hədd xərclərinin miqdarı nisbətən azdır.

Bazar tələbinin qeyri-kafi tutumu sayəsində meydana gələn təbii inhisar xərcləri əyrisi U - şəkilli ola bilər. Bu növdən olan xərclər əyrisində yalnız lokal subadditivlik mövcud olur. Bu halda ilkin investisiyaların miqdarı da böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki, onlar minimal səmərəli buraxılışın səviyyəsinə təsir edir.

Təbii inhisar o vaxt dayanıqlı olur ki, istənilən mümkün qiymət şəraitində firma bütün irəli sürülən tələbi təmin edir və bununla da öz xərclərini kompensasiya edir və elə bir P qiyməti müəyyən edir ki, bazara daxil olmaq və daha aşağı qiymətə daha az həcmdə məhsul təklif etməyə çalışan istənilən firma zərərə məruz qalsın. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, təbii inhisarın dayanıqlılığının kafi şərti elə həcmdə məhsul buraxılışıdır ki, bu zaman bütün bazar tələbi təmin olunur və o, minimal səmərəli buraxılışı aşmır. Başqa sözlə, tələb əyrisi orta xərclər əyrisini azalan hissədə kəsməlidir. Daha sərt olan bu şərt firmayı “qaymağın yığılması” adını almış hadisədən müdafiə etməyi təmin edir. Bu zaman bazara daxil olan rəqiblər əmtəələrini orta xərclərin minimal qiymətini aşan, ancaq inhisarçı firma tərəfindən müəyyən edilən qiymətdən aşağı olmayan qiymətə satırlar və inhisarçının qiyməti orta xərclər səviyyəsinə qədər aşağı salacağı zamana qədər mənfəət əldə edirlər, sonra isə bazarı tərk edirlər.

Təbii inhisarın dayanıqlılığı giriş baryerlərinin mövcud olması ilə şərtlənir:

- ilkin investisiyaların böyük həcmi ilə (bu isə həm texnoloji, həm də giriş baryerlərini müəyyən edir və insayder firmanın potensial rəqiblər qarşısında üstünlüyünü təmin edir);

- miqyas və yaxud müxtəliflik üzrə əhəmiyyətli dərəcədə qənaətlə xarakterizə olunan texnologiya ilə (bu isə xərclər funksiyasının qlobal subadditivliyinə gətirib çıxarır);

- minimal səmərəli buraxılışın miqdarı ilə müqayisədə bazarın tutumu ilə.

Münaqişəli bazarlar nəzəriyyəsi giriş baryerlərinin siyahısını genişləndirməyə imkan verir. Onun çərçivəsində təbii inhisar subyektinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi şübhəyə alınır, çünki müəyyən şərtlər daxilində inhisarçı firmanın özü potensial rəqiblərin bazara daxil olmasından qorxaraq qiyməti orta xərclər səviyyəsində müəyyən edəcək. Bu qayda ilə müəyyən edilmiş qiymət və buraxılış həcmi resursların suboptimal bölgüsünə nail olmağa gətirib çıxaracaqdır [3, 12].

Oxşar mənzərə yalnız giriş baryerləri olmadığı təqdirdə mümkündür, bununla əlaqədar müəlliflər tərəfindən aşağıdakı ilkin şərtlər irəli sürülür: istehlakçılar satıcı-inhisarçıya münasibətdə loyal deyillər, insayder firmaya müəyyən edilmiş qiymətin dəyişdirilməsi üçün vaxt lazımdır, istehsal fəaliyyəti üçün xüsusi aktivlər tələb olunmur. Bu şəraitdə potensial rəqib inhisarçının onun vəziyyətinin dayanıqlığını təmin etməyən qiyməti müəyyən etdiyini görərək cəld şəkildə qiyməti inhisar qiymətindən aşağı müəyyən edərək və istehlakçıları cəlb edərək istehsalı eyni texnologiya ilə təşkil edə bilər. Müəyyən müddətdən sonra insayder firmaya qiyməti aşağı salmaq müyəssər olduqda, rəqib yüksək mənfəət əldə edərək avadanlığı satmaqla sahəni asanlıqla tərk edə bilər.

Münaqişəli bazarlar nəzəriyyəsinin zəifliyi təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sferalarını nəzərə alaraq bütün üç ilkin şərtə eyni vaxtda riayət edilməsi zəruriliyinin təcrübi olaraq mümkün olmamasından ibarətdir.

İstehsalın kapitəltutumluluğu səbəbindən potensial rəqib hətta yüksək mənfəətin əldə edilməsi imkanını dərk edərək əmtəələrin buraxılışını tez qaydasına qoymağı çətin ki, edə bilsin. Bir halda ki, ilkin investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi yeri dəyişdirilməyən aktivlər üçün həyata keçirilir, onda əlavə baryerlər həm də aktivlərin spesifikliyinin yüksək dərəcəsi ilə, xüsusilə yerləşdiyi yerlə bağlı yaradılır.

Əgər bu ilkin şərtlərdən uzaqlaşsaq, onda potensial rəqibin bazara daxil olmasına hazırlığı zamanı inhisarçı firmanın inhisar mənfəəti əldə etməsi, sonra isə bazarı tərk etməsi vəziyyəti yarana bilər. Bununla yanaşı, məhsulun qiyməti aşağı düşür, çünki potensial rəqib indi inhisarçıya çevrilir.

Rəqibin qiymətin dəyişdirilməsi yolu ilə müdaxiləsinə inhisarçının reaksiyasının sürəti istehlakçıların daha aşağı qiymətlər haqqında məlumatlandırılması və yeni

brendin reklamı ilə müqayisədə bir qədər vaxt aparacaq. Bu prosedurlar böyük vaxt və pul xərcləri tələb edə bilər.

Beləliklə, təbii inhisarın dayanıqlığını təmin edən baryerlərə istehsalın kapitallıq və aktivlərin yüksək spesifikliyi dərəcəsi ilə şərtlənən giriş xərclərinin geri dönməzliyini, eyni zamanda alıcıların loyallığı və qeyri-istehsal xərclərini, o cümlədən bazara daxil olarkən potensial rəqibdə yaranan vaxtı da əlavə etmək lazımdır.

Təbii inhisar subyektinin yeni institusional iqtisadi nəzəriyyəsi çərçivəsində fəaliyyət məqsədləri çoxluğu fərqləndirilir. Məqsədlər müqavilələrin tərtib olunması və bağlanması zamanı müəyyən edilir. Onların inhisar subyekti mövqeyindən konkretləşdirilməsi müqavilə iştirakçıları arasındakı səlahiyyətlərin bölgüsündən asılıdır. Eyni zamanda institusional alternativlərin seçimindən asılı olmayan məqsədlər mövcuddur. Onlara nail olunması istehlakçıların rifahının artmasına imkan yaradır.

Əgər təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti bu mövqedən müəyyən edilsə, onda onlar çox ziddiyyətli görünəcək: bir tərəfdən iqtisadi səmərəliliyin artırılması zəruriliyi, digər tərəfdən sosial ədalətliyə nail olunması. Beləliklə, səlahiyyətlərin bölgüsü və bu və ya digər institusional alternativlər çərçivəsində yaradılan stimullar sistemi istehsal xərclərinin aşağı düşməsinə, mövcud şəbəkələrin saxlanmasına və yenilərinin tikintisinə investisiyaların həyata keçirilməsinə, eyni zamanda yeni texnologiyaların tətbiqinə səbəb olmalı və bununla da istehlakçıların lazımi keyfiyyətdə xidmətlərlə və həm fiziki, həm də iqtisadi planda resurslara bərabər imkanlarını fasiləsiz təchiz etməlidir. Bu onu ifadə edir ki, məsələn, xərclərin azaldılması və innovasiya fəaliyyəti nəinki şirkətin mənfəətinin artmasına, həm də istehlakçılar üçün qiymətlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Şəbəkələrin tikintisi zamanı müəssisə təkcə mənfəətin maksimumlaşdırılması məqsədini əsas götürə bilməz, həm də bütün arzu edənlərə xidmətlər göstərməyə cəhd göstərməlidir.

Təbii inhisar subyektinin kontragentləri onun istehlakçılarıdır ki, onların arasında əhali, kommersiya müəssisə və büdcə təşkilatlarını, o cümlədən resurs və avadanlığın tədarükçülərini ayırmaq qəbul olunmuşdur.

Təbii inhisar subyektinin fəaliyyətinə dövlətin təsirinin səbəblərini ayırmaq.

Dövlətin müdaxiləsinin birinci səbəbi istehlakçılara həm də istehsal xərclərinə qənaətdən fayda əldə etməyə imkan verən səviyyədə təbii inhisar məhsulları üzrə qiymətlərin səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. Xidmətlər nəinki fiziki, həm də iqtisadi baxımdan əlçatan olmalıdır.

İkinci səbəb praktiki olaraq bütün istehlakçılar üçün infrastruktur sahələri xidmətlərinin həyati vacibliyidir. İstifadəçilər daha uzaq və daha yaxın müddətə bu xidmətlərdən imtina etmək iqtidarında deyil. Vəziyyət onunla mürəkkəbləşir ki, bir müddətdə xidmətlər istehsalının qıtlığı digərində onların artıqlığı ilə kompensasiya olun-

mur. Göstərilən xidmətlərin kəmiyyəti ilə yanaşı, fasiləsiz təchizatı özündə birləşdirən kəmiyyətin də mühüm göstərici olması bu səbəbdəndir.

Üçüncü səbəb infrastruktur sahələri müəssisələrinin fəaliyyəti prosesində meydana çıxan müsbət və mənfi xarici təsirlərin mövcudluğu ilə şərtlənmişdir. Müsbət xarici təsirlər istehlakçıların şəbəkələrə qoşulması zamanı inkişaf edir: sağlam əhali yaxşılaşır, əlavə vaxt yaranır, sənaye məhsulunun rəqabətqabiliyyətliliyi artır. İnfrastruktur sahələrinin qeyri-kafi inkişafı ilə assosiasiya olunan əhəmiyyətli mənfi xarici təsirlərin mövcud olduğunu demək olar. Ətraf mühitin çirklənməsi, resursların həddindən çox istismarı mənfi xarici təsirlərə nümunədir.

Dördüncü səbəb xidmətlərin göstərilməsinin səmərəliliyinin təmin edilməsi zəruriliyi ilə bağlıdır. Təbii inhisar subyektləri bir qayda olaraq sistemyaradıcı müəssisələr hesab olunur, onların inkişafından isə digər sahələrin müəssisələrinin fəaliyyəti və bütövlükdə iqtisadi artım templəri asılıdır. İnhisarçı firmalar həm də ən iri vergi ödəyicilərindən biridir.

Beləliklə, dövlətin bazarda inhisar və istehlakçılar arasındakı münasibətlərə müdaxiləsinin əsas məqsədi istehlakçıların bazarın inhisarlaşmasının mənfi nəticələrindən qorunması, o cümlədən təbii inhisar subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti təmin edilməklə miqyas və müxtəliflik üzrə qənaətdən əldə edilən faydanın onların xeyrinə bölüşdürülməsidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət inhisar subyektinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müxtəlif metodlarından istifadə edərək, eyni zamanda daimi xərclərin artmasına, izafi istehsal güclərinin tikintisi üçün stimulların əmələ gəlməsinə, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin azalmasına, miqyasdan potensial qənaətin itkisinə gətirib çıxaran “dağıdıcı rəqabət”in qabağının alınması üçün süni giriş baryerləri yarada bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii inhisar subyektinin fəaliyyətinə institusional mühitin əsas parametrlərini verən dövlətin fəaliyyəti də təsir göstərir. Əgər institusional mühitin yaradılan komponentləri qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin azalmasını təmir edirsə, onda bu həm sosial, həm də iqtisadi məqsədlərin əldə edilməsinə təsir göstərəcəkdir.

Bir qayda olaraq məhz bu qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından aşağıdakılar asılıdır:

- iqtisadi və siyasi vəziyyətin stabilləşməsi (konkret sahələrə münasibətdə qəbul edilən qərarların sabitliyi də vacibdir);
- qanunverici bazanın və məcbur etmə mexanizmlərinin yaradılması;
- istehsalçıların və istehlakçıların hüquqlarının dəqiq spesifikasiyası (dövlətin öz hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması daxil olmaqla);
- müqavilə bağlanmasının səmərəli prosesinin təmin edilməsi (müqavilələrin tipik formalarının işlənib hazırlanmasından başlayaraq sazişin yerinə yetirilməsi mexanizminin dəstəklənməsində qurtararaq);

- etimada layiq olan institutların yaradılması (o cümlədən tənzimləmə orqanlarının, məhkəmə və digər arbitraj instansiyalarının);
- tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün normativ-metodik bazanın işlənilib hazırlanması.

Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin institusional alternativlərinin ayrılması dövlət və özəl sektor arasında səlahiyyətlərin bölgüsü əsasında həyata keçirilir.

İnstitusional razılaşma iştirakçılarının malik ola bildiyi səlahiyyətlərin təsnifləşdirilməsinin iki tipi mövcuddur. Birinci tip çərçivəsində kontragentlər arasında mülkiyyət obyektlərinə dair onlardan istifadə üzrə müqayisəli üstünlüklərə müvafiq olaraq diferensiallaşdırılmış münasibətlər tədqiq olunur. S. Peyoviç və A. Onorenin siyahısından səlahiyyətlərin bu və ya digər kombinasiyası iqtisadi agentin hüquq obyektinin faydalı xüsusiyyətlərindən istifadə etmək imkanını müəyyən edir. S. Peyoviçin siyahısı dörd səlahiyyətdən ibarətdir:

- əşyadan istifadə etmək;
- bu əşyadan istifadə etməklə gəlir əldə etmək;
- əşyanın fiziki forması və substansiyasını dəyişmək;
- göstərilən səlahiyyəti başqa şəxsə vermək.

Təsnifləşdirmənin ikinci tipi komandanın üzvü kimi individin malik olduğu səlahiyyəti müəyyən edir. Bu cür siyahı A. Alçian və Q. Demsesin işində təqdim edilmişdir və onun tərkibinə aşağıdakı hüquqlar daxildir:

- yerdə qalan iştirakçılara ödəmələrin həyata keçirilməsindən sonra qalıq gəlir üzrə;
- nəzarət üzrə;
- bütün iştirakçılar ilə müqavilələrin bağlanması üzrə (mərkəzi agentin statusuna uyğun gələn);
- komandada üzvlüyün dəyişdirilməsi üzrə;
- bütün səlahiyyətlərin dərhal və hər birinin ayrılıqda satılması üzrə [4, 783].

A. Alçian və Q. Demsesin siyahısından bir sıra səlahiyyətlərə malik olma agentin komandadakı vəziyyətini, onun istehsal prosesində iştirakını və qərarların qəbulu və gəlirin bölüşdürülməsinə təsirini əks etdirir.

Bu təsnifləşdirmədə bir sıra səlahiyyətlər mahiyyətə oxşardır. Belə ki, əşyadan istifadə hüququnu aktivlərdən istifadə üzərində nəzarət hüququ ilə, əşyadan istifadə üzrə gəlir əldə etmək hüququnu komanda üzvlərinin birgə səyləri nəticəsində alınan gəlir hüququ ilə korrelyasiya edirlər. Beləliklə, nəzarət (idarəetmə) və gəlir (əksər hallarda – qalıq gəlir) üzrə hüququ əsas hüquqlar kimi qəbul etmək lazımdır, onlar kontragentlərin davranışına həlledici təsir göstərir. Ancaq əksər hallarda kapital dəyəri (obyektin substansiyasının dəyişdirilməsi üzrə hüquq daxil olmaqla) üzrə hüququn bölüşdürülməsi, səlahiyyətlərə malik olma müddəti və onların həm məcmu

halda, həm də ayrılıqda digər şəxslərə verilməsi (bu səlahiyyət hər iki təsnifləşdirmədə iştirak edir) imkanları haqqında məlumata malik olmaq da vacibdir.

Təbii inhisar subyekti dövlətin mülkiyyətində, ya da xüsusi mülkiyyətdə ola bilər. Bu halda, təbii inhisar subyektinin dövlət tənzimlənməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında məsələ ortaya çıxır. Səlahiyyətlərin bir hissəsinin əvvəlcədən müəyyən edilən müddətə özəl sektora verilməsini nəzərdə tutan dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı təsirinin aralıq variantlarının geniş spektri də mövcuddur.

Təbii inhisarın fəaliyyətinin dörd aqreqasiya olunmuş diskret institusional alternativlərini ayıraq:

- tənzimlənməyən təbii inhisar (səlahiyyətlərin bölgüsünü müəyyən edən razılaşma bu halda yoxdur və onların hamısı təbii inhisar mülkiyyətçisinin əlində cəmləşmişdir, qalıq gəliri və nəzarət hüququ özəl şirkətə mənsubdur);

- dövlət mülkiyyətində olan və özəl sektor nümayəndələri tərəfindən idarə edilən təbii inhisar (dövlət orqanı ilə özəl mülkiyyətdə olan firma arasında sazişin bağlanması, müəyyən müddət ərzində təbii inhisar xidmətlərinin verilməsi üzrə, qalıq gəliri üzrə və dövlət və özəl sektor arasında nəzarət üzrə hüququn bölgüsü müqavilənin tipindən asılıdır):

- dövlət tərəfindən tənzimlənən təbii inhisar (dövlət orqanı və tənzimlənən parametrləri əks etdirən xüsusi mülkiyyətdə olan firma arasında sazişin bağlanması, qalıq gəlir və nəzarət üzrə hüquq özəl şirkətə mənsubdur, ancaq gəlir hüququ dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmışdır).

Səlahiyyətlərin iqtisadi agentlər arasında bölgüsü onların öz fəaliyyətlərindən gözləyə bildikləri mükafatı müəyyən edir. Səlahiyyətlərin yenidən strukturlaşdırılması stimullar sisteminin dəyişdirilməsinə səbəb olur, bu isə iqtisadi agentlərin davranışına təsir göstərir. Beləliklə, bu və ya digər institusional alternativlər çərçivəsində səlahiyyətlərin bölgüsü özlüyündə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün stimullar yaradır. Ancaq bir sıra hallarda səlahiyyətlərin səmərəli bölgüsünə nail olmağa imkan verməyən məhdudiyyət mövcuddur.

Beləliklə, obyektin strateji vacibliyi və onun istifadəsi zamanı meydana çıxan çox böyük miqyasın müsbət və mənfi xarici təsirləri səbəbindən dövlət kapital dəyəri üzrə hüququn özəl şirkətə verilməsindən imtina edə bilər.

Bir sıra səlahiyyətlərin dövlət tərəfindən özəl sektora satılması üzrə məhdudiyyətlərin olmaması bir qayda olaraq firma tərəfindən, sosial məqsədlərin ziyanına, iqtisadi məqsədlərə nail olmasına gətirib çıxarır. Bu şəraitdə hökumət müəyyən istehsal növlərinin özəlləşdirilməsini qadağan edən, eyni zamanda xidmətlərin göstərilməsində özəl sektorun iştirakı imkanını sərt rəqlamentləşdirən qanunverici aktları qəbul etməyə məcburdur.

Özəl firmanın mülkiyyətçiləri öz əllərində bir sıra səlahiyyətləri mərkəzləşdirmək haqqında qərar qəbul edərək bu səlahiyyətlərə malik olmaqla əlaqədar meydana çıxan riski qiymətləndirəcəklər. Hərçənd özəl sektorun təmsilçiləri dövlət məmurlarına nisbətən riskə daha meyllidir, məhz məmurlar riskin mənbəyi olurlar, bu isə özəl firma təmsilçilərinin səlahiyyətləri mərkəzləşdirməyə cəhd göstərməsinə təsir edən institusional mühitin əsas komponentlərinə münasibətdə qeyri-müəyyənliyin yüksək səviyyəsinə gətirib çıxaracaqdır.

Mənbəyi dövlət orqanları olan risk siyasi və yaxud endogen riskdir, çünki onun yaranması kontragentlərdən birinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Federal, regional və bələdiyyə orqanlarının təmsilçiləri təbii inhisar mülkiyyətçilərinin müəyyən tənzimləmə rejimlərinin, o cümlədən tarif formulunun, şəbəkədən ayrılmayan istehlakçılar dairəsinin, tariflərin ölçüsünün, vergiyə cəlb olunma rejiminin, eksklüzivliyin təmin edilməsinin (giriş baryerlərinin yaradılması) tətbiqi yolu ilə gəlir əldə etmək imkanına təsir göstərə bilirlər. Özəl sektorun xidmətlərin göstərilməsində daha miqyaslı iştirakını nəzərdə tutan institusional sazişlərə keçid zamanı institusional mühitin sabitliyini qorumaq və islahatların gedişinin dönməzliyinə təminat vermək hökumətin öhdəliklərinin mühüm gerçəkliyi olur. Əgər sahədə xarici şirkətlərin peyda olması mümkündürsə, onda birbaşa xarici investisiyaların həyata keçirilməsini, mənfəətin daşınmasını və ödəmələrin konvertasiyası zamanı valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi problemlərini tənzimləmək də lazım gəlir.

Yaranmış bazar konyunkturundan asılı olan kommersiya və yaxud ekzogen risk də mövcuddur. Kontragentlərdən heç biri verilmiş risk növlərinin mövcud olması ilə şərtlənən şokların yaranmasını qabaqcadan görə bilmir, buna görə də, onlara neytral riskə aid olan və yaxud ona nəzarət etməyə imkan verən tərəfə yerini dəyişmək münasib olur. Ekzogen şoklar yeni infrastruktur obyektlərinin tətbiqi halında tələbin həcmnin proqnozlaşdırılması, artıq mövcud olan avadanlığın köməyi ilə təqdim edilən xidmətlərə olan tələblərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Gəlirin əldə edilməsinə istehlakçıların ödəmə qabiliyyətliliyi də əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəssisələrin xərclərinə təsir göstərən amillər içərisində komplektləşdirici resurslar üzrə qiymətin dəyişməsinə, tədarüklərin sabitliyini, alternativ hesablama üsullarından istifadə təcrübəsini ayırmaq lazımdır.

Bir sıra səlahiyyətlərin dövlət sektorundan özəl sektora verilməsindən boyun qaçırılması və ya qeyri-mümkünlüyü hüquqların mərkəzləşdirilməsinə müvafiq stimullar sisteminin yaranması üzrə məhdudiyyətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Bu vəziyyətdə bir neçə alternativ həll təklif edilə bilər.

Əgər səlahiyyətlərin qeyri-optimal bölünməsi təbii inhisar subyekti mülkiyyətçisinin öz üzərinə əlavə risk yükünü götürməsinə arzu etməməsi ilə bağlıdırsa, onda hökumət qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin azalmasına yönəldilmiş bir sıra tədbirləri həyata keçir

rməlidir. İnstitusional mühitin əsas komponentlərinin xarakteristikalarına təsir göstərən qaydaların yaradılması və əməl olunmasına cavab verən dövlət orqanları islah oluna bilər. Siyasi və iqtisadi sistemlərin sabitləşdirilməsi, hakimiyyət orqanlarının öhdəliklərinin etibarlılığı siqnalları və təminatlarının yaradılması əsas məqsədlərdir.

Məqalənin təbiiqi əhəmiyyəti təbii inhisar subyektinin fəaliyyətinə dövlətin təsirinin səbəblərini aşkara çıxarmaq, təbii inhisar subyektinin dövlət tənzimlənməsinin məqsəduyğunluğunu əsaslandırmaqdır.

Ayrı-ayrı müddəalar təbii inhisarların islahatı zamanı istifadə edilə bilər. Məsələn, təbii inhisar subyektinin fəaliyyətinə dövlət təsirinin səbəbləri araşdırılarkən bütün istehlakçılar üçün infrastruktur sahələri xidmətlərinin həyati vacibliyi, istifadəçilərin daha uzaq və daha yaxın müddətə bu xidmətlərdən imtina etmək iqtidarında olmadığı bu qəbildəndir.

İqtisadi səmərəsi səlahiyyətlərin dövlət və özəl sektor arasında bölünməsi daha güclü stimullar sistemindən istifadə etməyə imkan verəcəkdir.

Nəticə

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurlu həlli institusional alternativlərə keçməyə imkan verəcəkdir ki, onun da çərçivəsində səlahiyyətlərin dövlət və özəl sektor arasında bölünməsi daha güclü stimullar sistemindən istifadə etmək imkanını verir.

Əgər qeyri-optimal bölgü dövlətin səlahiyyətlərin bir hissəsi və yaxud hamısının özəl sektora verməsini arzu etməməsi ilə bağlıdırsa, onda bir sıra stimullaşdırma metodlarından istifadə etməyə əngəl yaradan daha ciddi problemlər baş verir. Müvafiq dövlət orqanları bu halda, əsasən, müqavilə öncəsi mərhələdə, eyni zamanda müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi mərhələsində xüsusi informasiyanın aşkara çıxarılmasını nəzərdə tutan mexanizmlərə bel bağlamalı olacaqlar. Stimullar sistemi ciddi modifikasiya edilməlidir.

Ədəbiyyat

- [1] Hüseynov Q.S. Azərbaycanda təbii inhisarların qismən özəlləşdirilməsi: yolları, nəticələri, səmərəliliyi. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları (27-28 aprel 2016). Sumqayıt, 2016.
- [2] Трачук А.В. Теоретико-методологическое обоснование совершенствования механизма деятельности естественных монополий, Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук, Москва 2010. С. 36.
- [3] Кудряшова Е.Н. Институциональные соглашения в условиях естественной монополии, (Учебное пособие), Москва, Инфра – М, 2010, с. 12.
- [4] Alchian A.A., Demsetz H. Production, Information Costs and Economic Organization // American Economic Review. 1972. Vol. 62. №6. P.783.

ВЫЯВЛЕНИЕ МЕСТА СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА И АНАЛИЗА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИМ ПРОИЗВОДСТВОМ

М. Джавадова

mehribandjavadova@mail.ru

к.э.н., доцент, UNEC

кафедра: (012) 4926054

мобильный: (070)7334595

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 31 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 31 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Резюме

Целью исследования является разработка научно-методических и практических рекомендаций, направленных на повышение эффективности стратегического управленческого учета и анализа на основе формирования системы стратегических учетных процедур; исследование теоретических аспектов необходимости стратегического управленческого учета и анализа на предприятиях нефтепереработки; выявление особенности их учета. Областью исследования явилось информационно-аналитическое обеспечение принимаемых стратегических решений, а также совокупность теоретических, методологических и организационно-методических вопросов стратегического управленческого учета и возможность применения стратегического управленческого учета и анализа на предприятиях нефтепереработки. Научная новизна исследования состоит в системном подходе обоснования научно-методических, а также теоретико-методологических положений стратегического управленческого учета и анализа. Из содержания работы вытекает, что в настоящее время стратегический управленческий учет и анализ находится в стадии зарождения, отечественные публикации и исследования в области стратегического управленческого учета и анализа практически отсутствуют. Поэтому у отечественных предприятий имеется благоприятная возможность использовать все самые лучшие технологии, которые сформировались и успешно используются в мире к настоящему моменту. В результате исследования была сделана попытка: 1) обобщить современные тенденции развития, методологию и инструментарий управленческого учета, сформировавшегося в мире (в развитых странах), к настоящему моменту; 2) раскрыть особенности и сформулировать основные задачи стратегического управленческого учета и анализа; 3) на основе изучения инстру-

ментария стратегического управленческого учета, обосновать возможности адаптации современных методов стратегического управленческого учета и анализа на предприятиях нефтепереработки.

Ключевые слова: управленческий учет, стратегический управленческий учет и анализ, информационное учетно-аналитическое обеспечение, финансовая и нефинансовая информация, принятие решений, бизнес-среда.

Jel Classification: M11

NEFTAYIRMA İSTEHSALINI İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN YERİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi strateji uçot prosedurları sisteminin formalaşması əsasında strateji idarəetmə uçotu və təhlili effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən elmi-metodiki və praktiki təkliflərin müəyyən edilməsi, neftayırma müəssisələrində strateji idarəetmə uçotu və təhlilinin nəzəri aspektlərinin zəruriliyinin müəyyən edilməsi; onların uçotu xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Tədqiqat sahəsi strateji qərarların qəbul edilməsində informasiya-analitik təminatı və eləcə də strateji idarəetmə uçotunun nəzəri, metodoloji və təşkilati-metodiki məsələlərin məcmusunda xarici təcrübənin təhlili əsasında neftayırma müəssisələrində strateji idarəetmə uçotunun tətbiq edilməsi imkanlarıdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi strateji idarəetmə uçotu və təhlilinin nəzəri-metodoloji əsaslarının və eləcə də elmi-metodiki sistemli yanaşmadan ibarətdir. İşin məzmunundan müəyyən olunmuşdur ki, hazırda strateji idarəetmə uçotu və təhlili özünün yararlanma mərhələsindədir, strateji idarəetmə uçotu və təhlili sahəsindəki nəşr və tədqiqatlar ölkədə praktiki olaraq yox dərəcəsindədir. Ona görə də hazırda dünyada formalaşan və uğurla istifadə edilən ən qabaqcıl texnologiyalardan ölkə müəssisələrində istifadə etmək imkanı yaranmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində: 1) hazırda dünyada (inkışaf etmiş ölkələrdə) formalaşan idarəetmə uçotu alətləri və metodolojiyasını, müasir inkışaf tendensiyasını ümumiləşdirmək; 2) strateji idarəetmə uçotu və təhlilinin qarşısında duran əsas məsələləri formalaşdırmaq və xüsusiyyətlərini açıqlamaq; 3) strateji idarəetmə uçotu alətlərinin araşdırılması əsasında, neftayırma müəssisələrində strateji idarəetmə uçotu və təhlilinin müasir metodlarının adaptasiya olunması imkanlarını müəyyən etmək cəhdi göstərilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə uçotu, strateji idarəetmə uçotu və təhlili, uçot-analitik informasiya təminatı, maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyası, qərarların qəbulu, biznes-mühit.

DETECTION OF THE PLACE OF STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING AND ANALYSIS IN THE OIL-REFINING PRODUCTION CONTROL SYSTEM

Abstract

The purpose of research is to develop a scientific and methodical and practical recommendations aimed at enhancing the efficiency of strategic management accounting and analysis on the basis of the formation of the system of strategic accounting procedures; to explore theoretical aspects of necessity of strategic management accounting and analysis in the oil - refining enterprises. The scope of research was the information and analytical support of strategic decisions, as well as a set of theoretical, methodological and organizational and methodological issues of strategic management accounting and the possibility of applying strategic management accounting and analysis of oil - refining enterprises. The scientific novelty of the research consists of systematic approach of scientific and methodological, and theoretical and methodological positions of strategic management accounting and analysis. From content of work it follows that at present strategic management accounting and analysis is in initiation phase, local publications and studies in the field of strategic management accounting and analysis are practically absent. Therefore, domestic enterprises have a good opportunity for using the very best technologies that have already formed and have been used successfully in the world. In the issue of research attempt was made to: 1) summarize modern trends of development, methodology and management accounting tools, formed in the world (developed countries) up to date; 2) reveal characteristics and formulate the main tasks of strategic management accounting and analysis; 3) justify the possibility of adaptation of modern methods of strategic management accounting and analysis in the oil -refining enterprises on the base of strategic management accounting study.

Key words: management accounts; strategic management accounting and analysis; information accounting and analytical support; financial and non-financial information; decision making; business environment.

Стратегический управленческий учёт - новое и не сформированное явление в практике отечественных учётных систем. Если рассмотреть данный вопрос с теоретической точки зрения, то в настоящее время сформулирована необходимость в стратегическом управленческом учёте, но его механизм формирования, а также выявление роли в системе анализа и управления производством и взаимосвязи со

стратегией и управлением, в современной теории, а также в современной отечественной практике нефтеперерабатывающей отрасли, отсутствует.

Таким образом, стратегический управленческий учёт как наука достаточно молода и нуждается в тщательном исследовании, как с точки зрения уточнения её теоретической составляющей, так и с точки зрения разработки методики организации стратегического управленческого учёта и анализа в нефтеперерабатывающих производствах.

С целью реализации первого направления необходимо проанализировать различные взгляды отечественных и зарубежных ученых и специалистов для того, чтобы уточнить понятие стратегического управленческого учёта с позиций стратегического управления, а также его связи со стратегией нефтеперерабатывающего производства.

Исследованием различных аспектов стратегии занимались М. Алле, И. Ансофф, М. Андерсон, И. Н. Богатая, А. Гентлер, П. Друкер, К. Друри, А. М. Кинг, Г. Е. Крохичева, Г. Минцберг, Е. И. Муругов, М. Портер, Б. Райан, В. А. Терехова, В. И. Ткач, А. А. Томсон, К. Эндрюс, Дж. Шанк, А. Н. Щемелев, Ф. Янссеи и др.

Следовательно, возникает объективная необходимость исследовать мнения учёных на стратегический управленческий учёт с нескольких позиций, а именно: что есть «стратегический управленческий учёт» в совокупности понятий «стратегия», «управление» и «учёт».

В то же время развитие стратегического управленческого учёта связано с появлением *стратегического менеджмента*. Основной акцент данного направления менеджмента - это достижение устойчивых конкурентных преимуществ. Стратегический управленческий учёт и анализ является удобной технологией, позволяющей сосредоточиться на стратегических перспективах, которая обеспечивает информацией менеджеров нефтеперерабатывающего производства о рыночных перспективах существующих продуктов, о цикле долговечности продукта и о портфеле продуктов. Кроме того, информация охватывает не только одно предприятие компании, но и позволяет сравнивать его с конкурентами, позволяя выявлять конкурентные преимущества. Поэтому стратегический управленческий учёт можно рассматривать в качестве учётной информационной системы, поддерживающей стратегический менеджмент в нефтеперерабатывающем производстве. При этом, информационное обеспечение управления заключается в оценке роли и значения влияния того или иного фактора или их совокупности на деятельность нефтеперерабатывающего производства. Таким образом, основной целью информационной поддержки предприятия является извлечение выгоды из сложившейся ситуации или минимизация убытков, с чётким представлением, в каких условиях на данный момент находятся пред-

приятия компании и каким образом ситуация будет развиваться в будущем.

Для реализации данной цели, можно выделить две основные задачи эффективной информационной поддержки стратегического управленческого учёта и анализа нефтеперерабатывающего производства:

1) выделение из огромного количества показателей, характеризующих определённую ситуацию, самые значимые, т.е. те, корректировка которых принесёт максимальный экономический эффект;

2) анализ оперативной ситуации для развития экономических процессов (во внешней и внутренней среде) для своевременного корректирования стратегических планов или упреждения негативных последствий для предприятий компании.

Таким образом, организация информационных потоков и информационно-аналитического обеспечения коммерческой деятельности особенно актуальна для нефтеперерабатывающего производства, где отсутствует как несогласованность работы отдельных служб и предприятий, так и распыление и потеря важной информации.

Следовательно, с ростом уровня управленческой иерархии возрастает потребность в информационном обеспечении принятия решений, нейтрализовать которые способен стратегический управленческий учёт и анализ.

Учитывая вышесказанное, считаем правомерным рассмотреть и проанализировать различные определения *стратегического управленческого учёта*.

Так, в конце 80-х годов XX в. Институт бухгалтеров-аналитиков в Великобритании выделил средства на исследование, целью которого был анализ текущего состояния разработок в области управленческого учёта. Результаты этой работы опубликованы под заголовком «Управленческий учёт: не революция, а эволюция». Авторы этой работы Бромвич и Бхимани. В своем отчёте и в последующей работе (Управленческий учёт: пути прогресса, 1994) Бромвич и Бхимани привлекли внимание заинтересованных лиц к стратегическому управленческому учёту с точки зрения его будущего развития. Однако, несмотря на большое внимание, которое получил стратегический управленческий учёт, до сих пор всесторонней концептуальной основы, на которой он строится, нет. *Стратегический управленческий учёт* определяется как предоставление и анализ финансовой информации о рынках (на которых организация реализует свои продукты), о затратах конкурентов, о структуре затрат и мониторинг стратегии предприятия и стратегий конкурентов на этих рынках в течение ряда периодов.

С другой стороны Дж. Иннз определяет *стратегический управленческий учёт* как предоставление информации, обеспечивающей поддержку принятию в организации стратегических решений [16]. Обычно стратегические решения носят долгосрочный характер, значительно влияют на все стороны жизни и

деятельности организации и, хотя могут не иметь внутренней составляющей, как правило, внешнюю направленность имеют.

Эта точка зрения разделяется также Купером и Капланом, которые утверждают, что приёмы стратегического управленческого учёта были разработаны в первую очередь для поддержки общей конкурентной стратегии организации, главным образом за счёт использования информационной технологии для более совершенного учёта себестоимости продуктов и услуг.

Однако другие специалисты предлагают и иные определения, в которых главное внимание уделяется внешней ориентации стратегического управленческого учёта. Так, например, К.Симмондз, один из первых исследователей, предложивший термин *«стратегический управленческий учёт»*, рассматривает его как способ анализа собственного бизнеса и бизнеса соперников, который применяется при разработке и отслеживании стратегии предприятия. По определению К.Симмондза, *стратегический управленческий учёт* - это обеспечение и анализ данных управленческого учёта о компании, её конкурентах для использования при разработке и контроле за реализацией экономической стратегии, в особенности относительно уровня и тенденций в реальных затратах и ценах, объёмах, доли рынка, потока денежных средств и требуемой доли общих ресурсов фирмы. Из приведённого определения вытекает логика стратегического учёта, основанного на потребностях разработчиков стратегии, которым для эффективной корректировки своих действий необходимы текущие данные об изменениях в стратегическом положении компании. Однако такие показатели в текущем учёте отсутствуют, так как они ориентированы на показатели прибыли.

К. Уорд определяет *стратегический управленческий учёт* как управленческий учёт в контексте бизнес-стратегий, планируемых к внедрению или уже внедрённых в организации, который должен отражать относительные финансовые результаты, достигнутые бизнесом по сравнению с конкурентами, поставщиками и, возможно, потребителями».

С другой стороны Николаева О. Е., Алексеева О. В. считают, что *«Стратегический управленческий учёт* - это комплексное направление управленческого учёта, ориентированное на процесс принятия долгосрочных решений, в рамках которого предполагается тщательный анализ внешней бизнес-среды, где предприятие осуществляет свою деятельность».

Но вопреки этому существует следующее определение Института управленческих бухгалтеров, в котором говорится, что *«Стратегический управленческий учёт* - это форма управленческого учёта, при которой основной акцент делается на информации, связанной с внешними факторами, влияющими на фирму. Однако, наряду с этим надлежащее внимание уделяется и внутренней

информации (в том числе и нефинансовой)»).

Поскольку не было согласия в трактовке понятия стратегического управленческого учёта, Лорд выполнила обзор специальной литературы и выявила несколько основных направлений, которые использовала для характеристики стратегического управленческого учёта:

- выход за пределы внутренней ориентированности традиционного управленческого учёта и получение информации о соперниках;
- определение зависимости между стратегической позицией, выбранной компанией, и ожидаемым применением управленческого учёта (т.е. отчётность с точки зрения стратегического позиционирования);
- получение конкурентного преимущества за счёт анализа способов сокращения расходов и/или повышения степени дифференцированности продукции компании при помощи использования связей в цепочке ценности и оптимизации факторов издержек.

Ивашкевич В. Б. считает, что основной целью *стратегического управленческого учёта* является разработка мер и мероприятий для успешной работы организации в долгосрочной перспективе путем развития её производственного потенциала.

По мнению Тереховой В.А. «*стратегический управленческий учёт* - учётная система, адаптированная к современной производственной среде, включающей многомерную стратегию связей посредством каналов распространения и определения потребностей целевых покупателей (потребителей)».

Таким образом, анализ различных интерпретаций стратегического управленческого учёта показал, что многие авторы, определяя его сущность, основное внимание обращают, прежде всего, на его внешнюю направленность. В связи с этим возникает необходимость проанализировать понятие «стратегического учёта», что представлено в табл. 1.

Таблица 1. Систематизация подходов к определению стратегического учета

Автор определения	Содержание взглядов
<i>Райан Б.</i>	Учёт, ориентированный на принятие решений. Сфера стратегического учёта - область пересечения различных финансовых функций. «Стратегическим учётом называется определённый способ отражения финансовых и учётных проблем организации»
<i>Алексеева И.В.</i>	Стратегический учёт - учётная система, которая включает в себя финансовый, управленческий учёт, мониторинг внешней среды, стратегическое планирование, что позволяет внутренним, внешним пользователям принимать стратегические решения.

Богатая И.Н.	Стратегический учёт - это глобальная модель информационной технологии, объединяющей в рамках единой системы финансовый и управленческий учёт и обеспечивающей руководителей и специалистов предприятия производственной информацией для принятия эффективных решений, а также обеспечивающей инвесторов информацией о деятельности предприятия. Стратегический учёт использует информационные потоки о внешних факторах макросреды, формируемые маркетинговыми службами, отделами управления риском и т.д.
Керимов В. Э. Селиванов П. В.	«... исторически стратегический учёт обязан своим появлением управленческому учёту», «... по сравнению с финансовым управленческий учёт не только отражает совершившиеся факты финансово-хозяйственной деятельности, но и дает почву для прогноза будущего развития организации. Большинство специалистов в области управленческого учёта как раз эту часть называют прогнозным, перспективным или стратегическим. Под стратегическим учётом понимается система регистрации, обобщения и представления данных, необходимых для принятия стратегических управленческих решений менеджерским аппаратом хозяйствующего субъекта» .
Ткач В. И. Гончаренко О. Н.	Объектами стратегического учёта являются: 1) ситуационные блоки центров ответственности и сегментов деятельности; 2) ситуационные блоки управленческого финансового учёта.
Щемелев А. Н.	«... концепция стратегического учёта инноваций, предусматривает самостоятельные виды стратегического учёта: стратегический управленческий учёт, стратегический финансовый учёт, стратегический виртуальный учёт, стратегический налоговый учёт».
Карминский А. М.	Стратегический учёт — один из источников информации в стратегическом контроллинге .

Интерес к стратегическому учёту значительно повысился после выхода в свет монографии профессора Школы менеджмента Саутгемптонского университета Боба Райана «Стратегический учёт для руководителя».

Б. Райан разработал теоремы стратегического учёта, представленные в модели «С-цикла». С его точки зрения стратегический учёт относится к финансовому анализу проблем, связанных с четырьмя факторами «4 С» (англ. commitment, control, cash, capability): обязательствами, контролем, наличностью и потенциалом. Из этих теорем следуют принципы, на основе которых можно рассматривать проблемы любой организации. По его мнению, *стратегическим учётом* называется определённый способ отражения финансовых и учётных проблем

организации. Б. Райан рассматривает стратегический учёт как основу для исследования финансовых и экономических проблем с точки зрения наиболее важного для предприятия вопроса — реализации благоприятных возможностей бизнеса.

Стратегический управленческий учёт обеспечивает информацией о рыночных перспективах существующих продуктов, о цикле долговечности продукта и о портфеле продуктов. Причем этот анализ не должен ограничиваться рамками определённой компании, он должен выявлять конкурентные преимущества компании по сравнению с другими компаниями - конкурентами.

Некоторые исследователи говорят об учёте стратегических аспектов в системе управленческого учёта, особенно в части затрат: Вахрушина М. А., Карпова Т. П., Николаева О. Е., Суйц В. Л. и др.

Многие авторы указывают на необходимость исследования управленческого учёта в условиях неопределённости (Агеев И. М., Богатая И. Н., Д. Джонсон, Аверчев И. В., Ткач В. Л., Хорнгрен Ч. Т., Щемелев А. Л.), развития управленческого учёта до уровня стратегического и создания стратегической бухгалтерии.

К.Друри, Дж. Кидуэлл, О. И. Кольвах, Я. В.Соколов, В. И. Ткач, А. Д.Шеремет, Дж. Фостер, Х. Хендерсен, Ч. Т. Хорнгрен являются сторонниками расширенного толкования управленческого учёта, связанного с его стратегической направленностью.

А. Смарт Коад говорит о том, что «стратегический управленческий учёт - это только возникающая сфера, и поэтому её границы строго не определены и являются расплывчатыми, и, конечно, здесь нет никаких унифицированных предписаний, указывающих, что и как следует развивать, а имеющаяся литература по данному направлению разнородна и несопоставима». Это свидетельствует о необходимости уточнения понятия стратегического управленческого учёта с позиций стратегического управления и его связи со стратегией организации.

В «Оксфордском бухгалтерском толковом словаре» *стратегический управленческий учёт* определён как «система, организованная так, чтобы было возможно сформировать информацию, в которой менеджмент нуждается для осуществления долгосрочных стратегических решений в отличие от более традиционного подхода для принятия тактических решений».

Р. Паркер в толковом бухгалтерском словаре уточняет, что «*стратегический управленческий учёт* - это сбор и анализ информации о рынках сбыта предприятия, о затратах конкурентов, изучение структуры затрат и мониторинга стратегии организации и её конкурентов на этих рынках».

Анализируя выше приведённые определения, можно сделать следующие выводы, стратегический управленческий учёт:

1. Является информационной системой;

2. Ориентирован на процесс принятия стратегических управленческих решений;

3. Предоставляет информацию не только о внутренней среде предприятия (в отличие от традиционного управленческого учёта), но и особое внимание уделяет информации о внешней среде;

4. Должен предоставлять как финансовую, так и нефинансовую информацию, больше соответствующую требованиям современной ситуации.

Учитывая специфику анализируемого объекта, при определении стратегического управленческого учёта с одной стороны нужно исходить из сущности экономических категорий, составляющих понятийный аппарат стратегического управленческого учёта, а с другой руководствоваться специфическими особенностями организации и функционирования стратегического управленческого учёта в нефтеперерабатывающих производствах. Управление в нефтепереработке организуется на основании одной из трёх методологий: применение трансфертных цен; бюджетирование; внутренний федерализм в группе, когда участникам структуры предоставляют очень широкие полномочия в осуществлении своей деятельности. В нефтеперерабатывающем производстве система управления базируется на сочетании всех трёх подходов. Определение принципов управления в нефтепереработке позволит решить вопрос о необходимости и целесообразности формирования управляющей компании.

Соответственно, *стратегический управленческий учёт в нефтеперерабатывающей промышленности* - это совокупность элементов, обеспечивающих измерение, накопление, анализ, подготовку, интерпретацию и предоставление информации, необходимой управленческому звену компании для осуществления планирования, оценки, контроля хозяйственной деятельности и принятия обоснованных управленческих решений, обеспечения оптимального использования ресурсов предприятия и контроля за полнотой их учёта.

Отсюда вытекает, что основным инструментом контроля деятельности предприятий нефтеперерабатывающего производства, является система стратегического управленческого учёта и анализа, которая позволит эффективное решение следующих задач, в виде обеспечения:

1. Контроля и оценки реального экономического состояния, в том числе показателей и уровня экономической безопасности предприятия в оперативном режиме и принятия необходимых корректирующих решений;

2. Контроля и оценки компетенции руководителей исполнительных органов управления;

3. Аргументированной критики решений, принимаемых исполнительными

органами;

4. Своевременной оценки собственным решениям по ранее утвержденным стратегическим планам и мероприятиям, а также состоянию бизнеса в целом.

Резюмируя вышесказанное, следует отметить, что:

✓ *стратегический управленческий учёт и анализ в нефтеперерабатывающих производствах* можно определить как комплексную учётно-аналитическую систему информационного обеспечения процесса стратегического управления предприятием, предназначенную для содействия разработке и реализации стратегии и функционально направленную на принятие стратегических решений;

✓ система стратегического управленческого учёта и анализа существенно изменяет управленческий учёт, так как предполагает исследование стратегических аспектов развития компании, имеющихся и предполагаемых стратегических возможностей и перспектив, оценки и учёта возможных результатов реализуемой стратегии, то есть речь идет не просто об учёте, а, прежде всего, об управлении на основе учётной информации;

✓ стратегический управленческий учёт и анализ в нефтеперерабатывающем производстве направлен на информационную поддержку принятия стратегических решений, прогнозирование и организацию контроля, поэтому он не сводится только к системе учёта;

✓ стратегический управленческий учёт и анализ направлен на учётно-аналитическое обеспечение процесса стратегического управления предприятиями нефтеперерабатывающего производства;

✓ достижение поставленных стратегических целей и задач;

✓ достижение высоких финансовых результатов деятельности компании;

✓ обеспечение прироста собственности;

✓ укрепление существующей конкурентной позиции и развитие конкурентных преимуществ предприятий компании.

Таким образом, существенно дополняя и обогащая управленческий учёт предприятий нефтепереработки, стратегический управленческий учёт и анализ в нефтеперерабатывающих производствах выводит его на качественно новый этап, более высокую ступень развития, где основными характерными его чертами являются стратегическая направленность, ориентация на достижения цели, максимальная информатизация и компьютеризация, использование возможностей и преимуществ сетевой организации учёта, многовариантность получения и использования информации, прогнозирование, анализ, использование современных учётных технологий для отражения сетевых процессов, явлений и факторов внешней среды.

Заключение

Таким образом, важнейшими задачами современной практики стратегии управленческого учета и анализа является выработка и использование решений, направленных на достижение финансово-экономической устойчивости и эффективности функционирования организации.

Из проведенного исследования вытекает:

- что в условиях общей нестабильности отечественных предприятий стратегическое управление становится для них необходимостью;
- его применение должно позволить предприятиям выжить в долгосрочной перспективе, достичь успехов в условиях напряженной конкуренции;
- с помощью него возможен выход на новые рынки сбыта; использование новых способов распределения; создание новых видов продукции; слияние или поглощение фирм; приобретение новых знаний; перестройка организационной структуры.
- имеющиеся на сегодняшний день системы управленческого учета уже недостаточно отвечают потребностям современного бизнеса, отставая от быстрых перемен. Решение практических задач информационной поддержки управления современными компьютеризированными предприятиями, интегрированными с внешней средой, требует выведения управленческого учета на качественно новый уровень, обеспечивающий создания информационной базы для принятия стратегических решений, а именно – организации стратегического управленческого учета и анализа, ориентированного на сохранение и наращивание потенциала промышленных предприятий.

Таким образом, стратегическое управление выступает в конечном счете системой, затрагивающей все механизмы (материальную, организационную, финансовую и т.д.), в рамках которых функционирует организация.

Литература

- [1] Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для вузов. - 3-е изд., доп. и пер. - М.: Омега-Л, 2004. - 576 с.
- [2] Колесников с. Как организовать управленческий учет //Экономика и жизнь 1998, № 10.
- [3] Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. М.: ИНФРА-М, 2007. 295 с.
- [4] Фляйшнер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе / Фляйшнер К., Бенсуссан Б. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2005. - 541 с.
- [5] Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: 3-е изд., перераб. и доп. / А. Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин, Е.В. Негашев. - М.: ИНФРА-М, 2001. - 208 с.

KEYFİYYƏT SİSTEMLƏRİNİN SERTİFİKATLAŞDIRILMASI

Z.Y. Aslanov

t.e.n., dos., UNEC

H.İ.Həmidov

dos. UNEC

aslanov.zabit@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24
noyabr; online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 05 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Keyfiyyətin təmin edilməsi fəaliyyətinin metod və növləri üçlüyü araşdırılmışdır. ISO standartlarının keyfiyyət sisteminin yeni versiyaları təhlil edilmişdir. Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının mərhələləri və onların məzmunu təkmilləşdirilmişdir. Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması zamanı yoxlama iştirakçılarının tərkibi, səlahiyyətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: keyfiyyət sistemləri, sertifikatlaşdırma, keyfiyyətin təmin edilməsi, ISO standartları, idarəetmə, uyğunluğun təsdiqi.

Jel Classification:E40

QUALITY SYSTEM CERTIFICATION

Abstract

Quality assurance methods and types of activities were investigated. The new versions of ISO quality systems standards were analyzed. Certification of quality systems and their contents have been improved in stages. During the inspection of the quality system certification of the competence shown.

Keywords: quality, quality systems, certification, quality assurance, ISO standards, governance, compliance approval

СЕРТИФИКАЦИЯ СИСТЕМ КАЧЕСТВА

Аннотация

Были исследованы метод и виды деятельности обеспечения качества. Были проанализированы новые версии систем качества ISO стандартов. Были улучшены этапы сертификации систем качества и их содержание. Были показаны составные обязанности участников проверки в процессе сертификации систем качества.

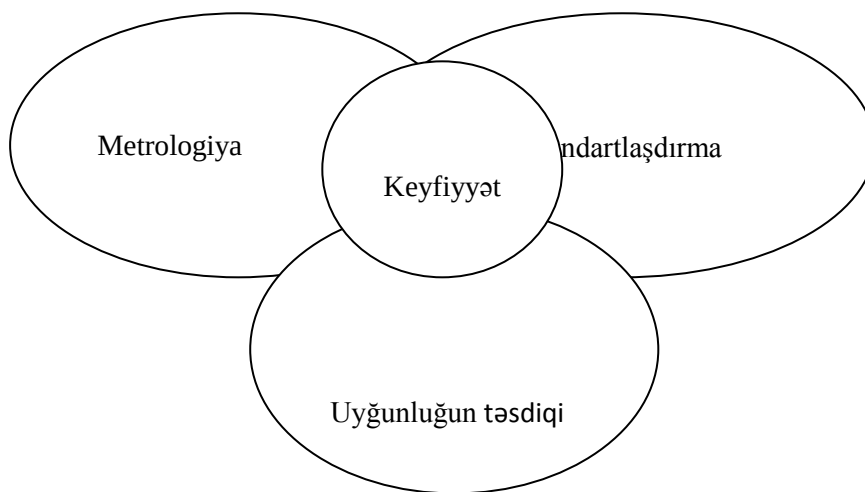
Ключевые слова: качество, системы качества, сертификация, контроль качества, стандарты ISO, управление, подтверждение соответствия.

Bu gün iqtisadiyyatın uğurlu inkişafının mühüm şərti rəqabətə dözümlü məhsulun istehsalıdır. Rəqabətə dözümlülüyün əsasını keyfiyyət təşkil edir. İstehlakçının sorğusu onu göstərir ki, məhsulun seçilməsi barədə qərarın qəbul edilməsində rəqabətə dözümlülüyün bütün göstəriciləri arasında (qiymət, təmizlik müddəti, servis və s.) keyfiyyətin payına 70 % düşür. Bu müddəaların doğruluğu məhsulları yüksək keyfiyyət səviyyəsinə görə bütün dünyada məşhur olan inkişaf edən ölkələrin müvəffəqiyyətləri sübut edir.

Yalnız məhsulun keyfiyyətinin fasiləsiz yaxşılaşdırılması şəraitində müəssisə özünün bazardakı mövqeyini saxlaya və gücləndirə bilər. Hazırda xarici iqtisadi əlaqələrin durmadan genişləndiyi bir dövrdə məhsulun və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Standartlaşdırma, metrologiya və uyğunluğun təsdiq edilməsinin (sertifikatlaşdırılma) əsas məqsədlərindən biri malların və xidmətlərin keyfiyyətini təmin etməkdir. Bu məqsədi 1-ci şəkildə qrafiklə göstərilmiş keyfiyyətin təmin edilməsi fəaliyyətinin metod və növlərinin təqdim edilmiş üçlüyü əks etdirir.

Rus filosofu və mütəfəkkiri İ.A. İlyinin (1883-1954) sözlərini xatırlamamaq olmaz: “... rus xalqının bir çıxış yolu və bir xilas var – keyfiyyətə və onun mədəniyyətinə qayıtmaq. Belə ki, kəmiyyət yolları artıq keçilmişdir, əziyyəti çəkilmişdir və ifşa olunmuşdur və bizim gözlərimiz qarşısında kəmiyyət xülyaları tam bitir”. Tam müasir fikirdir!

Şəkil 1. Keyfiyyətin təmin edilməsi fəaliyyətinin metod və növləri üçlüyü.

Keyfiyyət – obyektin təyinatına uyğun olaraq müəyyən edilmiş və ehtimal edilən tələbatı ödəmək imkanına aid olan xassələrinin məcmusudur.

Keyfiyyət sistemi – keyfiyyətin ümumi idarə edilməsi üçün zəruri olan təşkilati strukturun, metodikaların, proseslərin və ehtiyatların məcmusudur (QOST R İSO

8402:1994 «Keyfiyyətin idarə edilməsi və keyfiyyətin təminatı»). Keyfiyyət sistemi – bu ən əvvəl müəssisədə istehlakçının tələbatına cavab verən məhsulların istehsalı üçün işin təşkili üsullarıdır.

Keyfiyyətin müasir sistemi iki yanaşmaya əsaslanır: texniki (mühəndis) və idarəetmə (inzibati).

Texniki yanaşma məhsullara verilən standart tələblərə əsaslanır və istehsal proseslərinin sabitliyinin qiymətləndirilməsini və məhsulların ölçülməsi, nəzarət və sınaq nəticələrinin düzgünlüyünü təmin edən statistik metodların, metrologiya və digər elmi metodların tətbiqini nəzərdə tutur.

İdarəetmə yanaşması 9000 seriyasının ISO standartlarının tələblərinə, menecmentin prinsip və metodlarına – “təşkilatın idarə edilməsi və rəhbərliyin uyğunlaşdırılmış fəaliyyəti”nə əsaslanır. Geniş mənada bu məhsulun keyfiyyəti sahəsində məqsədlərə çatmaq və istehlakçının tələblərini təmin etmək üçün təşkilatın strukturu, sənədləşdirməni, istehsal prosesini və ehtiyatlarını əhatə edir.

Komissiya sifarişçi tərəfindən daxil olan məlumatların təhlili ilə eyni zamanda, zərurət yarandığı halda, müstəqil mənbələrdən (dövlət nəzarəti və təftişi orqanlarından, istehlakçılar cəmiyyətlərindən, zəmanət üzrə təmir emalatxanalarından və s.) keyfiyyət sisteminə daxil olan məhsulların keyfiyyəti barədə əlavə məlumatların alınmasını və təhlilini təşkil edə bilər. Keyfiyyət sisteminin ilkin qiymətləndirilməsi mərhələsi keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırılmasının ikinci mərhələsinin başlanmasının mümkünlüyü barədə yazılı rəyin hazırlanması ilə yekunlaşır [1,2].

Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının mərhələləri şəkil 2-də göstərilmişdir.

Hazırkı dövrdə bir sıra ölkələrdə ISO 9000 seriyasının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq müəssisələrin keyfiyyət sistemlərinin könüllü sertifikatlaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilat olan ISO tərəfindən keyfiyyətin təminatı sistemlərinə tələbləri müəyyən edən beynəlxalq standartların 9000 seriyası təsdiq olunmuşdur. Əksər ölkələr tərəfindən qəbul olunmuş standartların 9000 seriyası keyfiyyətin təmin olunmasına böyük təsir göstərir və daim təkmilləşdirilir.

ISO standartlarının Rusiya Federasiyası tərəfindən qəbul olunmuş 2001-ci il versiyası aşağıdakılardır:

- QOST R ISO 9000-2001 “Keyfiyyətin menecmenti sistemi. Əsas müddəalar və lüğət”;
- QOST R ISO 9001-2001 “Keyfiyyətin menecmenti sistemi. Tələblər”;
- QOST R 9004-2001 “Keyfiyyətin menecmenti sistemi. Fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üzrə tövsiyələr”.

Beynəlxalq standartların ISO 9000 seriyasının sonrakı redaksiyalarının tərkibi keyfiyyət menecmentinin 8 prinsipini özündə ehtiva edən bir sıra standartlardan ibarətdir:

- istehlakçının tələbinə yönləndirilmiş təşkilat; keyfiyyətin idarə edilməsində rəhbərliyin rolu; keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına işçilərin marağının artırılması; keyfiyyətin

idarə edilməsinə proses kimi yanaşma; idarəetməyə sistemli yanaşma; daimi yaxşılaşdırma; qərarların faktlara əsaslanaraq qəbul edilməsi; təchizatçılarla münasibətlərin ikitərəfli maraq əsasında qurulması.

Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması üzrə təşkilati-praktik fəaliyyət üçün Rusiyada “Rusiya Federasiyasında keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının aparılması Qaydaları” QOST R 40.001-95 qəbul edilmişdir. Bu Qaydalara əməl edilməsi sertifikasiya sistemlərinin və uyğunluq nişanlarının Dövlət reyestrində qeydiyyatla alınmasının əsas şərtidir. Qaydalarda nəzərdə tutulan keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması üzrə prosedurlar və tələblər sertifikatlaşdırılmış sistemlərin standartlar və ya müqavilələr üzrə nəzərdə tutulmuş səviyyədə məhsul istehsalını və ya xidmətlərin göstərilməsini təmin edəcəyinə əminlik yaratmağa xidmət edir.

Sertifikatlaşdırmadan əvvəlki mərhələ
Sertifikasiya orqanına sertifikatlaşdırılma üçün sifariş Sertifikasiya orqanının təqdim etdiyi nümunələr əsasında ilkin sənədlərin hazırlanması Sertifikasiya orqanında ilkin sənədlərin təhlili Sertifikasiya barədə sifarişin qəbulu haqqında qərar Sertifikasiya orqanı ilə sifarişçi arasında keyfiyyət sisteminin ilkin qiymətləndirilməsi barədə müqavilənin bağlanması Sertifikasiya üzrə komissiyanın formalaşdırılması
Keyfiyyət sisteminin ilkin qiymətləndirilməsi
Mövcud sənədlər əsasında keyfiyyət sisteminin təhlili Rəyin hazırlanması Sertifikatlaşdırma üzrə işlərin davam etdirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi Sifarişçi müəssisədə keyfiyyət sisteminin qiymətləndirilməsi üçün müqavilənin bağlanması
Müəssisədə keyfiyyət sisteminin yoxlanması və qiymətləndirilməsi
Yoxlama tədbirlərinin proqramının hazırlanması Yoxlamanın keçirilməsi Yoxlamanın nəticələri barədə aktın hazırlanması Yoxlamanın nəticələri barədə yekun iclasın keçirilməsi Sertifikatlaşdırma üçün keyfiyyət sisteminə zəmanətin verilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi Reqistrin Texniki mərkəzində sertifikatlaşdırma barədə yekun qərarın verilməsi Uyğunluq sertifikatının və uyğunluq nişanının tətbiqi üçün lisenziyanın verilməsi və ya bundan imtina edilməsi Müfəttiş nəzarətinin keçirilməsi üçün müqavilənin bağlanması
Müfəttiş nəzarəti
Sertifikatlaşdırılmış keyfiyyət sisteminə illik müfəttiş nəzarətinin keçirilməsi Nəzarətin nəticələri üzrə aktın hazırlanması Uyğunluq sertifikatının və uyğunluq nişanı üçün lisenziyanın təsdiqi, dayandırılması və ya ləğv olunması barədə qərarın qəbul edilməsi

Şəkil 2. Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının mərhələləri və onların məzmunu.

Keyfiyyət sistemləri registrinin metodoloji-normativ əsasını təşkil edən dövlət standartları təsdiq edilmişdir:

QOST R 40.002-2000 “QOST R sertifikatlaşdırma sistemi. Keyfiyyət sistemləri registri. Əsas müddəalar”;

QOST R 40.003-2000 “QOST R sertifikatlaşdırma sistemi. Keyfiyyət sistemləri registri. Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının aparılması qaydası”;

QOST R 40.005-2000 “QOST R sertifikatlaşdırma sistemi. Keyfiyyət sistemləri registri. Sertifikatlaşdırılmış istehsal və keyfiyyət sistemlərinə müfəttiş nəzarəti”.

QOST R 40.002-2000 QOST R sertifikatlaşdırma sistemində könüllü və məcburi sertifikatlaşdırma işləri zamanı tətbiq edilir və onun tələbləri registrdə keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırılmasını qərara almış bütün təşkilatlar üçün məcburidir.

QOST R 40.005-2000 aşağıdakı prosedurları təyin edir:

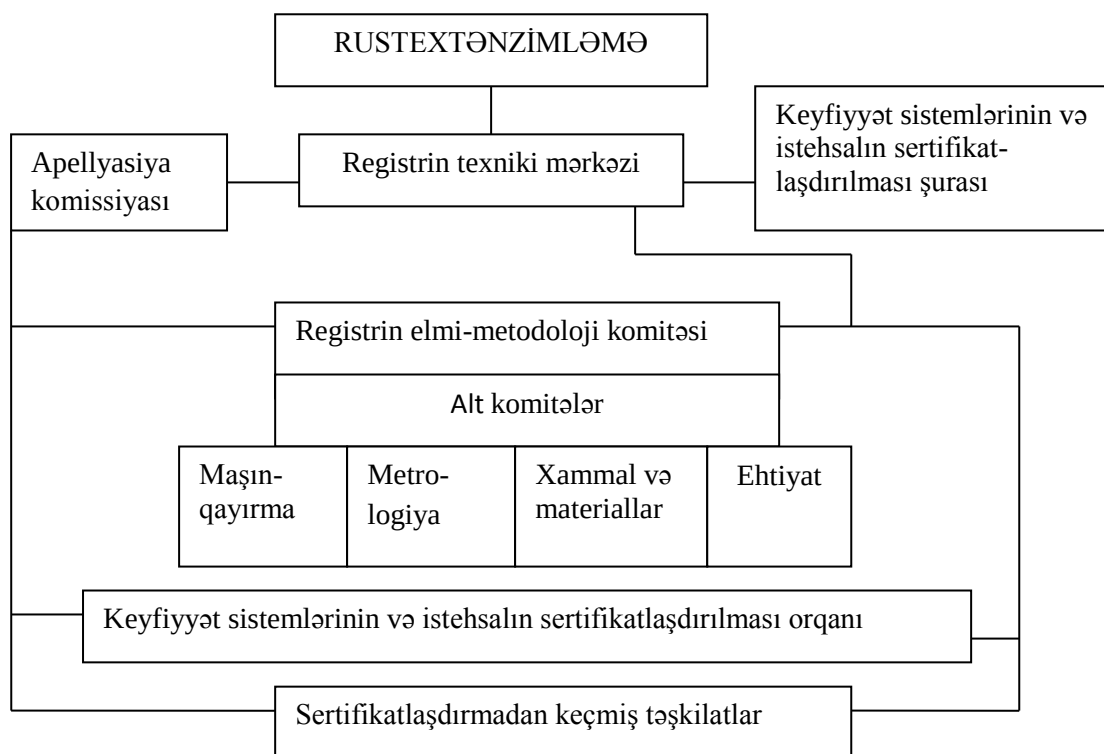
- sertifikatlaşdırılmış keyfiyyət sistemlərinə (istehsala) müfəttiş nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- müfəttiş nəzarəti həyata keçirildiyi müddətdə keyfiyyət sistemlərini sertifikatlaşdırma orqanları ilə sifarişçilərin qarşılıqlı fəaliyyəti;
- müfəttiş nəzarətinin keçirilməsi;
- keçirilmiş müfəttiş nəzarətinin nəticələri üzrə qərarın qəbul edilməsi;
- sertifikatlaşdırma orqanları ilə keyfiyyət sistemlərinin Registri ilə Texniki mərkəzin qarşılıqlı fəaliyyəti.

Təqdim edilmiş sənədlər əsasında Registrin Texniki mərkəzi keyfiyyət sisteminin uyğunluq sertifikatını qeydiyyatda alır və xəbərnəməli məktubla qəbul olunmuş qərar barədə sifarişçiyə təqdim edilməsi üçün sertifikatlaşdırma orqanına göndərir [1,3].

Sertifikatlaşdırılmış keyfiyyət sistemlərinə müfəttiş nəzarəti sertifikatın fəaliyyətdə olduğu bütün müddət ərzində ildə bir dəfədən az olmamaqla həyata keçirilir. Nəzarətin məqsədi keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırma yoxlanılması zamanı təqdim edilmiş tələblərə uyğun davam etdirildiyini təsdiq etməkdir.

Keyfiyyət sisteminin registrinin əsas fəaliyyət istiqamətləri bunlardır: keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması; istehsalatın sertifikatlaşdırılması; sertifikatlaşdırılmış keyfiyyət sistemlərinə və istehsalata müfəttiş nəzarətinin həyata keçirilməsi; keyfiyyət sistemlərinə verilən sertifikatların qarşılıqlı tanınması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq.

QOST R sertifikatlaşdırma Sisteminin keyfiyyət sistemi registrinin strukturu şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. QOST R sertifikatlaşdırma sisteminin keyfiyyət sistemləri registrinin strukturu.

Keyfiyyət sistemlərinə razılıq (rədd edilmə) verilməsi barədə qərarın verilməsi meyarları sertifikatlaşdırma sistemi qaydaları ilə müəyyən edilir. QOST R 40.004-96 “Sertifikatlaşdırma sistemi. QOST R. Keyfiyyət sistemləri registri”ndə QOST R 9000 standartlar seriyasına uyğun olaraq keyfiyyət sisteminin tanınması barədə qərar az əhəmiyyətli uyğunsuzluq və ya 10 və daha az əhəmiyyətli uyğunsuzluq hallarında qəbul edilir. Mənfi cavab bir əhəmiyyətli uyğunsuzluq və ya 10-dan çox az əhəmiyyətli uyğunsuzluq olduqda verilir. Xəbərdarlıqların olması sertifikatlaşdırılma haqqında qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərmir.

Yoxlamanın nəticələri üzrə akt tərtib edilir. Aktda komissiya yoxlanılmış keyfiyyət sisteminin təqdim olunmuş standartlara uyğun olub-olmadığını qeyd edir, yoxlanılan təşkilatda məhsulun bütün xassələrinə nəzarəti təmin edən sınaq sistemlərinin mövcudluğu barədə rəy verir, əgər az əhəmiyyətli nöqsanlar varsa, onların aradan qaldırılma müddətini göstərir. Aktı komissiya üzvləri, baş ekspert və yoxlanılan təşkilatın rəhbəri imzalayır. Həmin akta yoxlamanın proqramı, uyğunsuzluqlar və xəbərdarlıqlar barədə məlumatlar əlavə edilir. Akt üç nüsxədə yoxlanılan təşkilat,

sertifikatlaşdırma orqanı və Keyfiyyət Sistemləri Registrinin texniki mərkəzinə təqdim edilmək üçün hazırlanır [4,5].

Yekun iclasda baş ekspert müəssisənin rəhbərliyinə, baş və aparıcı mütəxəssislərə əhəmiyyətlərindən asılı olaraq yoxlanılmış keyfiyyət sisteminin qəbul olunmuş standartlara uyğunluğu və ya uyğunsuzluğu barədə komissiyanın rəyini təqdim edir. O, həmçinin komissiyanın sertifikatlaşdırma orqanına təqdim olunacaq keyfiyyət sisteminin uyğunluğu sertifikatının verilməsi və ya verilməməsi haqqında tövsiyəsi ilə tanış edir. Bununla da keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması zamanı uyğunluğun qiymətləndirilməsinin praktik mərhələsi yekunlaşır.

Keyfiyyətin qavranılmasının, qiymətləndirilməsinin, təmin edilməsinin və zamanının sonrakı təkmilləşdirilməsi işlərinin miqyasının genişləndirilməsi, ətraf mühit üçün istehsalın təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin ixtisaslaşmasının nəzərə alınması və bütün həyat fəaliyyəti istiqamətlərində keyfiyyət səviyyəsi barədə məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması yolu ilə gedir. Lakin bununla yanaşı, 9000 seriyalı ISO standartları üzrə keyfiyyət sistemlərindən istifadə edənlərin əhəmiyyətli uğurlarına baxmayaraq, sənayedə TQM (ingiliscə Total Quality Management) - keyfiyyətin ümumi menecmenti prinsipinin realizəsi yolu ilə keyfiyyət sistemlərinin inkişafına daha böyük əhəmiyyət verilməyə başlanmışdır. Bu prinsip 20-ci əsrin 90-cı illərində meydana gəlmişdir. ISO 9000 standartlarının 2001-ci il versiyasında TQM-in bir sıra prinsiplərindən istifadə olunur. Standartların yeni versiyası ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminin ISO standartlarının 14000 seriyası ilə uyğun olacaqdır.

9000 seriyalı ISO standartları keyfiyyətin idarə edilməsinin universal konsepsiyasını formalaşdırmışdır ki, onun da fərqləndirici xüsusiyyəti istehsalatın sertifikatlaşdırılması olmuşdur.

Keyfiyyət məhsulun keyfiyyət üzrə qəbulundan (keçən əsrin əvvəlləri) onun sertifikatlaşdırılmasına (1950-ci illər) keçərək, istehsalın sertifikatlaşdırılmasına (1980-cı illər) TQM konsepsiyası üzrə keyfiyyətin menecment sisteminin sertifikatlaşdırılmasına (1990-cı illərdən başlayaraq), daha doğrusu, nəzarətdən təminetməyə qədər yol keçmişdir.

Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması zamanı yoxlama iştirakçıları aşağıdakılardır: yoxlanılan təşkilat (sifarişçi), komissiya tərkibində birləşdirilmiş sertifikatlaşdırılma orqanının ekspertləri və məsləhətçilər.

Sifarişçi aşağıdakıları etməlidir: sertifikatlaşdırılmanın məqsədini bəyan etməli; sertifikatlaşdırılma sahəsini, yəni ISO 9000 seriyalı standartına və ya keyfiyyət sistemi sənədinə uyğun olaraq aparılacağını müəyyən etməli; sertifikatlaşdırılma orqanına (və ya keyfiyyət sistemləri Registrinə) keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması işinin aparılması üçün sifariş tərtib edərək təqdim etməli; sertifikatlaşdırılma

orqanı ilə yoxlamanın proqramını razılaşdırmalı; yoxlamanın təşkil edilməsi və keçirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll etmək səlahiyyəti olan nümayəndə təyin etməli; ekspertlərin tələbi ilə zəruri yoxlama obyektlərinə (avadanlıqlara, işçi heyətə, sənədlərə və s.) buraxılışı təmin etməli; yoxlama barədə hesabat və akta əsasən korrektə hərəkətlərini icra etməli; nəticəsindən asılı olmayaraq, bütövlükdə yoxlama və sertifikatlaşdırılma üzrə xərcləri ödəməli.

Keyfiyyət sisteminin yoxlanılmasını həyata keçirən komissiya yoxlanılan təşkilatın miqyasından və digər şərtlərdən asılı olaraq bir neçə və hətta bir ekspertdən ibarət olaraq formalaşdırıla bilər. Komissiyaya baş ekspert (komissiyanın sədri) rəhbərlik edir. Komissiyanın tərkibinə yoxlanılan təşkilatın və həmçinin sertifikatlaşdırılmanın nəticələrində marağı olan digər təşkilatların nümayəndəsi daxil edilə bilər.

Komissiya yerinə yetirməlidir: yoxlamanın təyinatı çərçivəsində işləri həyata keçirməli; ekspertizanı obyektiv aparmalı; yoxlanılan keyfiyyət sisteminə və ya onun elementlərinə aid nəticələr əldə etmək üçün bilavasitə aidiyyəti olan və qiymətləndirmə üçün kifayət edən faktları toplamalı və təhlil etməli; yoxlamanın nəticələrini aydın və əsaslı ifadə etməli; yoxlama barədə hesabatı və aktı vaxtında təqdim etməli [1,3].

Nəticə. Göstərilənlər əsasında keyfiyyətin təmin edilməsi fəaliyyətinin metod və növləri üçlüyü araşdırılmış, texniki (mühəndis) və idarəetmə (inzibati) yanaşması təhlil edilmiş, ISO standartlarının keyfiyyət sistemlərinin yeni versiyaları göstərilmiş, keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasının mərhələləri və onların məzmunu təkmilləşdirilmiş, keyfiyyət sistemləri reystrinin metroloji-normativ əsasını təşkil edən dövlət standartları göstərilmiş, ISO standartları əsasında QOST R sertifikatlaşdırma sisteminin, keyfiyyət sisteminin reystrinin strukturu verilmişdir.

Ədəbiyyat

- [1] Сергеев А.Г. Метрология, стандартизация и сертификация: Учебник, М.: Юрайт, 2013, 838 с.
- [2] Aslanov Z.Y. və b. Yüngül sənaye məhsullarının standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 298 s.
- [3] Məmmədov N.R. Sertifikatlaşdırmanın əsasları: Dərs vəsaiti, Bakı: Elm, 2001, 312 s.
- [4] Сергеев А.Г., Латышев М.Б. Сертификация: Учебное пособие. М.: 1999, 248 с.
- [5] Крылова Г.Д. Основы стандартизации, сертификации, метрологии: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА 2001, 711 с.

ƏT EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ XAMMAL EHTİYATLARI, ONLARIN TƏTBİQİ YOLLARI VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

N.S. Qədimova

Dosent, t.e.n., UNEC

Mobil: (+994 50) 377 02 67

E-mail: natavan.qadimova@mail.ru

N.Ə. Axundova

Dosent, b.e.n., UNEC

Mobil: (+994 50) 637 97 42

E-mail: naza_a@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 10 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 20 October 2016; accepted 10 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi ət emalı müəssisələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi, ikinci dərəcəli xammal emalının kifayət qədər dərindən elmi əsaslandırılmadığını(n), nəzəri tədqiqatların, müasir texniki qərarların az olduğunun göstərir. Ət emalı müəssisələrində külli miqdarda ikinci dərəcəli xammal istifadəsiz qalır, halbuki onlar zülalların və onların essensial struktur vahidləri olan əvəzolunmayan amin turşuları, doymamış yağ turşuları və digər makro- və mikronutrientlərin mənbəyidir. Onlardan müxtəlif üsullarla məhsulların alınması məqsədəuyğundur. Tədqiqat nəticəsi ikinci dərəcəli xammalın tətbiqi istehsalın iqtisadi göstəricilərini yüksəldərək xammaldan səmərəli istifadəyə imkan yaradır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: kollagenli xammalın biotexnologiya emalının effektivliyinin qiymətləndirilməsi belə qənaətə gətirib çıxarır ki, əsas xammala 10-20% qənaət edilir. Onun da 70-100%-i süni örtüklərin istehsalı zamanı əldə edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: kollagendən yeməli örtücü və formalaşdırıcı materiallar alınır ki, onlardan geniş çeşiddə yarımfabrikatlar istehsal edilir. Bu örtük məhsulun xarici görünüşünü, formasını yaxşılaşdırır, termiki emaldan sonra onun rəngini gücləndirir, şirəliliyini və çıxarını artırır. Birləşdirici toxumalarından alınan təmizlənmiş kollagen substratları qida məhsullarının əsas komponenti rolunu oynayır və yarımfabrikatlar istehsalında tətbiq edilə bilər. Piyin əridilmə məhsulu olan cızdaqdan içlik kimi qənnadı məmulatların və pastetlərin istehsalında tətbiq etmək olar.

Açar sözlər: ikinci dərəcəli xammal, kollagen, birləşdirici toxuma, substrat, qida məhsulları.

Jel Classification: L66, Q18

RECYCLED RESOURCES OF MEAT PROCESSING INDUSTRY, THE WAY OF THEIR APPLICATION AND EFFECTIVENESS

Abstract

The aim of the observations is that analysis of current state of poultry processing industry shows insufficient scientific background, small number of theoretical researches, modern technical solutions in the field of deep processing of secondary raw materials with release of target ingredients. The significant number of by-products are created during poultry and cattle processing. A special role here belongs to the secondary products of cutting and processing of livestock and poultry as sources of biopolymers and their essential structural units – essential amino acids, polyunsaturated fatty acids, organic iron and other macro- and micronutrients. But, despite the high nutritional value, they are not fully utilized because of low consumer properties. As a result of the observations it became clear that use of specific features of a chemical composition, organoleptic indicators, a morphological structure of separate types of secondary raw materials creates ample opportunities for receiving on their basis essentially new types of meat products with high qualitative characteristics. The practical significance of the study: Evaluation of the efficiency of the processing of the collagen raw material leads to a 10-20% savings of the main raw material, 70-100% of them comes to the share of artificial casings. Novelty and originality of research: edible films made from collagen can be used in the production of semi-finished products: it improves the appearance and shape of the product, enhances the colour after thermal processing, increases juiciness and a product yield. The cleared collagen substratum received from connecting tissue can be applied in the production of semi-finished products. The greaves received by melting out of fat can be used in the production of pastes, as well as in confectionery products.

Key words: secondary raw materials, collagen, connecting tissue, substratum, victuals.

РЕСУРСЫ ВТОРИЧНОГО СЫРЬЯ МЯСОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ, ПУТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Резюме

Целью исследования является то, что анализ современного состояния птицеперерабатывающей отрасли показывает недостаточное научное обеспечение, малое число теоретических исследований, современных технических решений в области глубокой переработки вторичного сырья с выделением целевых инг-

редииентов. При переработке птицы и скота создаются значительные объёмы побочного сырья. Особая роль здесь принадлежит вторичным продуктам разделки и переработки сельскохозяйственных животных и птицы как источников биополимеров и их эссенциальных структурных единиц – незаменимых аминокислот, полиненасыщенных жирных кислот, органического железа и других макро- и микронутриентов. Но, несмотря на высокую питательную ценность, они не полностью используются в пищевых целях из-за низких потребительских свойств. В результате исследования выяснилось, что использование индивидуальных особенностей химического состава, органолептических показателей, морфологического строения отдельных видов вторичного сырья создает широкие возможности для получения на их основе принципиально новых типов мясопродуктов с высокими качественными характеристиками. Практическая значимость исследования: оценка эффективности переработки коллагенсодержащего сырья приводит к 10-20% экономии основного сырья, 70-100% из них приходит на долю искусственных оболочек. Новизна и оригинальность исследования: пищевая пленка, полученная из коллагена может применяться при производстве полуфабрикатов: она улучшает внешний вид и форму продукта, усиливает цвет после термической обработки, повышает сочность и выход продукта. Очищенный коллагеновый субстрат, полученный из соединительной ткани может применяться при производстве полуфабрикатов. Шквара, полученная при вытопке жира, может применяться при производстве паштетов, а также как начинка в кондитерских изделиях.

Ключевые слова: вторичное сырьё, коллаген, соединительная ткань, субстрат, пищевые продукты.

Quş emalı müəssisələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi, ikinci dərəcəli xammal emalının kifayət qədər dərindən elmi əsaslandırılmadığını, nəzəri tədqiqatların, müasir texniki qərarların az olduğunu göstərir. Qida sənayesində məhsul istehsalı funksional məhsulların yeni çeşidinin yaradılmasına əsaslanır. Bu məhsulların gündəlik qəbulu orqanizmin və ya onun müəyyən bir orqanının fəaliyyətini normallaşdırır. Burada əsas rolu kənd təsərrüfatı heyvanları və quşların emalından alınan ikinci dərəcəli xammal oynayır.

Quş emalı müəssisələri külli miqdarda istifadəsiz qalan baş, ayaq, mədə, ürək, qaraciyər, dəri, lələk və s. bu kimi ikinci dərəcəli xammalın olması ilə səciyyələnir. Onlar zülalların və onların essensial struktur vahidləri olan əvəzolunmayan amin turşuları, həmçinin doymamış yağ turşuları və digər makro- və mikronutrientlərin mənbəyidir. Onların qida məhsullarını zənginləşdirmələrini qiymətləndirməmək

mümkün deyil. Belə ki, onlar insan orqanizminin daxili mühitinə bərpaedici və stabilləşdirici təsir göstərir (2, 5).

Sağlam qidalanma və kollagenli xammaldan səmərəli istifadə, müasir tibbi-bioloji tələblərə əsaslanır. Burada əsas rol birləşdirici əzələ toxumaları zülallarına – onların fizioloji xüsusiyyətlərinə verilir.

Tərkibində 18-24% zülalın, əsasən də kollagenin və ya elastinin olması, quş emalından alınan ikinci dərəcəli xammaldan qida xammalı və biopreparatların alınmasında səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Quş cəmdəyinin az qidalı hissələrinin (bel-kürək, onurğa, boğaz) mexaniki emalından alınan ət kütləsində 15-20% - zülal, 6-25% - yağ, 0,8-1,5% - mineral maddə vardır. Ümumi zülalın 7-15% -i kollagenin payına düşür. O, əzələ toxuması ilə müqayisədə yüksək miqdarda (0,016-0,024%) kalsium, dəmir, fosfolipidlər, A, B, C, E, D vitaminlərinin olması ilə xarakterizə olunur. Kollagen - birləşdirici toxumanın əsas komponenti olub, məməlilərin orqanizmində geniş yayılmış proteindir və proteinlərin ümumi miqdarının 25 -35% -ni təşkil edir. O, fibrilyar zülal olub, birləşdirici toxumanın möhkəmliyini və elastikliyi təmin edir (4).

Məlumdur ki, yerdə və dənizdə olan heyvanların azotlu maddələrin ümumi miqdarının 1/3 -i kollagen birləşmələrinin payına düşür. “Kollagen” termini yunan sözü olub “kolla”-yapışqan və “genau”-əmələ gətirirəm deməkdir. Bu, ancaq heyvanlar aləmində rast olunan zülallara xasdır. Kollagenin əsas əlamətlərindən biri fizioloji şəraitdən asılı olaraq, uzunluğun dəyişməsinə qarşı davamlılığı, kimyəvi inertliyi, xüsusi amin turşu tərkibi, suda qızdırmaqla jelatin və ya yapışqana keçərək həll olmasıdır. Kollagenli xammal əsasən birləşdirici toxuma olub, hüceyrədən, hüceyrəarası maddədən və kollagen xarakterli liflərdən, həmçinin az miqdarda elastin və retikulin liflərdən təşkil olunmuşdur (3).

Boğazda, buddan alınan quş dərisində 14-17% -zülal və 20-25% -yağ, A, B₁, B₂, B₃, PP, C, E vitaminləri və mineral maddələrin olması, onlardan qiymətli ət məhsullarının istehsalında tətbiq etməyə imkan verir. Onun tərkibində qələvidə həll olan zülalların külli miqdarda olması, tərkibində kollagenin çox olması ilə izah olunur.

Hazırda quşun başı və ayaqları cəmdəklə birgə şoraba yığımının istehsalında birgə istifadə edilir. Onlar əhali tərəfindən böyük tələbata cavab vermir və saxlanma müddətinin az olması ilə səciyyəlidir. Baş və ayaqlar həmçinin yüksək miqdarda zülalın olması ilə xarakterizə olunur. Bu cür ikinci dərəcəli xammalın rəasional istifadəsi üçün onların yüksək struktur-mexaniki xüsusiyyətlərini aşağı salan, bioloji dəyərliliyini artıran əlavə texnoloji əməliyyatların tətbiq edilməsi şərtidir.

Azqidalı xammaldan zülali məhsullarının alınması üsulu hidrolizdir. Bu üsul yüksək dərəcədə təmiz halda izolə edilmiş kollagen zülalını almağa, həmçinin funksional-texnoloji xüsusiyyətləri stimula etməyə imkan verir.

Riyazi statistik metodların köməyi ilə hidrolizin konkret şərtləri müəyyən edilmiş və onun əsasında qiymətli ət məhsullarının resepturasında əsas xammalı əvəz edən zülal-yağ əlavələrinin alınması üsulu işlənib hazırlanmışdır. Bu üsul aşağıdakı kimidir: təmiz yuyulmuş qurudagəzən quşların baş və ayaqlarını xırdalayaraq, su əlavə etməklə homogenləşdirirlər ki, bu da toxuma strukturunun pozulması, davamlı zülal olan kollagen və keratinin müəyyin dərəcədə mexaniki destruksiyası üçün vacibdir. Xırdalanmış xammalı (hamagenat) zülalların destruksiyası üçün 80-90°C-yə qədər qızdırır, sonra xammal fermentativ emal edilir. Xammalın homogenatları soyudulur və mikrob preparatları əsasında hazırlanmış spesifik enzim kompozisiyası əlavə edilir. Bu cür emal sayəsində külli miqdarda suda həll olan zülali fraksiyalar əmələ gəlir və ilkin xammaldan fərqli olaraq hidrolizatın həll olma qabiliyyəti 2,0-2,5 dəfə yüksəlir.

İkinci dərəcəli subməhsulların rəasional emalının əsas yollarından biri qida hidrolizatlarının alınmasıdır. Onlar yüksək həll olma və yağı saxlama qabiliyyəti ilə səciyyələnir, paşetlərin və müxtəlif kolbasa məmulatlarının istehsalında səmərəli istifadə edilir. Hidrolizatların tərkibində kollagenin destruksiya məhsullarının olması paşetləri qida lifləri ilə zənginləşdirir, qiymətdə birləşmiş suyun miqdarını artırır. Zülali hidrolizatlar təkcə qida komponenti kimi deyil, həm də müalicəvi qidalanmada pəhriz məhsulu kimi tətbiq edilir (1).

Quşun başı və ayaqlarından fermentativ yolla alınan qida hidrolizatı yüksək miqdarda suda və duzda həll olan zülallardan, sərbəst amin turşularından, dad və ətirverici əvəzolunan amin turşularından ibarətdir. Burada amin turşularından tiptofan üstünlük təşkil edir, lizinə və fenilalaninə görə aminturşu skoru 110-120% təşkil edir.

Müalicəvi-profilaktik qidalanma üçün quş ətindən paşetin hazırlanması ənənəvi texnologiya üzrə aparılır və baş və ayaqlardan alınan hidrolizat kutterləmə mərhələsində əlavə edilir. Reseptura və uyğun texnologiya üzrə hazırlanan məhsul xoş dada və ətə malik olub, yumşaq konsistensiyalıdır. Bioloji dəyərliliyi 91,7% təşkil edir. Mineral tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir: K, Ca, Mg, Na, S, P, Fe, J, Co, Mn, Cu, Mo, F, Cr.

Hazırda kollagenin həllolma məhsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ondan müxtəlif məhsullar istehsal edilir. Kollagenin həllolma məhsulları xüsusi texnologiyaya əsaslanır: kollagenli xammal 4 mm və daha kiçik ölçüdə xırdalanır, axar suda yuyulur, yağsızlaşdırılır, sonra qələvi-duzla və ya fermentativ yolla emal edilir. Burada əsasən 10-13% qələvidən istifadə edilir. Bu məhlulda kollagenli xammal 20-24 saat ərzində saxlanır, yarımdoymamış natriumsulfat məhlulu ilə yuyulur. Neytrallaşma xlorid turşusu ilə aparılır. Şişmiş kollagen axar suda təmiz yuyularaq 1-2-mm ölçüdə xırdalanır. Kollagenin həll olması optimal konsentrasiyalı üzvi turşuda (sirkə, limon və s.) aparılır. Kollagenin həll olma məhsulları +100°C-dən -50°C temperaturda saxlanılır.

Kollagenin tətbiqinin digər aspekti yeməli örtücü və formalaşdırıcı materialların alınmasıdır. Kollagenli örtüklərlə geniş çeşiddə yarımfabrikatlar istehsal edilir.

Əmələ gələn örtük məhsulun xarici görünüşünü, formasını yaxşılaşdırır, termiki emaldan sonra onun rəngini gücləndirir, şirəliliyini və çıxarını artırır.

Kollagen örtüyü zülali örtük də adlanır və iki növə ayrılır. Birinci növə iri diametli qalın divarlı örtükləri misal göstərmək olar ki, onlar da qida üçün yararsızdır. İkinci növ kollagen örtüyü nazik divarlı, halqa və ya düz formada olub yeməyə yararlıdır. Hər iki növ örtük iri buynuzlu malın dərisindən hazırlanır. Bunun üçün ancaq baytar müayinəsindən keçmiş sağlam heyvanların dərisindən istifadə edilir. Təcrübələrlə müəyyən edilmişdir ki, kolbasa örtüklərinin istehsalında 18-24 aylıq heyvanların dərisinin tətbiqi məqsədəuyğundur. Örtüyün istehsalı aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- birinci mərhələdə xammal yuyularaq, qələvi ilə emal edilir və turşu ilə neytrallaşdırılır. $pH = 13$ olduqda, dəri parçalanmağa başlayır. Həlləyici kimi əhəng südündən, natrium hidroksiddən və ya onların nisbətindən istifadə edilir. Bu mərhələdə ən vacib proses tərkibində kollagen olmayan qalıqların dəridən çıxarılmasıdır. Bu, strukturun boşalmasına səbəb olur ki, bunu da mikroskop altında asanlıqla görmək olur. Parçalanma müxtəlif dərəcədə baş verir. Dərinin parçalanması turşunun yeridilməsi ilə dayanır, bu zaman pH -ın göstəricisi 1-ə yaxınlaşır. Müxtəlif texnologiyalar tətbiq etməklə kollagenli dərinə kollagenli kütləyə çevirmək mümkündür. Texnologiyaların birində pH -ın göstəricisi 3-ə bərabərdir. Çox şişmiş dərinə iri ölçülərə xırdalayaraq təzyiq altında dəşiklərinin diametri getdikcə kiçilən ardıcıl tordan keçirirlər. Gel şəklində alınan kollagen kütləsi iri homogeneзаторlara verilir. Buraya həmçinin reseptura üzrə lazımi komponentlər (qliserin, rəngləyicilər) yeridilir və məhsul homogenləşdirilir.

- ikinci texnologiyada kollagenli dərinin pH -ı kollagenin izoelektrik nöqtəsi ilə üst-üstə düşməlidir. Bu amil kollagen liflərinin yığılmasını müəyyən edir. Dəri iri şəkildə xırdalanaraq, əlavələr və rəngləyicilər daxil edilir və kolloid dəyirmədən keçirilir. Bu, xırdalanma və qarışdırmanın eyni vaxtda aparılmasını təmin edir. İstehsalın ikinci mərhələsində kollagen kütləsinin ekstruziyası və formalaşması baş verir və o, qurudulmaq üçün sabitləşdirilir. Quru ekstruziya üsulunun tətbiqi zamanı eksturlaşmaya tərkibində çoxlu miqdarda quru maddələr olan kollagen kütləsi yönəldilir. Bu kütlənin yüksək təzyiq altında halqalı deşiyi olan filtdən keçirilməsi nəticəsində sonsuz boru alınır. Lazımi möhkəmliyi və elastikliyi əldə etmək üçün fibril və kollagen liflər məqsədyönlü olaraq qarışdırılır. Formanın sabitliyi bu üsulun nazik bağırsaq analoqunun hazırlanmasında tətbiq etməyə imkan yaradır. Nəm ekstruziya texnoloji baxımdan süni sellüloza örtüklərinin istehsalını xatırladır. Bindən başqa, qarışıq ekstruziyadan da istifadə edilir.

Birləşdiri toxumadan nativ zülalın elmi əsaslandırılmış üsulla ayrılmasının işlənilib hazırlanması, onun molekulyar stukturunun və bioloji aktivliyinin saxlanmasına imkan verərək, ət emalı müəssisələri tullantılarından, əsasən də kollagenli tullantılardan geniş istifadəyə imkan yaratmışdır.

Kollagenli dispersiya lazımi funksional xüsusiyyətlərə: su və yağsaxlama, köpük və gel əmələgətirmə, emulqə aktivliyinə, kopüyun aktiv stabilizatoru və s. bu kimi xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün qida və əczaçılıq sənayesində funksional əlavə kimi tətbiq edilməsinə imkan yaradır.

Ət emalı müəssisələrinin birləşdirici toxumalarından alınan təmizlənmiş kollagen substratları qida məhsullarının əsas komponenti rolunu oynayır və yarımfabrikatların istehsalında tətbiq edilə bilər.

Piyin əridilmə məhsulu olan cızdaq da kollagendən təşkil olunmuşdur. Onun bitki və heyvan mənşəli xammalla müxtəlif kombinasiyaları ondan içlik kimi, qənnadı məmulatların, paşetlərin istehsalında tətbiqinə imkan yaradır.

Hazırda quşların kəsimindən alınan ikinci dərəcəli xammalın tərkibində olan birləşdirici toxumalar əsasında mukopolisaxaridli konsentratların alınması üzrə aparılan tədqiqatlar böyük maraq doğurur. Belə ki, bu konsentrat bioloji aktiv şəkərlərin, məsələn qualuron turşusunun, xondroitinsulfatların və heparinin alınmasında tətbiq edilə bilər. Konsentratların bilavasitə kəsim və emal yerlərində istehsalı mukopolisaxaridlərin alınmasında xammal bazasının genişlənməsinə, xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə səbəb olur, həmçinin saxlanma və daşınmaya olan xərcləri azaldır.

Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ikinci dərəcəli xammaldan səmərəli istifadənin müəyyənləşdirilməsi və işlənib hazırlanması bu sahənin potensialını artıraraq, istehsal olunan məhsulların çeşidini yüksəldir, çıxarını artırır və böyük elmi-təcrübü əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

- [1] Использование вторичного коллагенсодержащего сырья мясной промышленности. Антипова Л.В., Глотова И.А., СПб.:2006.-384
- [2] Патшина М. В. Разработка технологии вареных мясных продуктов с использованием коллагенового полуфабриката из свиной шкурки: Кемерово: Кем ТИПП, 2003
- [3] Соколов, А.Ю. Анализ путей использования ресурсов вторичного коллагенсодержащего сырья. материалы III Международной научно-технической конференции: в 3 т./ Воронеж. гос. технол. акад. Воронеж, 2009. Т.1. С.525-527.
- [4] Тихонова, Ю.В. «Свойства продуктов гидролиза коллагена». Башкирский химический журнал. – 2009. – № 1. – С. 13-15.
- [5] Файвишевский М.Л. Переработка непищевых отходов мясоперерабатывающих предприятий. СПб.: Гиорд, 2000 г., 249 с.

KREDIT BÜROLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TƏTBİQİ İMKANLARI

Ə.T. İmanzadə

Dissertant, UNEC

Mob: +994 55 2884812

E-mail: afgan.imanzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 23 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 23 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kredit hesabatlığı sisteminin iqtisadiyyatda informasiya agentli rolunda çıxış etməklə sektorda kredit risklərinin minimuma endirilməsində oynadığı rolun öyrənilməsindən, o cümlədən özəl kredit bürolarının Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi üçün zəruri amillərin təhlil edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə, məqalədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, kredit hesabatlığı sisteminin informasiya asimetriyasının qarşısının alınmasında, habelə, iqtisadi subyektlərin sərbəst maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsində iştirakı araşdırılmış, kredit hesabatlığı sisteminin mahiyyəti, funksiya və prinsipləri barədə məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, borcalanın detallı risk profilinin formalaşdırılmasında özəl kredit bürolarının dövlət nəzarətində olan kredit reyestrlərindən fərqli olaraq alternativ və daha geniş məlumat mənbələrindən informasiya akkumulyasiya etmə imkanları və toplanılan məlumatlar üzrə hansı analitik xidmətlərin təqdim olunduğu tədqiq edilmiş, bu istiqamədə aparıcı beynəlxalq təcrübədən nümunələr göstərilmişdir. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, ölkəmizin kredit reytinginin yüksəlməsində və xarici investisiyaların cəlb edilməsində özəl kredit bürosunun fəaliyyətinin rolu göstərilmiş, zəruri qanunverici və iqtisadi mühitin təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: kredit bürosu, kredit hesabatlığı sistemi, kredit reyestri, kredit reytingi, özəl kredit bürosu

JEL təsnifatı: D82, G21, G28

CREDIT BUREAU AND THE POSSIBILITY OF THEIR USE IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Abstract

The main goal of the study is to research the role of the credit reporting system in minimizing credit risks in the sector by acting as an information agent in the economy and to analyze critical factors for introduction of private credit bureaus in

the Azerbaijani economy. To that end, the article researches the involvement of the credit reporting system in preventing information asymmetry, as well as in broadening access of economic agents to available financial resources irrespective the property type, and informs on its core, function and principles. Moreover, the article investigates capabilities of credit bureaus to accumulate information from alternate and wider information sources and which analytic services may be provided on the data collected to generate borrower's detailed risk profile in contrast to public credit registries, and exemplifies related cases from international practice. Consequently, the study displays the role private credit bureaus may play in boosting our country's credit rating and attracting foreign investments, and analyzes critical legislative and economic climate indicators.

Key words: credit bureau, credit reporting system, credit registry, credit rating, private credit bureaus

КРЕДИТНЫЕ БЮРО И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Основной целью исследования является изучение роли кредитной отчетности, выступающей в качестве информационных посредников, в минимизации кредитных рисков, а также анализ факторов, необходимых для применения опыта частных кредитных бюро в экономике Азербайджана. С этой целью, в статье была исследована роль системы кредитной отчетности в предотвращении информационной асимметрии, а также ее участие в расширении возможностей доступа к свободным финансовым ресурсам экономическими субъектами, независимо от формы собственности. Статья дает информацию о сути, функции и принципах системы кредитной отчетности. В статье также исследуются возможность аккумуляции информации о рисковом портфеле заемщика с альтернативных и наиболее обширных источников базы данных и аналитические услуги, применяемые в сборе информации, в отличие от кредитного реестра, находящегося под государственным контролем. Результатом исследования является изучение роли частных кредитных бюро в улучшении кредитного рейтинга страны и привлечении иностранных инвестиций, а также анализ необходимой законодательной базы экономических показателей.

Ключевые слова: кредитное бюро, система кредитной отчетности, кредитный реестр, кредитный рейтинг, частные кредитные бюро

Giriş. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı gündəlik həyatın bütün sferalarında hiss edilməklə yanaşı, müasir iqtisadi mühitdə də əvəzsiz rola malikdir. İnformasiya, modern reallığa uyğun olaraq, ən dəyərli aktiv hesab edilməklə, konkret hədəflərə istiqamətlənən fəaliyyətlər üçün düzgün istifadə edildikdə istər ona sahib olan subyekt, istərsə də ümumilikdə cəmiyyət üçün faydalı nəticələr hasil edir. Bank sektorunda kredit məlumatlarının effektiv mübadiləsi kredit risklərinin minimuma endirilməsinə xidmət etməklə yanaşı, uzunmüddətli perspektivdə kredit bazarında faiz dərəcələrinin azalmasına təkan verə bilər. Bu məqsədlə, məlumat mübadiləsini təmin edən kredit hesabatlığı sisteminin formalaşması və inkişafı vacibdir.

Kredit hesabatlığı sistemi: mahiyyəti, prinsipləri, faydaları. Gələcək barədə düzgün proqnozlar verməyin ən düzgün forması keçmiş fəaliyyəti ətraflı təhlil etməkdir. Bu prinsip kredit hesabatlığı sistemlərinin sahib olduqları informasiyaların iqtisadiyyata təsir imkanlarını ölçmək üçün ən sadə yanaşmadır.

Kredit hesabatlığı sistemləri ölkənin maliyyə infrastrukturunun əsas elementlərindən biridir. Bu sistemlər kredit bazarında sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına, habelə sərbəst maliyyə resurslarının iqtisadi sektorlar üzrə bölüşdürülməsinə təkan verməklə yanaşı, iqtisadi subyektlərin maliyyə xidmətlərilə təmin olunmasında və maliyyə inklyuzivliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Kredit qərarlarının verilməsi prosesində borcverənləri zəruri məlumatlarla təchiz edən bu sistemlər, eyni zamanda sektorda kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksək səviyyədə qorunmasına və kreditin tranzaksiya xərclərinin azaldılmasına da öz təsirini göstərir.

Sistemin əsas istifadəçiləri. Kredit hesabatlığı sisteminin əsas istifadəçilərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı sxemə diqqət yetirək:

Sxem 1. Kredit hesabatlığı sisteminin iştirakçıları

Burada:

- *məlumat təchizatçısı*: sistemi kredit məlumatları ilə təmin edən təşkilatlardır. Ənənəvi məlumat təchizatçıları banklar və qeyri-bank kredit təşkilatları hesab edilir. Qeyri-ənənəvi təchizatçılar kimi isə kommunal xidmət müəssisələri və ticarət subyektlərini qeyd etmək olar.

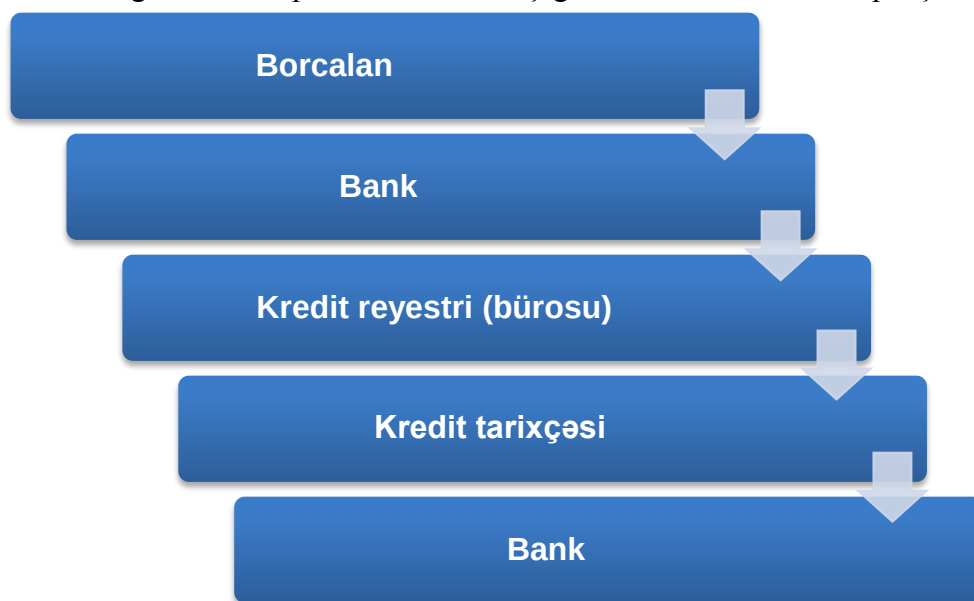
- *məlumat subyekti*: barəsində məlumat toplanan fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

- *istifadəçi*: müəyyən edilmiş tələblərə riayət olunmaqla kredit bürosu və ya reyestrindən məlumat sorğulayan fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

- *kredit reyestri (bürosu)*: məlumatların mübadiləsini təmin edən təşkilatdır.

- *nəzarət orqanı*: kredit hesabatlığının funksional fəaliyyəti üçün kredit məlumatlarının mübadiləsi sisteminə inzibati-hüquqi nəzarəti həyata keçirən orqandır.

Kredit hesabatlığı sisteminin proseslər tsikli isə aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır:

Sxem 2. Kredit hesabatlığı tsikli

Sxemdən göründüyü kimi, borcalan kredit resursu əldə etmək üçün banka müraciət edir. Bank kredit qərarlarının qəbul edilməsində borcalanın ödəmə tərzini yoxlamaq üçün kredit reyestrindən (və ya kredit bürosundan) məlumatlar alır. Reyestr isə öz növbəsində borcalanın kredit tarixçəsini banka geri qaytarır.

Kredit hesabatlığının prinsipləri. Kredit hesabatlığı sahəsində ictimai faydanı təmin etmək üçün beynəlxalq standartların, tələblərin olması zəruridir. Bu faktı nəzərə alaraq, Dünya Bankı kredit hesabatlığı sistemi üzrə qlobal səviyyədə tətbiq imkanları yaradan, məlumat subyektlərinin hüquqlarını qoruyan və kredit hesabatlığı

sisteminin bütün halqalarını əhatə edən 5 əsas prinsip müəyyənləşdirmişdir. Həmin prinsiplər və onların mahiyyəti aşağıdakılardır:

I. **İnformasiya:** kredit hesabatlığı sistemləri düzgün, reqlamentləşdirilmiş qaydada yenilənən və yetərli səviyyədə məlumata sahib olmalı, bu məlumatları müəyyən vaxt ərzində saxlamalıdır.

II. **Təhlükəsizlik:** kredit hesabatlığı sistemləri sərt təhlükəsizlik standartlarına sahib olmalı və ef-fektiv fəaliyyət göstərməlidir.

III. **İdarəetmə:** kredit hesabatlığı sistemlərinin idarə edilməsində məsuliyyət, şəffaflıq və effektivlik meyarları rəhbər tutulmalıdır.

IV. **Hüquqi tənzimlənmə:** məcmu qanunverici baza sadə məzmunlu, ayrışeçkiliyə yol verməyən, həm məlumat təchizatçısı, həm də məlumat subyektlərinin hüquqlarını qoruyan müddəalardan ibarət olmalıdır. Bununla yanaşı, narazılıqların mübahisələndirilməsinin istər məhkəmə, istərsə də məhkəmə səviyyəsindən kənar mexanizmlərinin də hüquqi çərçivələri dəqiq göstərilməlidir.

V. **Məlumatların transsərhəd ötürülməsi:** zəruri tələblər yerinə yetirildiyi hallarda kredit məlumatlarının transsərhəd ötürülməsi təmin edilməlidir.

Kredit hesabatlığını zəruri edən amillər. Müasir şəraitdə kredit bazarında rentabelli fəaliyyət göstərmək üçün kredit təşkilatları bir çox çağırışlarla qarşı-qarşıya qalmaq məcburiyyətindədir. Bu növ problemlərdən biri də asimmetrik informasiyanın mövcudluğudur. Məhz kredit hesabatlığı sistemləri asimmetrik informasiya probleminə institusional cavab tədbiri hesab edilir. Yəni, bu sistemlər borcalanın kredit əldə etmək məqsədilə kredit təşkilatına müraciəti zamanı borcu ödəmə qabiliyyətini əks etdirən məlumatların natamamlığı və ya qeyri-dəqiqliyi səbəbindən yaranacaq riskləri minimuma endirirlər “məlumat zənciri”nin tamlığını təmin edir. Kredit hesabatlığı sistemi sektorda informasiya agentləri rolunda çıxış etməklə, həm də prinsipsizlik riskinin (*moral hazard*) qarşısını alır. Prinsipsizlik riski elə bir situasiyadır ki, daha çox məlumata sahib olan tərəf (borcalan) natamam və ya təhrif olunmuş məlumatların verilməsi yolu ilə məlumat həcmi ona nisbətə az olan tərəfi (kreditor) riskə məruz qoyur ki, bunun da nəticəsində kreditor maliyyə itkiləri ilə qarşı-qarşıya qala bilər. Kredit hesabatlığı sistemi kredit məlumatlarının mübadiləsini təmin etməklə kreditorun sağlam qərarlar qəbul etməsinə dəstək olur ki, son nəticədə kreditor daha az zərərlə üzləşir.

Uzunmüddətli perspektivdə kredit hesabatlığı sistemi bazarda faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə təsir göstərir. Lakin qısamüddətli dövrdə məqbul sayıla biləcək borcalanları daha riskli müştərilərdən fərqləndirmək üçün lazımi informasiyaya malik olmadıqda, banklar yüksək kredit riski faktorunu nəzərə alaraq, realizə etdiyi məhsulun qiymətini yüksəldir. Bu halda borcalan daha az məbləğdə borclanmaq və ya ümumiyyətlə kreditdən imtina etmək qərarı verə bilər ki, bu da son nəticədə bankın kredit portfelinin kiçilməsinə və gəlirliyin azalmasına səbəb olur. Bu istiqamətdə

riskləri minimallaşdırmaq məqsədilə banklar kreditin təminatı faktoruna xüsusi əhəmiyyət verir. Təminat qismində, bir çox hallarda daşınar və ya daşınmaz əmlak çıxış edir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud vəziyyətə nəzər saldıqda, kredit bazarının dinamikliyini təmin edən kiçik və orta sahibkarların tələb olunan təminatı təklif etməsində problemlərin olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Bununla yanaşı, kreditin ödənməməsi halında təminatın realizə prosedurları həm vaxt, həm də xərcutumludur. Belə ki, hətta İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) daxil olan yüksək gəlirli ölkələrdə təminatın reallaşdırılması prosesi orta hesabla 1,5 il (538 gün) davam edir ki, burada məcmu kredit borcunun 21%-i məbləğində vəsait sərf olunur. Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif zonalar üzrə kredit təminatının realizəsinə sərf olunan müddət və vəsaitin müqayisəsi aparılmışdır:

Cədvəl 1. Təminatın realizəsinə sərf olunan müddət və vəsaitin müqayisəsi

Zona	Müddət (günlərlə)	Xərc, (iddia məbləğindən %-lə)
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı	538.3	21.1
Şərqi Asiya və Sakit Okean hövzəsi	553.8	48.8
Avropa və Mərkəzi Asiya	480.7	26.2
Latin Amerikası və Karib dənizi hövzəsi	736.9	30.8
Yaxın Şərq və Şimali Afrika	653.3	24.7
Cənubi Asiya	1,076.90	30.5
Afrikanın aşağı Saxara bölgəsi	653.1	44.9

Ölkəmiz üzrə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 277 gün və 18,5% təşkil edir.

Məhz bu tip çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə kredit hesabatlığı sistemi yeni təminat forması – *kredit tarixçəsi* ilə çıxış edir. Borcalanın ötən dövrlər üzrə məqbul borclanma yükü və müsbət icra intizamı onun kredit resurslarına çıxış imkanlarını sadələşdirməklə yanaşı, əldə olunan kredit resursunun da nisbətən aşağı qiymətdə olmasına şərait yaradır.

Özəl kredit hesabatlığı sistemi: kredit büroları

Mahiyyət etibarilə kredit hesabatlığı sistemləri texnoloji yeniliklərin və innovativ həllərin tətbiq olunduğu və əməliyyatların icrası proseslərinin dəqiq hüquqi çərçivələrlə əhatə olunduğu məlumat bazası formasında çıxış edir. Bu sistemlər əsasən 2 formada mövcud olur:

- özəl kredit bürosu (*private credit bureau*);
- dövlət nəzarətində olan kredit reyestri (*public credit registry*).

Kredit büroları topladıqları məlumatların forması və məzmunu, o cümlədən təklif etdiyi xidmətlərin miqyasına görə dövlət nəzarətində olan kredit reyestrlərindən (bundan sonra – kredit reyestri) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bununla əlaqədar

olaraq ilk növbədə kredit bürolarının məlumat təchizatçılarını qeyd etmək lazımdır. Kredit reyestrlərindən fərqli olaraq, kredit büroları yalnız kredit təşkilatlarından deyil, eyni zamanda kommunal xidmət müəssisələri, telekommunikasiya şirkətləri, ticarət subyektlərindən də məlumat toplayır. Məlumat mənbələrinin genişliyi istər kredit bürosunun kommersiya məqsədlərini reallaşdırması, istərsə də barəsində məlumat toplanılan subyektlərin kredit resurslarına çıxış imkanı əldə etməsi baxımından faydalıdır. Belə ki, kredit büroları borcalan barədə fərqli mənbələrdən əldə etdikləri məlumatların emalı vasitəsilə istifadəçilərə kredit qərarlarının verilməsinin sürətləndirilməsi, biznes proseslərin təşkili və bu kimi digər xidmətlər göstərməklə mənfəət əldə edir. Məlumat subyekti isə ötən dövrlər üzrə hər hansı kredit tarixçəsi olmasa belə, kommunal, rabitə və digər istiqamətlər üzrə ödəniş tərzini nümayiş etdirməklə kredit resursu təklif edən təşkilatda özü barəsində fikir formalaşmasına nail olur və maliyyə resurslarına rahat çıxış imkanı qazanır. Aşağıdakı cədvəldə Avropanın 28 ölkəsi üzrə kredit məlumatlarının mübadiləsinə həyata keçirən 44 təşkilatın üzvü olduğu İstehlak Kreditləri Məlumatlarının Təchizatçıları Assosiasiyasının (Association of Consumer Credit Information Suppliers – ACCIS) ötən hesabat ili üzrə apardığı tədqiqatın nəticələri əsasında kredit bürolarının alternativ məlumat mənbələri göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Avropada kredit bürolarının alternativ məlumat təchizatçıları

Məlumat təchizatçısı	Ölkə sayı
Lizinq şirkətləri	17
Kredit ittifaqları	11
Borc kollektoru müəssisələri	11
Kreditlə satış həyata keçirən pərakəndə ticarət obyektləri	14
Telekommunikasiya şirkətləri	6
Televiziya xidmətləri (kabel, peyk və s.) müəssisələri	6
İnternet provayderləri	6
Kommunal xidmət müəssisələri	5
Daşınmaz əmlakın icarəsi xidmətini göstərən şirkətlər	3

Göstərilənlərlə yanaşı, 10 ölkədə məhkəmə orqanları, 3 ölkədə vergi, 2 ölkədə isə polis orqanları da kredit bürolarına məlumat təqdim edir.

Hüquqi tənzimləmə. Kredit bürolarının fəaliyyəti onlara nəzarət edən orqan tərəfindən bir sıra hüquqi çərçivələrlə tənzimlənir. Büroların fəaliyyəti üçün zəruri fundamental hüquqi akt “Kredit bürosu haqqında” qanun hesab edilir. Bu sənəd özündə kredit bürosu anlayışı ilə yanaşı, kredit tarixçələrinin formalaşdırılması və

ondan istifadə prinsiplərini, büronun fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin forma və metodlarını da ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, Dünya Bankının kredit hesabatlığı üzrə 5 əsas prinsipdən biri kredit hesabatlığının fəaliyyətinə hüquqi nəzarət mühiti ilə bağlıdır. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

- *Aydınlıq (clarity and predictability)* – qanunvericilik aydın və rahat başa düşülən məzmununda tərtib olunmalıdır. İştirakçılar bu və ya digər hərəkət və ya hərəkətsizlik nəticəsində baş verə biləcək nəticələri, riskləri dəqiq təhlil edə bilməlidirlər. Həmçinin tənzimləyici çərçivəni əks etdirən sənədlər toplusu dərc olunmalıdır.

- *Diskriminasiyasızlıq (non-discrimination)* – iştirakçıların kredit məlumatlarının mübadiləsi sisteminin halqası olması üçün ədalətli mühit formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, məlumatların təhlükəsizliyi və keyfiyyəti ilə bağlı tələblər dəqiq göstərilməli, istehlakçıların hüquqlarının qorunması təmin edilməlidir.

- *Proporsionallıq (proportionality)* – bütün sistem istifadəçilərinə eyni prizmadan yanaşılmalıdır.

Kredit büroları barələrində məlumat topladıqları subyektlərin fundamental hüquqlarının qorunmasını da təmin etməlidir. Bir çox ölkələrdə fərdi məlumatları təsnifləşdirən və onlardan istifadə edilməsi qaydalarını müəyyən edən qanunlar mövcuddur. Bu istiqamətdə Dünya Bankının tələbləri aşağıdakılardır:

- istehlakçı ona məxsus məlumatların paylaşılmasına veto qoya bilər;
- məlumatların toplanılması, emalı və paylaşılması prosesləri ilə bağlı məlumat ala bilər;
- barəsində toplanan məlumatlara çıxış imkanı əldə edə bilər;
- toplanan məlumatların qeyri-dəqiqliyini mübahisələndirə bilər.

Kredit büroları adətən kredit təşkilatları tərəfindən hüquqi şəxs formasında təsis edilir. Büroya daxil olan təşkilatlar məlumat mübadiləsi prosesini könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirir. Lakin kredit bürolarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunverici bazada büroya məlumatların icbari qaydada göndərilməsi kimi müddəalar da mövcud ola bilər. Məsələn, kredit hesabatlığının inkişaf etdiyi bölgələrdən hesab edilən Latın Amerikasının bir çox ölkələrində (məs. Kolumbiya, Meksika) mövcud qanunvericiliyə əsasən kredit təşkilatlarının ölkədə fəaliyyət göstərən ən azı bir kredit bürosuna məlumat təqdim etməsi zəruridir. Hesab edirik ki, belə müddəaların mövcudluğu kredit bürolarının inkişafını şərtləndirən amillərdəndir.

Beynəlxalq təcrübədə kredit büroları və onların göstərdiyi xidmətlər, Kredit büroları kredit hesabatlığı sisteminin istifadəçilərinə müxtəlif səpkili xidmətlər təqdim edir. Lakin bu xidmətlərinin başlıca “hədəfi” kreditörün kredit riskini minimuma endirmək, borcalanı isə məsuliyyətli qaydada borclanmağa təşviq etməklə maliyyə intizamını təmin etməkdir.

Kredit büroları istifadəçilərə əsasən anderryayting əsaslı xidmətlər təqdim edir. Bunların sırasında başlıca yeri kredit skoringi tutur. Skoring (ingilis dilindən tərcümədə “score” “xal”, “qiymət” mənasını verir, təcrübədə tərcümə olunmadan “skor” kimi istifadə edilir) borcalanın davranışlarının kredit risk dərəcəsinə münasibətini əks etdirən riyazi-statistik modeldir. Bununla yanaşı, kredit büroları alternativ xidmətlər də təklif edir. ACCIS-in 2010-cu ildə apardığı tədqiqatın nəticələrinə əsasən üzv təşkilatların göstərdiyi xidmətlər aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 3. Avropada kredit bürolarının təqdim etdiyi xidmətlər

Xidmətin adı	Büro sayı	Faiz nisbəti
Kredit hesabatı (kredit tarixçəsi)	30	100%
Skoring (kredit büro skoru)	23	82%
Məsləhət xidmətləri	19	70%
Skorkardın inkişaf etdirilməsi xidmətləri	17	65%
Proqram təminatının dəstəklənməsi	14	56%
Saxtakarlığın qarşısının alınması	14	54%
İdentifikasiya aparılması	12	50%
Marketing xidmətləri	10	37%
Cari hesabların yoxlanılması	7	30%
Borc kollektoru	2	30%

Göstərilənlərlə yanaşı, kredit büroları spesifik sahələrin tələbatlarına uyğun məhsullar da hazırlayır. Misal olaraq, Türkiyənin kredit bürosu olan Kredi Kayıt Bürosu (KKB) tərəfindən təqdim edilən və aqrar kreditləri qiymətləndirmə sistemi olan TARDES-i qeyd etmək olar. KKB, eyni zamanda kənd təsərrüfatı kreditləşməsində aktiv rol alan və ciddi ictimai səmərə verən daha bir sistemi - “Fərmerlərin qeydiyyatı sistemi”ni (*Çiftçi Kayıt Sistemi*) də istifadəçilərinə təqdim edir. Bu sistemlər həm aqrar sektorun kreditləşməsində anderryayting probleminin aradan qalxmasını təmin edir, həm də kredit təşkilatlarının bu sahəyə vəsait qoyuluşuna stimül vermiş olur.

Ölkəmizdə kredit bürolarının tətbiqi imkanları. Özəl kredit büroları maliyyə inklyuzivliyinin və ümumilikdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, iqtisadiyyata investisiya cəlb edilməsi prosesində də kredit bürolarının mövcudluğu ciddi təsirə malikdir. Belə ki, xarici investorların bu və ya digər iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşu üçün bazis sənəd sayılan “Doing Business” hesabatında sərbəst maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını ölçən “Kreditin əldə edilməsi” (Getting credit) indeksi bilavasitə ölkənin kredit hesabatlılığı sisteminin səviyyəsini qiymətləndirir. İndeks aşağıdakı alt parametrlərdən ibarətdir:

- i.qanunvericiliyin qüvvəsi;
- ii.kredit məlumatlarının genişliyi;
- iii.kredit reyestrinin əhatə dairəsi;
- iv.kredit bürosunun əhatə dairəsi.

Ümumilikdə “Doing Business” 188 iqtisadiyyatı əhatə etməklə 11 parametrlə qiymətləndirmə aparən hesabatdır. Ölkəmizin son 5 il üzrə kreditin əldə olunması indeksi üzrə reytingi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 4. Ölkəmizin “Doing Business” hesabatı məcmu və “Kreditin əldə edilməsi” alt indeksi üzrə reytingi

İl	Ümumi reyting	Qanunvericiliyin qüvvəsi (0-12)	Kredit məlumatlarının genişliyi (0-8)	Əhatə dairəsi (18 yaşdan yuxarı əhali üzrə, %-lə)	
				Kredit reyestri	Kredit büro
2012	48	5(1)	5	15.6	0
2013	53	5	5	17.7	0
2014	55	2	5	23	0
2015	105	2	6	28.7	0
2016	109	2	6	33.6	0

1. 2014-cü ildə qiymətləndirmə metodologiyasında dəyişiklik edilmiş, parametrlərin sayı 10-dan 12-yə qaldırılmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, kredit reyestrinin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, toplanan kredit məlumatlarının çeşidinin artmasına baxmayaraq, ölkəmiz müvafiq kateqoriya üzrə geriləmə trendi nümayiş etdirmişdir. Bunun səbəbləri sırasında ölkədə kredit bürosunun fəaliyyət göstərməməsi olsa da, əsas amil qiymətləndirmə metodologiyasında aparılmış dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, kreditin əldə olunması üçün qüvvədə olan normativ sənədləri və hüquqi prosedurları təhlil edən “Qanunvericiliyin qüvvəsi” (Strenth of legal rights) alt indeksində qiymətləndirmə parametrlərinin dəyişməsi və sayının artması, ölkəmizin isə həmin göstəricilərdən yalnız ikisinə cavab verməsi geriləmə tendensiyası ilə nəticələnmişdir. Müqayisəli təhlil məqsədilə Avropa və Mərkəzi Asiya regionu, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) yüksək gəlirli ölkələri üzrə müvafiq göstəricilərə nəzər salaraq:

Cədvəl 5. Kredit hesabatlığı indeksi üzrə ölkəmizin digər regionlarla müqayisəsi

İndikator	Azərbaycan	Avropa və Mərkəzi Asiya	İ.Ə.İ.T
Qanunvericiliyin qüvvəsi	2	6.2	6
Kredit məlumatlarının genişliyi	6	6.3	6.5
Kredit reyestrinin əhatə dairəsi	33.6	23.8	11.9
Kredit bürosunun əhatə dairəsi	0	37.4	66.7

Daha öncə qeyd edildiyi kimi, kredit bürosunun fəaliyyətini şərtləndirən əsas amil kredit bürolarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunun mövcudluğudur. Ölkəmizdə “Kredit büroları haqqında” Qanun layihəsi uzun müddətdir ki, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının ekspertləri ilə birgə işlənib hazırlanmaqdadır. Müvafiq qanun layihəsi artıq parlamentdə ilkin müzakirələrdən keçmişdir. “Kredit büroları haqqında” Qanunun

qəbul edilməsindən sonra ölkəyə bu sahədə ixtisaslaşmış şirkətlərin maraq göstərəcəyi şübhəsizdir. Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda hazırda da fəaliyyət göstərən və bu bölgənin iqtisadi iqlimi və biznes mühiti ilə yaxından tanış olan bir sıra qabaqcıl kredit büroları üçün Azərbaycan bazarı daha cəlbedici sayıla bilər, çünki Azərbaycan iqtisadiyyatı ümumilikdə Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 68%-ni təşkil edir. Region iqtisadiyyatına məcmu kredit qoyuluşunda isə ölkəmizin payı 55%-dir. Bununla yanaşı, Asiya İnkişaf Bankı 2017-ci ildə ölkəmizin də daxil olduğu regionda ümumi daxili məhsulun cari hesabat ilinə nisbətdə artaraq 2,8%, inflyasiya səviyyəsinin isə mövcud 10,8%-dən azalaraq 5,9% olacağını proqnozlaşdırır ki, bu da regionda biznes subyektlərinin rentabelli və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün münbit şərait deməkdir.

Ədəbiyyat

- [1] Maritza Rodriguez Saavedra, Damian von Stauffenberg. “Public credit registries, credit bureaus and the microfinance sector in Latin America”. Hesabat. [7, s.14]. Noyabr 2012.
- [2] Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının kredit hesabatlığı ilə bağlı metodik vəsaiti. “Credit Reporting knowledge guide”. [2, s.10]. Vaşinqton 2012.
- [3] Dieter Steinbauer. “Towards better use of credit reporting in Europe”. Avropa Kredit Tədqiqatları İnstitutunun (European Credit Research Institute, ECRI) tədqiqatı. [3, s.12]. Brüssel 2013.
- [4] Marc Rothmund, Maria Gerhardt. “The European Credit Information Landscape: an analysis of a survey of credit bureaus in Europe”. Avropa Kredit Tədqiqatları İnstitutunun (European Credit Research Institute, ECRI) və İstehlak Kreditləri Məlumatlarının Təchizatçıları Assosiasiyasının (Association of Consumer Credit Information Suppliers, ACCIS) birgə tədqiqatı. [8, s.5]. Brüssel 2011.
- [5] “An analysis of credit reporting in Europe”. Avropa Kredit Tədqiqatları İnstitutunun (European Credit Research Institute, ECRI) tədqiqatı. [6, s.17]. Brüssel 2013.
http://www.accis.eu/fileadmin/filestore/position_papers/REPORT_ACCIS_2015_SURVEY_OF_MEMBERS_FINAL_30112015_compressed.pdf
- [6] DG Internal Market and Services. “The importance of credit scoring for economic growth”. Kredit tarixçələri üzrə ekspert qrupunun hesabatı. [4, s.13]. May 2009.
- [7] Fredesvinda Montes. “General principles for credit reporting”. [3, s.6], [4, s.6]. Vaşinqton 2012.
- [8] <http://www.tradingeconomics.com/>
- [9] <http://www.adb.org/publications/asian-development-outlook-2016-highlights>.
Asiya İnkişaf Bankının 2016-cı il üzrə inkişaf perspektivləri hesabatı.
- [10] http://www.kkb.com.tr/media/11823/KKB_FRAT_2015_MTB.PDF [8, s.55-59]
- [11] <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/azerbaijan#getting-credit>
- [12] <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/enforcing-contracts>

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA İNNOVASIYALARIN ROLU

N.L. Hüseynova

müəllim, UNEC

email: nigar777@hotmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 noyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 06 dekabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 04 November 2016; accepted 06 December 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqat işində qarşıda duran məqsəd Azərbaycan Respublikasında davamlı sosial-iqtisadi inkişafın əsası olan yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiyaların elmi nəzəri-metodoloji əsaslarını, həmçinin milli innovasiya sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin xüsusiyyətləri və onların idarə olunmasının şərtlərinin təkmilləşdirilməsi elementlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, ölkənin elmi cəmiyyəti əhəlinin həyat fəaliyyətində oriyentasiyaedici funksiyanı yerinə yetirir, bütövlükdə elmi kompleks işə texnologiyaları müasirləşdirmək və dəyişmək əsasında iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir. Ölkə elminin və innovasiya sferasının inkişaf miqyası və sürəti respublika potensialının dünya elmi-texniki tərəqqisinin səviyyəsinə uyğunluğunu təmin etməlidir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: bu gün hər bir dövlətin global əsasda inkişafının təmin edilməsində, iqtisadiyyatın dinamik əsaslı inkişafında elm və texnologiyanın, innovasiyaların rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin innovasiyalı inkişaf iqtisadi tarazlığı təmin edir, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: elmi-texniki potensial, Milli Innovasiya Sistemi, davamlı iqtisadi inkişaf, innovativ iqtisadiyyat.

Jel Classification: O32

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Резюме

Целью, стоявшей перед исследовательской работой, является определение методологических основ инноваций в сфере применения новых технологий как основы устойчивого социально-экономического развития в Азербайджанской Республике, особенностей факторов эффективности, а также элементов совер-

шенствования управления национальной инновационной системой. Исследовательская работа выполнена на основе методов системного анализа. Ограничения исследования: требуется более обширная практическая информация. В заключении исследования выясняется, что научное общество страны выполняет направляющую функцию в жизнедеятельности населения, в целом научный комплекс обеспечивает развитие экономики на основе модернизации технологий. Уровень развития в сфере инноваций соответствует уровню потенциала мирового научно-технического прогресса. Научная новизна и оригинальность исследования: на сегодняшний день в обеспечении на глобальной основе развития каждого государства, на основе динамичного развития экономики, важное значение имеет роль науки, технологий и инноваций. А также инновационное развитие обеспечивает экономическое развитие и определяет конкурентоспособность национальной экономики.

Ключевые слова: научно-технический потенциал, национально инновационная система, устойчивое экономическое развитие, инновационная экономика

Giriş. Müstəqil Azərbaycan dövləti ölkədə sosial-iqtisadi və təsisat-struktur sahəsində köklü dəyişikliklər aparılması, şəffaflığın genişləndirilməsi, cəmiyyətin yeni konturlarını müəyyən edən ən perspektivli iqtisadi siyasətin aparılması yolunu tutmuşdur. Azərbaycanda müstəqillik illərində ardıcıl olaraq həyata keçirilən liberallaşdırma və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması xətti milli innovasiya sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin səmərəliliyinin təməl daşdır. İnnovasiyalaşma cəmiyyətin yenidən qurulmasının mühərriki olan iqtisadi modernləşməyə də yaşıl işıq yandırır.

Müasir dövrdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ dünya ölkələrinin inkişaf prosesindən geri qalmamaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etmək, başqa sözlə, ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidi təmin etməkdir. Bu isə yeni iqtisadi modelin formalaşdırılması, təhsil sistemində dəyişikliklər etmək, İKT və elmin inkişafı deməkdir. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimlənməsi və sosial- iqtisadi sahələrin inkişafına kompleks yanaşma prinsipləri rəhbər tutulmalı, iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı əsas götürülməlidir [1].

O dövlətlərdə müasir iqtisadiyyat dayanaqlı inkişaf edir ki, onlar inkişafın innovasiya yoluna qədəm qoymuşlar, öz iqtisadiyyatlarını elm əsasında qururlar. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməsi modernləşməni, əsas

sektorlarda təşkilati idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, milli innovasiya iqtisadiyyatının və regional innovasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir.

1. Dünya iqtisadiyyatının sürətlə qloballaşdığı bir dövrdə yüksək texnologiyalar, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, elmi – texniki tərəqqi və innovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafın əsas amillərindən və hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Hazırda milli iqtisadiyyatın əsas nailiyyətlərindən biri ölkənin elmi-texniki potensialı hesab edilir. Elmi-texniki potensial çox geniş diapazona malik bir kateqoriya olmaqla özündə ölkənin elmi biliklər, innovasiyalar, texniki-texnoloji vasitələr, texnologiyalar, elmi kadr ehtiyatları və digər vasitələri birləşdirir. Müasir dövrdə elm daha çox onun istehsalat tətbiqi, ən yeni texnika və texnologiyaların meydana gəlməsi, istehsalın sürətli inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması kimi meyarlara əsaslandığı üçün güclü dövlət dəstəyinə ehtiyacı vardır və bu sahə milli iqtisadiyyatın inkişafının dövlət tənzimlənməsinin vacib sahələrindən birinə çevrilməkdədir.

Hazırda yüksək texnologiyalar inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının bütün sahələrini – sənayeni, aqrar sektoru, xidmət sektorunu, infrastruktur sahələrini əhatə etməklə yeni bir iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını təmin etməkdədir.

Artıq dünya təcrübəsi göstərir ki, ən azı yeni yüzillikdə və perspektivdə milli iqtisadiyyatların inkişaf bazasını yüksək texnologiyalar təşkil edəcəkdir. Beləliklə, dünya təcrübəsindən də göründüyü kimi, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə ETT-nin və ümumiyyətlə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi məqsədi ilə innovativ iqtisadiyyatın inkişafına əsaslanan milli innovasiya sistemi yaradılır. Onun əsas məqsədi elmi-texniki yeniliklərin, innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin toplanması, ötürülməsi və təcrübədə istifadəsinin səmərəli mexanizmlərini istifadə etməklə ölkənin iqtisadi inkişafının intensivliyini artırmaqdan ibarətdir [2].

Hazırda dünyanın demək olar ki, əksər inkişaf etmiş ölkələri özlərinin MİS yaradır. Odur ki, Azərbaycanda da davamlı iqtisadi inkişaf tempinin saxlanılması, neft sektorundan asılılığın aradan qaldırılması, qeyri-neft sektoru və yeni texnologiyaları iqtisadi inkişafı təmin etməsi məqsədilə MİS-in konseptual əsaslarının formalaşdırılması son dərəcə aktuallaşmasıdır.

İnnovasiya bazarının inkişafı dövlətin innovasiya siyasətindən bilavasitə asılıdır. Dövlətin innovasiya siyasəti sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olub, dövlətin innovasiya fəaliyyətinə münasibətini ifadə edir, dövlət hakimiyyəti orqanlarının elmi, texniki və elmi-texniki nailiyyətlərin əsaslandırılması sahəsində apardığı fəaliyyətin məqsədini, istiqamət və formalarını müəyyən edir. İnnovasiya siyasətinin əsasında elmi-texniki inkişafın kompleks konsepsiyası durur [3].

Hesab edirik ki, həmin konsepsiyanın müddəalarında elmin aparıcı sahələrinin inkişaf istiqamətləri, texnoloji proseslərin yeniləşdirilməsi yolları və tədbirləri öz əksini tapmalıdır.

Müasir şəraitdə innovasiyalar iqtisadi həyatı hərtərəfli əhatə etdiyinədən dövlət innovasiya siyasəti sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin əsas tərkib hissəsinə çevrilir.

2. Qeyd edilən bütün məsələlər “Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır, belə ki, elmi potensialın və innovasiya inkişafının aşağıdakı əsas istiqamətləri nəzərdə tutulmalıdır [4]:

- uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması, elmtutumlu texnologiyaların, məhsulun yaradılmasının sürətləndirilməsi məqsədilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edəcəkdir;

- bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafı onun ölkəmizdəki tarixinə və dünyada gedən meyllərə əsasən prioritetləşdiriləcək və mütərəqqi dünya elminə səmərəli inteqrasiya etdiriləcəkdir;

- elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdiriləcək və bu informasiya təminatı sistemlərinin elektron formaya keçirilməsi təmin ediləcəkdir. Eyni zamanda, elmin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi resursları ilə yanaşı, digər mənbələrin də cəlb olunması stimullaşdırılacaq ki, bu da son nəticədə elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin sosial müdafiəsini gücləndirəcək və beyin axınının qarşısını alacaqdır;

- ölkədə innovativ iqtisadiyyatın yaradılması məqsədilə elm və istehsal arasındakı əlaqələr gücləndiriləcək, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına müvafiq olaraq aparılması məqsədilə zəruri mexanizmlər yaradılacaqdır;

- innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi və inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət dəstəyi tədbirləri reallaşdırılacaq və müvafiq qanunvericilik bazası yaradılacaqdır;

- innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və yeni fəaliyyət növlərinin və məhsullarının inkişafına əlverişli mühitin formalaşdırılması ilə yanaşı, qabaqcıl texnologiyaların transferi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi üçün texnologiyaların və innovasiya zonalarının yaradılması nəzərdə tutulur;

- növbəti illərdə qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması prosesi tamamlanacaqdır.

Mahiyyət etibarı ilə milli inkişafın yeni strategiyası olan bu konsepsiya innovativ iqtisadiyyatın yaradılması, qabaqlayıcı sosial inkişaf trendinin təmin edilməsi,

İKT-dən geniş istifadə olunması, mədəniyyətin və ictimai həyatın gələcək inkişafı üçün yeni intellektual bazanın formalaşması üzrə məsələlər konkretləşdirilməlidir. Başqa sözlə desək, konsepsiyasının reallaşdırılması yaxın gələcəkdə informasiya cəmiyyətinə keçid üçün modernləşdirilmiş fundamental iqtisadi, sosial və siyasi zəmin yaradacaqdır. Bu, elə cəmiyyət olacaqdır ki, orada yeni mərhələdə inkişafın lokomotivi artıq kreativ sinif, düşünməyi və fəaliyyət göstərməyi bacaran ağıllı insanlar cəmiyyəti olacaqdır. Millətin kreativliyi və ya onun fəal hissəsinin kreativliyi dövlətin firavanlığının əsas mənbəyi olacaqdır [5].

Aparılan təhlillər bizə aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan yaradır:

- iqtisadi artımın və innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi innovasiyanın tətbiqinin nəticələri ilə müəyyənləşir;
- innovasiya fəaliyyətinin effektivliyi ayrı-ayrı innovasiya yönümlü tədbirlərin, makro və mikro səviyyədə hazırlanan innovasiya siyasətinin, müxtəlif innovasiya inkişafı proqramlarının bir-birini tamamlamasını tələb edir;
- MİS konsepsiyası elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi rolunun öyrənilməsi sərhədlərindən kənara çıxır, iqtisadiyyatın institusional elementlərinin yeni texnologiyalarla birgə, müasir proseslər və məhsulların hazırlanma və tətbiq edilməsində - inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynadığını deməyə imkan verir, iqtisad elmində yeni innovasiya paradigmanı formalaşdırır;
- innovasiya inkişafında sahələrarası əlaqələrin optimallaşdırılmasında qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə milli texnoparkların, sənaye parklarının, regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının innovasiya inkişafının dinamizmini artırır;
- ölkə iqtisadiyyatında elmi-tədqiqat sektorunun inkişafını təmin etmək üçün dövlət büdcəsindən elmə, elmi-tədqiqat və işləmələrə ayrılan vəsaitlərin həcmnin artırılması yeni ideyaların, məhsulların, texnologiyaların işlənilib hazırlanmasını və real sektora tətbiqini genişləndirilmiş olar;
- elmtutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi, nanotexnologiya, gen mühəndisliyi və s. sahələrdə texnoloji inkişafın beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, bu sahələr üzrə kadrların hazırlanması ölkəmizdə perspektivdə həmin sahələrin inkişafına imkan yaradır;
- beynəlxalq təcrübə əsasında innovasiya inkişafında fundamental və tətbiqi tədqiqatları həyata keçirən təşkilatların və elmtutumlu məhsulların istehsalını həyata keçirən iri korporasiyaların yaradılması rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında əhəmiyyətli rol oynaya bilər [6];
- yeni məhsulların işlənilib hazırlanması üzrə mərkəzlərin ayrılması, ventçur fondların və innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran xüsusi fondların yaradılması,

yeni məhsulların mənimsənilməsi üzrə xüsusi sahə laboratoriyalarının yaradılması effektiv MİS formalaşdırmaq baxımından vacibdir.

Nəticə. Azərbaycanda innovasiya iqtisadiyyatının formalaşması olduqca aktual məsələdir. Onun həlli ölkə iqtisadiyyatını xammal üstünlük təşkil edən istiqamətdən elm və biliyə əsaslanan, rəqabətə davamlı, innovasiya meyilli iqtisadiyyata çevirməyə imkan verəcək. Belə halda bilik və informasiya yeni iqtisadiyyatın əsası, onun artımının başlıca amili olur [7].

Qeyd olunmalıdır ki, müasir Azərbaycanın optimal inkişaf modeli dünyanın inkişaf tendensiyaalarına uyğunlaşdırılmışdır. Deməli, elmi tədqiqatların prioritetləri də ölkənin mühüm sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə istiqamətləndirilməlidir. Ona görə də elm və texnologiyaların inkişafının ölkədə qabaqcıl innovasiya sisteminin nəzəri, metodoloji və tətbiqi elmi əsaslar üzərində formalaşdırılması dövlət siyasətinin strateji məqsədləri sırasına daxil edilmişdir [8].

Beləliklə, deyə bilərik ki, respublikada MİS-in inkişafına sistem yanaşmanın olmasına ehtiyac vardır. Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinə (sənaye parkları, texnoparklar, aqroparklar, sənaye məhəllələri və s.) dövlət dəstəyinin və güzəştlərin şamil edilməsi üçün bu subyektlər haqqında ümumi dövlət qanunvericiliyinin və innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektləri əlaqələndirən qurumun olması məqsədəuyğun olardı. Belə bir əlaqələndirici sistemin olması innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinin fəaliyyət sahəsi, yerləşməsi və tərkibinə, istiqamətinə, eləcə də digər məsələlərə dair mərkəzləşmiş qeydiyyatının və monitorinqinin aparılmasına, onlar haqqında məlumatları daim yeniləmək, müəyyən edilmiş hallarda və qaydada dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarını, habelə fiziki şəxsləri həmin məlumatlarla təmin etmək, innovasiya infrastrukturunu subyektləri üzrə informasiya sistemlərini aparan dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün vahid dövlət reyestrinin də yaradılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

- [1] Qarayev N. “İnnovasiya menecmenti” Bakı - 2011.
- [2] Tağıyev A.H. “İnnovasiya siyasəti”. Bakı - 2013.
- [3] Швандар В.А., Горфинкель В.Я. Инновационный менеджмент, Проспект, 2013.
- [4] “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012.
- [5] Hüseynova A.D. “Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili”, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
- [6] Gauntlett D..A. Insurance Coverage of Intellectual Property Assets, CCH Incorporated, 2010, 1512p
- [7] Qasimov F.H., Əliyev T.N. Milli Innovasiya Sisteminin təşkili və idarə edilməsi: Elm və Təhsil. Bakı - 2013.
- [8] <http://www.innovasiya.az>

О ПЕРСПЕКТИВАХ РАСШИРЕНИЯ БЮДЖЕТНЫХ ПАССАЖИРСКИХ АВИАПЕРЕВОЗОК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

А.И.Мирзоева

преподаватель, Бакинский Государственный Университет

диссертант, Институт Систем Управления

Mobil: (+994 55) 227 30 52

E-mail: amirzayeva@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 30

noyabr; online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 05 October 2016; accepted 30 November 2016; published online 20 December 2016

Резюме

В последние годы Европейский рынок воздушного транспорта наполнен низкобюджетными авиакомпаниями. В настоящее время более ста авиакомпаний, работающие в Европе, оказывают услуги по перевозке авиапассажиров по низким тарифам, и их число растет с каждым годом. Доля бюджетных авиакомпаний, как ожидается, вырастет к концу 2016 года до 30 процентов среди авиаперевозчиков. Целью исследовательской работы является изучение реального преимущества путешествия на низкобюджетных авиакомпаниях. Работа проводилась на основе методов системного и статистического анализа, логического обобщения. Ограничение исследования: малоисследованность темы. Практическая значимость исследования: в данной статье рассмотрены возможные положительные и отрицательные последствия при планировании поездок с использованием низкобюджетных авиаперевозок.

Ключевые слова: сектор туризма, бюджетные авиакомпании, «Low-cost», авиабилеты, планирования

Jel Classification: L93

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ SƏRNIŞİN AVIADAŞIMALARININ GENİŞLƏNMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Son illərdə Avropa hava məkanı sərnişinlərə aşağı qiymətlərlə bilet və xidmətlər təklif edən aviaşirkətlərlə zənginləşmişdir. Hazırda aşağı tariflərlə sərnişin daşımalarını həyata keçirən yüzdən artıq aviaşirkətin sıralarına hər il yeniləri daxil olur. 2016-cı ilin sonuna kimi aşağı qiymətli hava daşımalarının ümumi aviadaşımalardakı payının

30 faizə qədər artacağı gözlənilir. Tədqiqatın əsas məqsədi aşağı qiymətli hava yolları ilə səyahətin real üstünlüklərinin araşdırılmasıdır. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: problemin az tədqiq olunmasıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: aşağı qiymətli hava yolları ilə səyahət planlaşdırmanın mümkün müsbət və mənfi nəticələrinin araşdırılması.

Açar sözlər: turizm sektoru, büdcədən maliyyələşən aviaşirkətlər, aviaaşağı qiymətli hava yolları, aviabiletlər, planlaşdırma.

ABOUT THE PROSPECTS FOR THE EXPANSION OF PASSENGER TRAFFIC BUDGET IN AZERBAIJAN

Abstract

In recent years, the European air transport market is filled with low-cost airlines. Currently, more than one hundred airlines working Europe provide services for the carriage of passengers at low rates, and their number is increasing every year. The share of budget airlines is expected to grow by the end of 2016 to 30 per cent of air carriers. The aim of the article is to examine the real benefits of traveling by low-cost airlines. The research work was carried out on the basis of systemic methods and statistical analysis, logical generalization. Limiting the study: requires further study. The practical significance of the study: This article discusses the possible positive and negative consequences when planning travel with low-cost airlines.

Key words: tourism sector, low cost airlines, «Low-cost», air tickets, planning.

Уже более четверти века в гражданской авиации многих стран прочное место занимает новая модель пассажирских перевозок «Low-cost carrier». Эта бюджетная форма авиалиний, благодаря своим выгодным отличительным условиям, нашла повсеместное признание и популярность, что предопределило в перспективе ее дальнейшее развитие и расширение.

В последние годы Европейский рынок воздушного транспорта наполнен низкобюджетными авиакомпаниями. В настоящее время более ста авиакомпаний в Европе, оказывают услуги по перевозке авиапассажиров по низким тарифам и их число растет с каждым годом. Доля бюджетных авиакомпаний, как ожидается, вырастет к концу 2016 года до 30 процентов среди авиаперевозчиков.

Билеты по недорогим тарифам на рейсы рекламируемых низкобюджетных авиакомпаний (LCA) обычно продаются за несколько месяцев до полета. Это приводит к обоснованным вопросам:

- являются ли авиабилеты низкобюджетных компаний, предлагаемые пассажирам на интернет-страницах, действительно общедоступными и дешевыми или это всего лишь маркетинговый ход?

- каковы реальные преимущества путешествия на низкобюджетных авиакомпаниях.

Родина концепции «Low-cost» - США, откуда она распространилась в Европе в начале 1990-х годов, а в последующем - и во многих других странах мира.

Термин «Low-cost» заимствован и внедрен во многие языки мира из английского языка, где первоначально относился ко всем авиакомпаниям с более низкой структурой эксплуатационных расходов, чем у их конкурентов.

В то время как термин «Low-cost» часто применяется к любым авиакомпаниям с низкими ценами на билеты и ограниченным набором услуг, независимо от их операционных моделей. Но «Low-cost» авиакомпании не стоит смешивать с региональными авиакомпаниями, которые работают на коротких рейсах без сервиса или с авиалиниями с полным сервисом, но ограничивающими набор услуг.

Типичная бизнес-модель «Low-cost» авиакомпании, как правило, включает в себя следующие положения:

- наличие единого пассажирского класса;
- использование одного типа самолёта, (обычно экономных Airbus A320 или Boeing 737), что позволяет сокращать издержки на подготовку персонала и обслуживание техники;
- минимальный набор дополнительного оборудования в самолёте, отсутствие развлекательных видеопанелей, AVOD, систем цифровой связи пилотов с землей ACARS, авто торможения и прочего, что снижает стоимость самолета и уменьшает его полетный вес, а значит, и расход топлива;
- упрощенная схема оплаты билетов, использование единого бланка для проезда в оба конца. В последнее время обычным является отсутствие бумажных билетов и переход на электронные билеты;
- прямые продажи билетов, особенно через Интернет с целью уменьшения выплат комиссионных агентам и системам резервирования;
- характерно увеличение цены билета по мере заполнения самолёта с целью поощрения раннего резервирования клиентами;
- отсутствие указанных мест в посадочных талонах, что стимулирует пассажиров быстрее подняться на борт и занять места;
- использование менее загруженных по воздушному трафику аэропортов. Выполнение рейсов ранним утром или поздним вечером с целью минимизации задержек, вызванных перегрузкой их воздушного пространства («воздушных заторов») и экономии за счёт более низких сборов в таких аэропортах;

- выполнение в течение дня одним самолетом нескольких рейсов, быстрый оборот самолётов в аэропортах (например, в компании «Southwest Airlines» каждый самолет в среднем выполняет 6 рейсов в сутки и при этом проводит в полете почти 11 часов;

- выбор упрощенных маршрутов полетов, которые строятся по принципу "из точки в точку" организацией прямых рейсов между аэропортами, вместо использования промежуточных посадок в «hub», что позволяет также максимально использовать самолёты и минимизировать задержки из-за опозданий транзитных пассажиров и потерь багажа между рейсами;

- сокращение набора услуг, предоставляемых пассажирам на борту самолета, исключение из этого набора таких услуг как раздача пассажирам прохладительных напитков и питания, которые в других авиакомпаниях являются стандартными и перевод таких услуг в разряд платных;

- получение дополнительных доходов от продажи услуг и товаров на борту самолёта;

- служащие бюджетных авиакомпаний выполняют несколько функций. Например, в целях экономии фонда зарплаты, стюарды кроме своих прямых обязанностей, занимаются также уборкой салона, регистрацией пассажиров на рейс;

- уменьшение роли особого сервиса. К примеру, повышение возраста детей, с которого они могут летать самостоятельно, способствует снижению затрат;

- агрессивные программы хеджирования (hedge) стоимости топлива [1].

Следует отметить, что не все «Low-cost» авиакомпании осуществляют весь перечисленный набор мероприятий. Например, некоторые из них традиционно указывают номера мест в посадочных талонах, а другие вообще используют несколько типов самолётов.

Первым успешным «Low-cost» перевозчиком была авиакомпания «Pacific Southwest Airlines» США, которая стала пионером этой концепции - её дебютный рейс состоялся 6 мая 1949. Часто это первенство приписывают «Southwest Airlines», которая начала функционировать в 1971, а начиная с 1973 года, стала декларировать ежегодную прибыль.

После дерегуляции (отмена или сокращение государственного регулирования) авиационных перевозок в Европе, наиболее заметного успеха добились ирландская авиакомпания «Ryanair», которая начала полёты по низким ценам с 1990 года и созданная в 1995 году британская авиакомпания «EasyJet Airline Company Limited».

«Low-cost» авиакомпании появились в Азии и Океании в 2000 году. Лидирующими компаниями стали малазийская «AirAsia», индийская «Air Deccan» и австралийская «Virgin Blue».

«Low-cost» модель оказалась востребованной во всём мире, однако для дальнейшего её продвижения потребовалась дерегуляция сложившегося рынка воздушных перевозок. В 2006 было объявлено о появлении новых «Low-cost» авиакомпаний в Саудовской Аравии и Мексике.

«Low-cost» авиакомпании создали прецедент финансовой угрозы традиционным авиакомпаниям с их полным сервисом обслуживания, а высокий уровень себестоимости традиционных перевозчиков ограничил их возможности конкурировать с «Low-cost» по цене — важнейшему фактору, по которому потребитель выбирает себе перевозчика.

Начиная с 2001-2003 года, когда индустрия авиаперевозок пострадала от терроризма и кризисных явлений, большинство традиционных авиакомпаний понесли убытки, тогда как многие «Low-cost» декларировали прибыли. Поэтому традиционные авиаперевозчики стали создавать собственные «Low-cost» компании, например: «KLM-Buzz», «British Airways-Go», «Air India - Air India-Express» и «United- Ted». Однако вскоре они обнаружили, что такое нововведение вредит основному бизнесу. Исключение в этом ряду составили компании “Bmibaby” (British Midland Airways Limited), “Germanwings” (Lufthansa) и “Jetstar” (Qantas), которые успешно работают параллельно со своими коллегами, предоставляющими пассажирам полный сервис. Следуют подчеркнуть, что в туристических направлениях «Low-cost» авиакомпании успешно конкурируют и с чартерными авиакомпаниями.

Вхождение новых стран из Восточной Европы в Европейский союз и изменение законодательства ЕС по отношению к еще не присоединившимся к нему странам способствовали достижению соглашений о так называемом «открытом небе». Это привело к дальнейшему развитию концепции «Low-cost» в Европе и появлению новых авиа-операторов, таких как «Wizz Air» из Венгрии/Польши. «Wizz Air» совершила свой первый рейс 19 мая 2004, а «SkyEurope» из Словакии начала полёты еще с 13 февраля 2002 года. С 2004 по 2007 годы новые маршруты появились в Австрии, Болгарии, Словении, Словакии, Польше, Румынии, Венгрии, Чехии, Турции и Израиле. Пример: по результатам 2013 года «Wizz Air Ukraine» стала одной из наиболее динамично развивающихся авиакомпаний Украины. И это на фоне обанкротившихся в 2013 году "традиционных" авиаперевозчиков «Аэросвит» и «Донбасс Аэро»).

К концу 2007 года свыше 45 «Low-cost» авиакомпаний обслуживали более 3500 направлений в Европе, что говорит о перспективности выбранной ими экономической схемы.

Многие авиаперевозчики заявляют нулевую стоимость некоторых маршрутов, к чему в реальности прибавляются стоимости регистрации пассажиров и

багажа, «операционные расходы», стоимость бронирования места и обработки банковских карт. Все эти платежи не возвращаются даже в случае отмены полета по вине компании. Также ручная кладь постоянно проверяется на соответствие по весу и размерам, и облагается высоким штрафом в случае превышения. Например, «Ryanair» требует, чтобы все товары, купленные в аэропорту, умещались внутри ручной клади.

Как ни удивительно, но цены на авиабилеты могут отличаться значительно, даже на один и тот же рейс. Почти наверняка, многие из летящих в одном и том же самолете пассажиров, купили свои билеты по разной цене. Очевидно, что авиакомпаниям хочется максимально увеличить прибыль, балансируя между заполненностью собственных рейсов и ценами конкурентов. Умение покупки дешевых авиабилетов приходит с опытом, но все-таки есть общая информация, которую полезно знать каждому путешественнику.

Типы авиабилетов

Основным фактором, влияющим на цену билета, является его тип или категория. Всем известны три класса авиабилетов: эконом, бизнес и первый. Помимо этого, авиабилеты принадлежат к определенной категории, накладывающей те или иные ограничения. Конечно, чем меньше ограничений, тем дороже билет. К самой дешевой категории относятся авиабилеты эконом-класса с полным ограничением на обмен или возврат. У некоторых авиакомпаний эта категория называется «Promo». Основным минус данной категории – невозможность вернуть или даже обменять авиабилет. Однако в случае уверенности в датах и возможности поездки, это не является проблемой. Информацию об ограничениях пассажирам следует изучать до приобретения билета или до оплаты авиабилета в Интернете [2].

Типы авиарейсов

Авиарейсы условно можно разделить на регулярные, бюджетные и чартерные. Последние два типа почти всегда выигрывают в цене, но имеют свои недостатки. Маршруты следования чартерных авиарейсов обычно ограничены популярными туристическими направлениями, кроме того, нет никаких гарантий приобретения билетов. Посадочные места чартерных авиарейсов обычно распределяют крупные туроператоры и, в некоторых случаях, выставляют на продажу несколько мест. Как правило, уровень обслуживания на чартерных рейсах уступает уровню обслуживания регулярных [3].

Плюсы и минусы

“Low-cost” авиакомпании это не идеальные компании. Они имеют много минусов, среди которых - невозвращение стоимости билетов в случае отказа от перелета, полеты в отдаленные аэропорты, отсутствие бортового питания и множество опциональных сборов, например, сбор за сдачу вещей в багаж.

Стоимость билетов в день вылета и на "горячие" даты и направления может превышать стоимость билетов у классических авиакомпаний. Однако при заблаговременном планировании поездки у пассажиров есть возможность слетать дешево и часто на новых самолетах [4].

Бюджетные авиакомпании дали значительный толчок развитию туризма и второстепенным давно забытым аэропортам, создали десятки тысяч новых рабочих мест в Европе. Они, создав конкуренцию, заставили классические авиакомпании улучшить свой сервис или снизить цены. И позволили летать тем, кто раньше об этом мог лишь мечтать.

Значительное расширение бюджетных авиакомпаний, благоприятствует их чрезвычайной адаптивности относительно рынка. Эти бюджетные авиакомпании основывают свою работу на постоянной ликвидации нерентабельных линий и внедрения новых.

Концепция работы «Low-cost» авиакомпаний

В текущий кризис в Азербайджане особенно актуальными стали меры по развитию туризма. Так как иные источники поступления валюты в страну стали сокращаться, был предпринят ряд мер для облегчения развития туризма. Например, переформатирование авиационного сектора страны.

В первую очередь, регулирующие органы в сфере авиатранспорта осознали, что развивать и расширять только Бакинский аэропорт бессмысленно, если по стране построены многочисленные международные аэропорты.

Международный аэропорт в Габале фактически передали для выполнения рейсов низкобюджетной турецкой авиакомпании «Pegasus». Начиная с марта

данная компания осуществляет рейсы из данного города. Изначально стало известно, что она будет выполнять рейсы в направлении Стамбула три раза в неделю и за 38-48 евро в одну сторону. Затем был объявлен прайс-лист и на другие рейсы из Габалы.

Оказалось, что рейсы до Милана, Праги, Рима, Парижа будут осуществляться за 78-79 евро в одну сторону. Одновременно появились прямые рейсы в Берлин, Амстердам, Цюрих, Копенгаген.

Наиболее дорогой рейс по какой-то причине будет осуществляться в направлении Москвы. Стоимость билета в одну сторону составит 87 евро.

Затем "Азербайджанские авиалинии" (AZAL) приняли решение о создании Low-cost – компании, новой торговой марки AZALJET, представляющей низкобюджетные направления авиаперевозчика.

На рейсах, выполняемых под брендом AZALJET, провоз багажа и питание на борту будут предлагаться за дополнительную плату.

Кроме того, правительство решило расширить рынок «Low-cost» в стране. Так, в настоящее время в направлении Нахичевани осуществляет рейсы «Anadolu Jet», которая является низкобюджетным брендом «Turkish Airlines», с конца марта возобновлены полеты из Баку в Будапешт венгерским лоукостером «WizzAir». Между тем ведутся переговоры с другим турецким лоукостером «Atlasjet» (в данном случае речь идет о рейсах в Ленкорань).

Помимо этого руководство международных аэропортов совместно с Управлением авиационной безопасности ЗАО "Азербайджанские авиалинии" (AZAL) с января 2016 года проводит переговоры с представителями авиационных властей Турции, Объединенных Арабских Эмиратов, Израиля и ряда других стран на предмет более тесного сотрудничества в рамках пассажирских авиаперевозок.

На повестке дня стоит осуществление рейсов из регионов Азербайджана в популярные направления в других странах. Так, бюджетная авиакомпания «AirArabia» может открыть прямые рейсы из третьего по величине города в ОАЭ – Шарджи в Баку, Габалу и другие регионы Азербайджана. Также возможно в скором времени некоторые российские авиакомпании откроют дополнительные авиарейсы из Санкт-Петербурга, Екатеринбурга и Новосибирска в наши региональные аэропорты.

В Баку также уже с первого марта 2016 года по маршруту Киев-Гянджа-Киев совершает рейсы украинская авиакомпания «YANAIK».

Таким образом, средняя стоимость билета до Азербайджана начнет падать, и региональные аэропорты, лишатся статусов бессмысленных аэродромов [5].

Теперь дело осталось за визовыми ограничениями, которые препятствуют приезду в нашу страну туристов из многих стран мира. Отмена многих ограни-

чений даст толчок развитию, как туризма, так и расширению авиаперевозок через Азербайджан.

Подводя итоги анализа, представленного в данной статье, можно сделать вывод, что влияние низкобюджетных перевозчиков на развитие туризма в малых городах и в менее известных направлениях происходит различными способами.

Большинство из них являются прямым следствием низкой стоимости услуг таких перевозчиков. Для того чтобы сократить расходы и сохранить тарифы на низком уровне они в основном летают в средние и региональные аэропорты, с более низкими налогами.

Некоторые из этих аэропортов являются вторичными аэропортами, обслуживающими большие города и известные направления. Тем не менее существует значительное увеличение числа небольших, так называемых «третичных» городов, обслуживаемых низкобюджетными компаниями, по количеству прямых маршрутов между «вторичными» и «третичными» городами.

Эффективный и иногда агрессивный маркетинг недорогих авиакомпаний обеспечивает высокий уровень коэффициента загрузки, независимо от вида и расположения аэропортов. Значит, можем утверждать, что они создают новый спрос на авиаперевозки и привлекают все больше новых туристов. Низкобюджетные авиакомпании пытаются увеличить свои доходы также благодаря маркетинговым вознаграждениям, выплачиваемых по регионам, где они выполняют полеты.

С точки зрения региональных властей, привлечение таких авиакомпаний дает шанс рекламировать и продвигать регион за счет увеличения турпотока. Принимая во внимание анализ, представленный выше, мы можем заключить, что низкобюджетные авиакомпании положительно влияют на менее известные места назначения и могут помочь им продвигать и увеличивать поток туристов.

Литература

- [1] <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- [2] <http://www.stat.gov.az/source/transport/>
- [3] <http://aviapanda.ru/stati-pro-puteshestviya-i-turizm-novosti-o-vygodnyh-turah.php?article=kak-iskat-i-nayti-aviabiley-deshevo-ohota-na-bilety>
- [4] <http://turizm-bez-granic.ru/articles/1/byudzhetye-avialinii-loukostery--plyusy-i-minusy>
- [5] <http://www.novoye-vremya.com/w56291/.../#.V4qBadKLRdg>

КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА И ВЫЯВЛЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НЕПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ

Э.Р. Маммедзаде

докторант, UNEC

Моб: +994 55 6674751

E-mail: guseynova_e@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 10 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 20 October 2016; accepted 10 November 2016; published online 20 December 2016

Резюме

Основной целью исследования являются: выявление решающих факторов конкурентоспособности непродовольственных товаров, разработка методики их оценки, а также установление модели концепции маркетинга как рыночная концепция управления основанной на приоритете потребителя. Исследовательская работа проводилась на основе системного анализа, экспертного оценивания и логического обобщения. Ограничение исследования: исследование требует более обширной практической информации. Практическая значимость: данная работа может быть весьма полезна при решении ряда вопросов, касательно повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции на уровне региональных властей и муниципалитетов. Установлены мероприятия осуществления структурного анализа себестоимости и разработки мероприятия по их снижению.

Ключевые слова: индекс конкурентоспособности области, валовой областной продукт, мировой рынок, маркетинговая стратегия, логистическая цепь.

JELClassificationCode:L67

QEYRI-ƏRZAQ MƏHSULLARININ KEYFİYYƏT VƏ RƏQABƏTƏ DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qeyri-ərzaq məhsullarının rəqabətə davamlılığının mühüm amillərinin meydana çıxarılması, onların qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi, həmçinin alıcıyönəmlı bazar yavaşması kimi formalaşan marketing konsepsiyalı modelin (müəyyən edilməsidir). Tədqiqat işi sistemli təhlil, qiymətləndirmə və məntiqi ümumiləşdirmə kimi

üsulların əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: hazırkı iş sahə orqanları və bələdiyyə səviyyəsində tənzimlənən məhsulun rəqabətə daqvamlılıq qöstəricisinin artırılması problemlərinə aid bir sıra məsələlərin həllində faydalı ola bilər.

Açar sözlər: sahə rəqabətə davamlı(lı)q indeksi, ümumi sahə məhsulu, dünya bazarı, marketing strategiyası, məntiqi ardıcılıq.

QUANTITATIVE EVALUATION AND DETECTION AREAS OF IMPROVING THE QUALITY AND COMPETITIVENESS OF THE NON-FOOD PRODUCTS

Abstract

The purpose of the study –identify the main reasons of the competitiveness of non-food products, to design the technique of its evaluation and to establish the model consented on marketing as a trade approach, based on consumer benchmark. The research work was carried out on the basis of systemic analysis, assessment and logical generalization. Limiting the study: research requires more extensive practical information. The practical significance of the research: this study can be very useful in solving a number of issues regarding on improving the competitiveness of products at the level of regional authorities and municipalities. There are determined arrangements of implementation of structural cost analysis and established measures of their reduce.

Key words: index of the area competitiveness, gross regional product, world market,marketing strategy, logistics sequence.

Решающим фактором коммерческого успеха организации в условиях рыночной экономики считается его конкурентоспособность, которая зависит от качества менеджмента и конкурентоспособности выпускаемого товара, то есть от того, насколько эта продукция совершеннее аналогов – продукции, выпускаемой конкурирующими предприятиями.

Часто конкурентоспособность продукции определяется как набор характеристик продукта, а также сопровождающих его продаже и эксплуатации услуг, отличающих его от товара-конкурента как по степени соответствия определенной общественной потребности, так и по затратам на ее обеспечение.

В общем виде конкурентоспособность товара обуславливается:

Показатель	Способ расчета
Единичный показатель конкурентоспособности (качества) товара (g_i)	$g_i = (P_i / P_{i\text{опт}}) \times 100\%$, где P_i – значение i -го параметра качества анализируемой продукции; $P_{i\text{опт}}$ – оптимальное значение i -го параметра качества
Групповой показатель (индекс) конкурентоспособности (качества) товара (I_k)	$I_k = \sum_{i=1}^n a_i g_i$, где a_i – весомость i -го параметра качества; n – число параметров, участвующих в оценке
Групповой показатель (индекс) экономических параметров товара (I_a)	$I_a = 3 / 3_o; 3 = 3_o + \sum_{i=1}^T C_i$, где $3, 3_o$ – общие затраты потребителя соответственно на анализируемую продукцию и продукцию-образец (цена потребления); 3_o – затраты потребителя на приобретение продукции; C_i – элемент средних затрат на эксплуатацию продукции; T – срок службы продукции; i – год по порядку
Интегральный показатель конкурентоспособности (K_T)	$K_T = I_k / I_a$
Комплексный (смешанный) коэффициент конкурентоспособности товара ($K_{\text{компл}}$)	$K_{\text{компл}} = \sum_{i=1}^n \alpha_i (P_i / P_{i\text{опт}}) \beta$, где $P_i, P_{i\text{опт}}$ – фактическое и оптимальные значения i -го параметра продукции; $\beta = +1 (-1)$, если увеличение соответствующего параметра продукции приводит к повышению (снижению) конкурентоспособности
Уровень конкурентоспособности товара (Y_T)	$Y_T = I_o / I_a; I = U / 3$, где I_o – интегральный показатель оцениваемой продукции; I_a – интегральный показатель продукции-аналога; U – комплексный показатель качества продукции; 3 – цена потребления продукции
Интегральный показатель конкурентных преимуществ товара ($KП_m$)	$KП_m = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m \alpha_i \beta_j \Phi_{ij}$, где $\sum \alpha_i = 1$; α_i – весомость i -го конкурентного преимущества товара; n – число конкурентных преимуществ товара; m – номер фактора i -го конкурентного преимущества товара; $\sum \beta_j$ – весомость j -го фактора i -го конкурентного преимущества; β_j – относительное или нормативное значение j -го фактора i -го конкурентного преимущества; Φ_{ij} – относительное или нормативное значение j -го фактора i -го конкурентного преимущества
Конкурентоспособность товара по системе 1111–5555 (K_T)	$K_T = (\sum_{j=1}^n B_{ij} / n) 5a_j$, где n – число экспертов; B_{ij} – экспертная оценка i -м экспертом j -го фактора (от 4 до 1); 5 – максимальная оценка фактора
Объем продаж товара с учетом его конкурентоспособности (BA)	$BA = 1 / (\sum_{i=1}^n b_i / b_A + 1)^{m/K_A}$, где n – число видов продукции конкурентов продукции A ; K_A – уровень конкурентоспособности продукции A ; b_A – показатель престижа фирмы, представляющий на рынок продукцию A ; b_i – показатель престижа фирмы-конкурента

Рис. 1. Способы расчета показателей конкурентоспособности товара

- 1) соответствием качества продукции сформировавшимся требованиям потребителя;
- 2) более доступной ценой потребления (сюда входят отпускная цена товара и затраты на его эксплуатацию) при одинаковом уровне качества;
- 3) уверенностью потребителя в возможностях поставщика обеспечивать постоянство качества выпускаемой продукции, улучшать ее согласно изменившимся требованиям потребителей, а также осуществлять поставки в кратчайшие сроки;
- 4) наличием оперативного и надежного послепродажного обслуживания;
- 5) соответствием товара требованиям законодательства страны, где потребляется продукция;
- 6) способностью продукции удовлетворять требования международных стандартов;
- 7) рекламой, убеждающей потребителя о наличии продукции высокого качества с доступной ценой.

Одним из наиболее распространенных является подход к определению конкурентоспособности товаров через его цену, которая предполагает представление о цене как универсальной характеристике товара.

Такой подход, конечно, будет неполным. Цены, обычно, выполняют три функции: передают информацию; служат стимулом к использованию наиболее экономичных способов производства, что ведет к наиболее эффективной эксплуатации имеющихся ресурсов; определяют, кто и какую долю произведенного продукта получает, другими словами, цены регулируют распределение доходов. При этом различие таких свойств у конкурирующих товаров должно выражаться в различии цен, которое при простейшем рассмотрении следует считать конкурентоспособностью этих товаров по отношению друг к другу. Тем не менее, едва ли найдется потребитель, который, руководствуясь таким методом, стал бы делать выбор среди некоторой группы товаров-конкурентов исключительно на основе сравнения цен. Под конкурентоспособностью товара подразумевается все то, что обеспечивает ему преимущества на рынке и содействует его благополучному сбыту. Было бы правильно утверждать, что сбыт и конкурентоспособность товара имеют прямую зависимость.

Конкурентоспособность товара носит динамичный, переменчивый характер. При постоянстве качественных характеристик товара его конкурентоспособность может меняться в широких пределах, реагируя на действия конкурентов-производителей, изменение атмосферы рынка, колебания цен, действие рекламы и на проявления других, внешних по отношению к данной продукции факторов [1]. Существует несколько методик оценки конкурентоспособности, применяемых в

практике работы организаций, или представленных как научные разработки (рис.1).

Изучив их положительные и отрицательные стороны, а также учитывая специфику товара и рынка, можно разработать методику оценки конкурентоспособности непродовольственных товаров. Этот алгоритм оценки конкурентоспособности непродовольственных товаров будет состоять из следующих этапов.

А. Выявление цели исследования.

Б. Выявление задач исследования.

В. Формулирование основных методик оценки конкурентоспособности продукции.

Г. Выявление требований потребителей к товару.

Д. Определение перечня единичных и комплексных показателей конкурентоспособности товаров, ориентированного на спрос потребителей, являющегося существенным для оценки конкурентоспособности непродовольственных товаров.

Д. Определение перечня единичных и комплексных показателей конкурентоспособности товаров, ориентированного на спрос потребителей, являющегося существенным для оценки конкурентоспособности непродовольственных товаров.

Е. Определение коэффициентов весомости всех показателей конкурентоспособности.

Ж. Оценка единичных и комплексных показателей конкурентоспособности.

З. Расчет обобщенного показателя как сводного параметрического коэффициента конкурентоспособности.

И. Сопоставление показателя конкурентоспособности продукции предприятия с конкурентами.

К. Выводы об истинной конкурентоспособности товара и определение возможных направлений ее совершенствования.

На уровне предприятия, конкурентоспособность выявляется созданием и производством качественного сырья и продуктов, применением доброкачественных материалов, передовых технологий и новой техники, современной тары и упаковки, товарных знаков при сравнительно низкой себестоимости с товарами - конкурентами иностранных фирм.

На уровне товаров – они должны соответствовать стандартам по качеству, упаковке, срокам хранения и содержанию необходимых комплектующих, а также по цене, доступной для потребителя и быть конкурентоспособными с товарами иностранных поставщиков. Если внедрение системной конкурентоспособности непродовольственных товаров ведется на мировом рынке, то в этой системе надо учитывать и конкурентоспособность страны в целом.

Конкуренция как экономическая единица отражает экономические отношения между хозяйствующими лицами различных уровней, возникающие на многих этапах воспроизводственного процесса, касательно реализации их экономических интересов на непродовольственных рынках.

Описанный маркетинговый подход к совершенствованию конкурентоспособности местных непродовольственных товаров заключается в формировании системной конкурентоспособности: область, предприятие, продукция.

На уровне области создается инфраструктура формирования производства, хранения и переработки сырья в готовую продукцию, пригодные к эксплуатации, распределения и поставок потребителю – населению, обеспечивающая формирование конкурентоспособности на уровне предприятия и продукции.

Модель концепции маркетинга устанавливает рыночный подход, основанный на приоритете потребителя, и выражается в более емком удовлетворении его возрастающих потребностей.

Для создания системной конкурентоспособности важно развивать инфраструктуру, которая будет включать все необходимые этапы устойчивого развития рынка непродовольственной продукции, а также формирование новой продукции, стимулирование сбыта, ценообразование, совершенствование рынка [3]. При этом со стороны государства должен проводиться надлежащий контроль за качеством и сроками годности продуктов.

Принцип формирования системной конкурентоспособности включает в себя этапы, методы и способы организации конкурентных взаимосвязей в областных границах и далеко за его пределами.

Есть определенные принципы, которым должно следовать правительство для оказания эффективного, положительного воздействия на конкурентоспособность организации, отрасли, области: - *poddercivatǵ formirovanie vnutrenney konkurenii*; - *neobходимо stimulirovatǵ izmeneni*; - *poohratǵ primenenie innovauii*.

Учитывая условия рынка в стране, предложен индекс оценки областей по конкурентоспособности (ИКО) внутри страны по следующей зависимости:

$$\text{ИКО} = p_1 + p_2 + p_3 + p_4 + p_5,$$

где p_1 – доля обработки до конечного продукта, обработанных природных ресурсов в ВОП (Валовой областной продукт); p_2 – доля затрат на НИОКР (Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы) в ВОП; d_3 – доля экспортируемых поставок в ВОП; d_4 – доля изготовленной продукции в ВОП; d_5 – прирост ВОП, в единичных долях. С помощью этой методики можно достаточно просто определять конкурентоспособность области. Она не требует большого объема информации.

Алгоритм образования и внедрения маркетинговой стратегии в области включает в себя блоки: анализ рыночной среды, анализ рыночных возможностей области, формирование маркетинговой стратегии, ее контроль и реализация. Если цель не может быть достигнута имеющимися ресурсами, тогда необходимо проводить диверсификацию видов деятельности и/или дифференциацию продукции.

Маркетинговая стратегия направлена на развитие всех компонентов: география рынка, продукция, цена, стимулирование сбыта, ценовая политика.

Для осуществления маркетинговой стратегии и роста конкурентоспособности области в структуре региональных властей должны быть надлежащие подразделения, заведующие заместителем главы муниципалитета[4]. При этом применяют общепринятые функции управления: прогнозирование и планирование, организацию, надзор и регулирование, мотивацию.

В условиях маркетингового управления надо основать и постоянно развивать каналы товародвижения, заниматься созданием производства и реализации продукции, подготовкой и переквалификацией персонала. Необходимо проведение анализа по всей логистической цепи: закупки, производства, реализации, обслуживания.

Областные власти должны проводить контроль на всех этапах логистической цепи и в случае нарушения осуществлять корректирующие действия.

Таким образом, можно сделать вывод, что описанный подход организации затрат позволит осуществить структурный анализ себестоимости и создать мероприятия по их снижению, обеспечивая при этом конкурентоспособность продукции и заинтересованность в уменьшении затрат всех звеньев логистической цепи.

Литература

- [1] Ахматова М., Попов Е. Теоретические модели конкурентоспособности. // Маркетинг. – №4. – 2003. – С. 25-38.
- [2] Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика: Перевод с английского. – СПб.: Издательство: Питер., 2003. – 832 с.
- [3] Портер М.Э. Конкуренция. – М.: Издательство Дом «Вильямс», 2001. 496 с.
- [4] Тарасова В. П. Толковый словарь рыночной экономики / В. П. Тарасова, Ф. А. Крутикова. – М.: Глория, 2003. – 302 с.
- [5] Теория маркетинга: История, методология, концепции, стратегии / Под ред. М.Бейкера. - СПб: Питер, 2002. - 464 с.
- [6] Философова Т. Г. Конкуренция и конкурентоспособность /Т. Г.Философова, В А Быков. – М.: Юнити, 2007. – 271 с.
- [7] Шкардун В.Д. Комплексный метод оценки конкурентоспособности нового товара: на примере кондиционеров. // Маркетинг и маркетинговые исследования. – 2001. – №4. – 15-25 с.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ POTENSIALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODIKALARI

A.Q.Əliyeva

doktorant, SDU

E-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru

Mobil tel: (+994 50) 752 22 91)

Xülasə

Məqalənin məqsədi müəssisələrin maliyyə sağlamlaşdırılmasının meyar, strategiya və metodlarını müəyyən etməkdir. Burada müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılması mexanizminin məqsədləri, maliyyə sağlamlaşdırılmasının yolları göstərilmişdir. Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin ekspert metodu və bir çox əməktutumlu prosedurlar müəyyənləşdirilmişdir. Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirmə meyarı qismində müəssisənin aktivlərinin dəyəri və ya biznesin dəyərindən istifadə lazım bilinmişdir.

Açar sözlər: maliyyə sağlamlaşdırılması, biznes, ödəmə, potensial, strategiya.

Jel Classification: D50

METHODOLOGY TO EVALUATE THE FINANCIAL CAPACITY OF THE ENTERPRISE

Abstract

The aim of the article is to define the criteria, strategies and methods of financial improvement of the enterprise. Here are listed the objectives of financial recovery and a way of financial recovery mechanisms. Determined by assessment of the enterprise expert financial capacity, as well as some labor-intensive procedure. For the criteria for assessing the company's financial potential is considered to be necessary to use the value of the company's assets or the value of the business.

Keywords. Financial recovery business, payment, potential, strategy.

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ

Резюме

Целью статьи является определить критерии, стратегию и методы финансового оздоровления предприятия. Тут указаны цели механизмов финансового оздоровления и пути финансового оздоровления предприятия. Определены оценки финансового потенциала предприятия экспертным методом, а также

некоторые трудоемкие процедуры. Для критерии оценки финансового потенциала предприятия считается необходимым использование стоимости активов предприятия или же стоимость бизнеса.

Ключевые слова: Финансовое оздоровление, бизнес, платеж, потенциал, стратегия.

Giriş. İstənilən təsərrüfat sisteminin dayanıqlığı, onun rəqabət qabiliyyətliliyi və maliyyə sistemi müəssisənin təsərrüfatçılığının səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. Maliyyə sağlamlaşdırılması mexanizminin seçilməsinin əsas meyarı onun məqsəd və tədbirlərinin konkret müəssisənin vəzifə və imkanlarına uyğun gəlməsidir. Əksər müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə dayanıqlığının bərpa edilməsini maliyyə sağlamlaşdırılmasının əsas aləti olaraq onların yenidən strukturlaşdırılmasının həyata keçirilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolu ilə həyata keçirmək lazımdır [1, 3].

Müəssisələrin maliyyəsi üzərində dövlət nəzarətinin müəyyən edilməsi indiki iqtisadi böhran şəraitində xüsusilə vacibdir. Fikrimizcə, o, bəzi səviyyələrdə istehsalın çox aşağı düşdüyü və müəssisə rəhbərliyinin yaranmış vəziyyətdən baş çıxarmağı və öz fəaliyyət strategiyasını qurmağı bacarmadığı şəraitdə müəssisələrin islahatı və maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması mexanizmini yaratmaqla həyata keçirilməlidir. Mexanizm aşağıdakı məqsəddə xidmət etməlidir:

- ölkədə mövcud olan bütün müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin elmi əsaslandırılmış təhlili əsasında inventarlaşdırılması və maliyyə sağlamlaşdırılması lazım olan müəssisələrin seçilməsi;

- bazarın marketinq tədqiqatlarının köməyi ilə müəssisələrdən hər birinin gələcək maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin fərdi layihələrinin (biznes-planların) zamanət qaydasında işlənməsi.

Müflisləşmiş müəssisə kimi qəbul olunan müəssisəyə dair bir sıra tədbirlər tətbiq edilir:

- əmlakı satmaqla ləğv etmə;
- istehsal-maliyyə fəaliyyətinin yenidən təşkili;
- müəssisənin kreditörləri və mülkiyyətçiləri arasında beynəlxalq razılaşma.

Prosedurların ləğvi müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılmasına aparır. Yenidən təşkil etmə prosedurları müəyyən innovasiya tədbirlərinin aparılması yolu ilə borclunun ödəmə qabiliyyətinin bərpasını nəzərdə tutur. Təhlilin nəticələri üzrə ali maliyyə strategiyası işlənməli və müflisləşməyə yol verməmək və daxili və xarici ehtiyatlardan kompleks istifadə yolu ilə onun “təhlükəli zona”dan çıxarılması məqsədilə müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasının biznes planı tərtib edilməlidir.

Müəssisənin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılmasının əsas və daha köklü istiqamətlərindən biri istehsalın mənfəətliliyinin artırılması və zərərsiz işə nail olunması

üzrə daxili ehtiyatların: müəssisənin istehsal gücündən daha tam istifadə, məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onun maya dəyərinin azaldılması, maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, qeyri-məhsuldar xərclər və zərərin azaldılmasının axtarışdır.

Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin meyarları qismində bir sıra maliyyə göstəricilərindən istifadə etmək təklif olunur. Bu halda maliyyə potensialının təklif edilən qiymətləndirmə metodikaları müəssisənin mühasibat hesabatı məlumatları əsasında maliyyə göstəricilərinin hesablanması nəzərdə tutur [2, 155]. Bir çox müəlliflər tərəfindən təklif edilən metodikada konkret müəssisə üçün maliyyə potensialının hesablanması düsturu aşağıdakı şəkildə görünür:

$$F = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{P_i}{\bar{P}} k_i}{n}$$

burada F - maliyyə potensialının balla qiyməti,

P - konkret müəssisə üçün amilin (rentabellik, likvidlik, dövriyyə qabiliyyəti, maliyyə dayanıqlığı) qiyməti,

$\bar{P}$ - amilin orta sahə qiyməti,

n = amillərin sayı,

k_i – maliyyə potensialı səviyyəsinə təsir göstərən i -ci amil üçün təshihedici əmsal. Təshihedici əmsalı o hallarda tətbiq etmək tövsiyə edilir ki, müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri haqqında informasiyanın həcmi eyni olsun.

Bir çox iqtisadçılar isə müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilmə meyarlarını bu şəkildə təklif edirlər.

- maliyyə göstəriciləri üzrə; likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən əsas göstəricilərin ekspress-təhlili;

- “əlavə kapitalın cəlb edilməsi imkanı” meyarı üzrə: potensial investor üçün müəssisənin cəlb ediliyi dərəcəsi;

- “maliyyənin idarə edilməsinin səmərəli sisteminin mövcudluğu” meyarı üzrə.

Maliyyənin səmərəli idarə edilməsi sistemi dedikdə aşağıdakı başa düşülür:

- daxili və xarici parametrlərin dəyişməsinin kompleks proqnozuna əsaslanmış və bütün bölmələri və yaxud funksiyaları üzrə koordinasiya olunmuş və müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi və maliyyə indikatorlarının hesablanması yolu ilə əldə edilmiş təşkilatın iş planının tərtib edilməsi texnologiyası;

- yaranmış problemlərin həllini və minimal kənarlaşmalarla verilmiş məqsədlərə (istehsalın, mənfəətin, investisiyaların həcmi) nail olunmasını təmin edən operativ-taktiki idarəetmə mexanizmləri. Qiymətləndirmənin bu növü ekspert yolu ilə həyata keçirilir.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin göstərilən metodikaları müəyyən miqdarda balın verilməsi ilə hesablanmış göstəricilərin ekspert qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur, onların yekun qiyməti əsasında yalnız müəssisənin maliyyə potensialı səviyyəsinin keyfiyyət xarakteristikası müəyyən edilir. Bundan başqa qiymətləndirmənin ekspert metodlarından istifadə həm xarici, həm də yerli müəlliflərin işlərində ətraflı təsvir edilmiş bir sıra çox əmək tutumlu prosedurların yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu prosedurlara aiddir:

- ekspert qruplarının formalaşması: ekspertlərə qarşı tələblərin işlənilib hazırlanması, qrupların ölçüsünün müəyyən edilməsi, ekspertlərin səlahiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi;
- ekspert sorğusu formalarının (anketləşdirmə, müsahibə, qarışıq formalar) və sorğunun təşkili metodikalarının seçilməsi;
- qiymətləndirməyə qarşı yanaşmaların müəyyən edilməsi (ranqlaşdırma, normalaşdırma, müxtəlif qaydaya salma növləri, o cümlədən üstünlükə metodları, cüt-cüt müqayisə və s.);
- ekspert qiymətləndirmənin emalı metodlarının seçilməsi;
- ekspertlərin rəylərinin uyğunluğunun müəyyən edilməsi üsulunun seçilməsi.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dövrüyyə aktivlərin likvidliyi dərəcəsi ilə xarakterizə olunur və öz borc öhdəliklərinin ödənməsi müddəti çatdıqda onlarla tam hesablaşmanın təşkilinin hazırkı anda mövcud maliyyə imkanlarını sübut edir. Müəyyən tarix üçün ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi – bu dövrüyyə aktivlərinin və qısamüddətli borcun dəyərinin müqayisəsidir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətli hesab etməyə imkan verən şərtlərdən biri dövrüyyə aktivlərinin qısamüddətli borcun məbləğindən çox olmasıdır. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nisbi göstəricilərdən istifadə olunur, bu halda müxtəlif müəlliflər tərəfindən göstərilən göstəricilər dəsti fərqlidir [3, 151-168].

Maliyyə dayanıqlığı – ehtiyatlarla təminatlılıq və onların formalaşması mənbələrinin xərcləri ilə xarakterizə olunur. Maliyyə dayanıqlığı dərəcəsi maddi dövrüyyə vəsaitlərinin dəyəri və onların formalaşmasının şəxsi və borc mənbələrinin miqdarının nisbəti ilə müəyyən edilir. Xarici təcrübədə maliyyə dayanıqlığını müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin şəxsi və borc mənbələrinin nisbətini xarakterizə edən leveric göstəricilərinin köməyi ilə təsvir etmək qəbul edilmişdir. Maliyyə dayanıqlığı maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunun aktivlərin strukturuna uyğunluğunun xarakteristikalarından biridir. Müəssisənin dövrüyyə aktivlərinin və qısamüddətli öhdəliklərini qiymətləndirən ödəmə qabiliyyətindən fərqli olaraq maliyyə dayanıqlığı maliyyələşdirmə mənbələrinin müxtəlif növlərinin nisbəti və onun aktivlərin tərkibinə uyğunluğu əsasında müəyyən edilir. Beləliklə, maliyyə dayanıqlığı maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibində şəxsi kapitalın kafi payı ilə təmin

edilir. Şəxsi kapitalın kafi payı onu göstərir ki, maliyyələşdirmənin borc mənbələri müəssisə tərəfindən yalnız onun onları tam və vaxtında qaytarılmasını təmin edə bilən həddə istifadə olunur. Ayrı-ayrı müəlliflər müəssisənin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün maliyyə əmsallarının müxtəlif dəstindən istifadə etməyi təklif edirlər. Bu halda çox vaxt müxtəlif metodikalarda eyni bir göstərici müxtəlif adı daşıyır. Bundan başqa, bir sıra iqtisadçılar maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsinin göstəriciləri siyahısına ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin bir sıra maliyyə əmsallarını daxil edirlər [4, 485].

Mənfəətlilik və dövrüyyə qabiliyyəti göstəriciləri müəssisənin cari istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, rentabellik müəssisənin maliyyə işinin mənfəətliliyi dərəcəsini, dövrüyyə qabiliyyəti göstəriciləri isə onun kapitalından istifadənin intensivliyini xarakterizə edir. Nə rentabellik, nə də dövrüyyə qabiliyyəti nə müəssisənin potensial imkanları, nə də onun resurslarının dəyəri haqqında məlumat vermir. Bununla yanaşı potensial anlayışı hazırkı məqamda maliyyə nəticəsinin əldə edilmiş səviyyəsini deyil, müəssisənin maksimal imkanlarının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Maliyyə potensialının təklif edilən tərifinə uyğun olaraq müəssisənin aktivlərinin dəyəri və ya biznesin dəyəri qiymətləndirici meyar hesab olunur. Bir sıra hallarda “müəssisənin aktivlərinin dəyəri” və “biznesin dəyəri” anlayışlarını eyniləşdirmək mümkündür. Biznesin qiymətləndirilməsi şəraitində obyekt kimi mənfəətin əldə edilməsinə istiqamətləndirilmiş və müəssisənin əmlak kompleksinin fəaliyyəti əsasında həyata keçirilən fəaliyyət çıxış edir. Əmlak kompleksinin tərkibinə təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və mənfəətin əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bütün əmlak növləri daxildir. Əmlak kompleksi özündə bunları birləşdirir: daşınmaz əmlak (torpaq sahələri, bina, qurğu), maşınlar, avadanlıq, nəqliyyat vasitəsi, inventar, xammal, ehtiyat detalları, hissələr, məhsul, eyni zamanda əmlak öhdəlikləri, firma adı, xidmət nişanı, əmtəə işanları və goodwill daxil olmaqla qeyri-maddi aktivlərin və intellektual mülkiyyətin digər növləri. Buna görə də biznesin qiymətləndirilməsi zamanı qiymətləndirici müəyyən təşkilati struktur çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisənin aktivlərinin məcmusunu qiymətləndirir.

Görünür investorlar üçün biznesin “qiyməti”nin necə artması, yəni konkret müəssisədə onlara düşən payın dəyəri vacibdir. Son nəticədə müəssisənin idarə edilməsinin səmərəliliyi onun likvidliyi və ya rentabelliği ilə, mənfəətin miqdarı ilə deyil, biznesin “qiyməti”nin artması ilə müəyyən edilir. Bu o deməkdir ki, yaxşı idarə olunan müəssisə vaxt keçdikcə öz dəyərini artırır, nəticədə isə dəyərin kəmiyyəti strateji planlaşdırma, monitoring və idarəetmənin obyektı olur. Dəyərdən maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi meyarı qismində istifadə edilməsi digər meyarlar üzərində bir sıra üstünlüklərə malikdir, onları müəyyən edək:

- şirkətin dəyərinin maksimumlaşdırılması strateji idarəetmənin əsas məqsədidir, bu isə müəssisənin maliyyə potensialından optimal istifadənin məqsədli qoyuluşuna müvafiqdir;

- maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi meyarı qismində dəyər şirkətin əmələ gətirdiyi pul axını ilə xeyli dərəcədə bağlıdır;

- məhz uzunmüddətli perspektivdə yaradılan dəyər qəbul edilən idarəetmə qərarlarının optimallığının ən yaxşı meyarıdır və nəticədə dəyərin maliyyə potensialının qiymətləndirici meyarı qismində tətbiqi ondan istifadənin səviyyəsini də doğru qiymətləndirməyə imkan verir;

- müəssisənin dəyəri ən ümumi göstəricidir, heç bir indikator dəyər qədər tam və ümumqəbul olunmuş deyil. Bu, onun təsdiq edilməsinə uyğundur ki, maliyyə potensialı bütün digər potensial növlərinin iştirakı ilə formalaşır və deməli o, həm də amillərin maksimal mümkün kəmiyyətinin funksiyası olan göstərici əsasında qiymətləndirilməlidir.

Qiymətləndirmə məqsədlərindən və vəziyyətdən asılı olaraq biznes müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər.

Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisələrə münasibətdə, bir qayda olaraq, ləğvetmə dəyərindən istifadə edirlər. Ləğvetmə dəyəri xalis pul məbləğini özündə əks etdirir ki, onu da müəssisənin mülkiyyətçisi müəssisə ləğv olunarkən və onun aktivləri ayrı-ayrı satıldıqda əldə edə bilər. Göstərilən tərifi nəzərə alaraq təsdiq etmək olar ki, ləğvetmə dəyəri müəssisənin maliyyə potensialını əks etdirmir, belə ki, müəssisənin potensialının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə hesablanmış biznesin dəyəri onun aktivlərinin maksimal qiymətləndirilməsini əks etdirməli olduğu halda ləğvetmə dəyəri. əksinə, onların maksimal dəyərini əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə potensialı maksimal mümkün maliyyə nəticəsinin formalaşması üzrə onun qabiliyyətini əks etdirməlidir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılan kəmiyyəti əsasında baza və investisiya kimi dəyər növləri formalaşır. Ancaq investisiya dəyəri müəyyən investorun nöqteyi-nəzərindən yeni və ya yeniləşdirilən müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də biznesin investisiya dəyərinin kəmiyyəti diskont normasının və yaxud kapitallaşdırma əmsalının kəmiyyətində nəzərə alınan subyektiv gəlirlilik tələbləri ilə xeyli dərəcədə müəyyən olunur. Müəssisənin maliyyə potensialı isə potensial investorun subyektiv üstün tutmaları ilə deyil, real iqtisadi şərtlərin təsiri altında formalaşan obyektiv göstəricilər ilə xarakterizə olunmalıdır.

Deməli, müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirmə göstəricisi qismində müəssisənin bazar dəyərindən istifadə etmək lazımdır. Qeyd edək ki, müəssisənin maliyyə potensialını xarakterizə edən biznesin bazar dəyəri maksimal mümkün

maliyyə nəticəsi əsasında müəyyən edilməlidir. Müəssisələrin qiymətləndirilməsinin yaranmış təcrübəsində gəlir, xərc və müqayisəli yanaşmalar tətbiq olunur ki, onların da müəyyən edilməsi dövlət qiymətləndirmə standartında formulə edilmişdir. Bu yanaşmalardan hər biri biznesin müəyyən xarakteristikalarına diqqəti artırır. Məsələn, gəlir yanaşması biznesin gəlirliliyinə, xərc yanaşması aktivlərə və biznesin yüklənmələrinə, müqayisəli yanaşma isə analoji obyektlər üzrə sazişlərin tutuşdurulması yolu ilə obyektin qiymətləndirilməsinə diqqəti artırır. Deməli biznesin bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün gəlir yanaşmasından istifadə etmək gərəkdir.

Gəlir yanaşması çərçivəsində hesablanmış biznesin bazar dəyəri bazarın ayrıca iştirakçısının arzusundan asılı olmayan obyektiv kəmiyyətdir və müəssisənin real iqtisadi imkanlarını əks etdirir, çünki biznesdən törənən pul axınlarının kəmiyyəti əsasında müəyyən edilir. Bu halda qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün onun bazar dəyəri ən yaxşı və ən səmərəli istifadə prinsipinin nəzərə alınması ilə hesablanmalıdır. Bu prinsip onu bildirir ki, bazar dəyərinin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən pul axınının kəmiyyətinin hesablanması müəssisənin maksimal dəyərini təmin edən onun resurslarından mümkün və ağıllı istifadə variantından çıxış edərək yerinə yetirilir.

Ən yaxşı və ən səmərəli istifadə prinsipinə müvafiq müəssisənin bazar dəyəri fiziki cəhətdən mümkün olan əmlakdan daha ağlabatan istifadə olaraq müəyyən edilir, onun nəticəsində isə qiymətləndirilən əmlakın dəyəri maksimal olacaqdır.³ Eyni zamanda qeyd edək ki, müəssisənin resurslarından ən yaxşı və ən səmərəli istifadə yalnız onların mövcud tərkibini nəzərə alır və yeni resursların əlavə edilməsinə və onun potensialının artırılmasına gətirib çıxaran investisiya layihələrinin reallaşmasını nəzərdə tutmur. Beləliklə, ən yaxşı və ən səmərəli istifadə prinsipi əsasında hesablanan biznesin bazar dəyəri müəssisənin maliyyə potensialının kəmiyyətini əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə potensialının meyarı qismində biznesin qiymətləndirilməsinə gəlir yanaşması şərtlərinə müvafiq olaraq hesablanmış onun bazar dəyərindən istifadə edilməsi müəssisənin maliyyə potensialı tərəfindən onun maksimal maliyyə nəticəsinin formalaşması üzrə imkanları ilə əks olunması zəruriliyini reallaşdırmağa imkan verir [5, 46].

Nəticə. Maliyyə sağlamlaşdırılmasına kompleks yanaşma mövqeyindən baxılmalıdır, yəni o, nəinki müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi sahəsində, həm də marketing, istehsal və kadrlar sahəsindəki tədbirləri özündə birləşdirməlidir; müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasını cari dövrdə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpasına istiqamətləndirilmiş kompleks antiböhran strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması və uzunmüddətli perspektivdə onun maliyyə potensialından optimal istifadənin təmin edilməsi prosesi kimi müəyyən etmək lazımdır; maliyyə potensialı mənfəətin formalaşdırılması üzrə müəssisənin perspektiv imkanlarını əks

etdirir ki, onun da maksimumlaşdırılması müəssisənin uzunmüddətli maliyyə vəziyyətinin saxlanmasının əsasıdır; müəssisənin maliyyə potensialını onun bütün aktivlərindən ən yaxşı və daha səmərəli istifadə şəraitində onların maksimal mümkün dəyəri kimi müəyyən etmək olar; müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi meyarı istifadə edilməmiş maliyyə potensialının müəyyən səviyyəsidir ki, o da maliyyə potensialının özünün kəmiyyəti ilə cari məqamda ondan istifadənin səviyyəsi arasındakı fərqlə xarakterizə olunur və müəssisənin sağlamlaşdırılması şəraitində onun fəaliyyəti nəticələrində potensial artımı əks etdirir; müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirici göstəricisi qismində ən yaxşı və ən səmərəli istifadə prinsipi əsasında hesablanmış və müəssisənin maksimal mümkün maliyyə nəticəsini formalaşdırmağı əks etdirən onun bazar dəyərindən istifadə etmək lazımdır; müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bazar dəyəri qiymətləndirməyə gəlir yanaşması çərçivəsində müəyyən edilməlidir, çünki məhz bu halda o mənfəətin formalaşması üzrə müəssisənin real iqtisadi imkanlarını əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasının məqsədüyükunluğunun qiymətləndirilməsi müəssisənin böhrandan çıxmasına istiqamətlənmiş planlaşdırılan tədbirlər haqqındakı məlumatlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

- [1] Салпагаров М.А. Совершенствование механизма финансового оздоровления предприятий. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Москва, 2010.
- [2] А.Д.Шерemet, Е.В.Негашев Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. Москва ИНФРА-М, 2004.
- [3] Tanrıverdiyev İ.Ə. Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin artırılmasının əsas istiqamətləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri. 2011, №12.
- [4] Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, "Səda.
- [5] Хомякова А.А. Финансовое оздоровление предприятий: критерий, стратегия, методы. *Диссертации* на соискание учёной степени. кандидата экономических наук. Иваново, 2007.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINDA MAKRO VƏ MİKROİQTİSADI TƏHLİLİN ƏSASLARI: NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTİKA

S.V. Hüseynova

tyutor, doktorant, UNEC
sabinahus@rambler.ru
mob: (055) 918 07 90

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 noyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 06 dekabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016
Received 04 November 2016; accepted 06 December 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qiymətli kağızlar bazarının informasiya strukturunun şərh edilməsidir. Məqalədə birja əməliyyatları, hərracların forma və metodları, onları təmin edən informasiya və mexanizmlərin əsas axınları təsvir edilir. Tədqiqat işi sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq iqtisadi təhlilin geniş tətbiq edilən makro və mikrometodlarının təsvirinə ətraflı baxılır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: forma və mahiyyət etibarilə makro və mikroiqtisadi təhlil metodları respublikamızın fond bazarının hərtərəfli inkişafı üçün labüd olan müasir tələblərə cavab verir. Tədqiqatın elmi yeniliyi: məqalədə makroanalizin əsas nəzəri və praktik təfərrüatları təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, fond bazarı, səhm, istiqraz, maliyyə riski.

Jel Classification: O16; D53

FUNDAMENTALS OF MACRO AND MICRO ECONOMIC ANALYSIS ON THE SECURITIES MARKET: THEORY AND PRACTICE

Abstract

The main goal of ongoing research is to describe the information structure of the securities market. Exchange transaction, forms and methods of the auction and the basic flow of information and mechanisms describes in the article. Such methods as system analysis and logical conclusion method were used in the investigation. As a result of the research considers and describes commonly used methods of macro and micro economic analysis. A limitation of the study can be considered as the need for more extensive practical information. The practical significance of the research: In form and content of these micro and macro methods meet the current requirements of

comprehensive development of the stock market of our country. The paper described in detail the basic theoretical and practical position of the macro analysis.

Key words: securities, stock market, stocks, bonds, financial risk.

ОСНОВЫ МАКРО И МИКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Резюме

Основной целью проводимого исследования является изложение информационной структуры рынка ценных бумаг. В статье отражаются биржевые операции, формы и методы аукциона и обеспечивающие их потоки информации и механизмы. В исследовательской работе были использованы такие методы исследования, как системный анализ и метод логическ (ого) обобщения. В результате исследования подробно рассматривается описание макро и микро-методов, широко используемых в экономическом анализе. Ограничения исследования: требуется дополнительная практическая информация. Практическая значимость исследования: по форме и содержанию макро и микро-методы экономического анализа соответствуют современным требованиям всестороннего развития фондового рынка. Научные инновации в исследовании: в работе подробно описаны основные теоретические и практические положения макро-анализа.

Ключевые слова: ценные бумаги, фондовый рынок, акции, облигации, финансовый риск.

Giriş. Dünya təcrübəsində fond bazarının təhlili iki istiqamətdə - fundamental və texniki istiqamətlərdə aparılır. Fundamental təhlil emitentin gəlirlərinin, fond bazasında yerinin, aktiv və passivlərinin, xüsusi kapitalla nəzərən mənfəət normasının və s. kimi göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır, emitentin fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirir.

Fundamental təhlil emitentin balansı, mənfəət və itkilər haqqında hesabatları və şirkətin nəşr etdirdiyi digər materiallar əsasında aparılır. Bu zaman şirkətin idarəetmə orqanının tərkibi, idarəetmə təcrübəsi dərinlən öyrənilir. Şirkətin alıcı və ya satıcı kimi daxil olduğu bazarlarda işgüzarlığın aktivlik səviyyəsini göstərən verilənlər, eləcə də bazarın keyfiyyət göstəriciləri təhlil edilir. Belə çoxsaylı və kifayət qədər çətin tədqiqatlar aktivlərin real qiymətləri, gələcək mənfəətlər və s. ilə müqayisədə şirkətin qiymətli kağızlarının qiymətlərinin artması və ya aşağı düşməsi haqqında nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Beləliklə, fond bazarı üçün fundamental təhlilin köməkliyi ilə gələcək gəlirlər proqnozlaşdırılır, gələcək üçün aksiyaların qiymətləri təyin olunur. Fundamental

təhlil qiymətli kağızların alışının və ya satışının məqsədəuyğunluğu haqqında verilən məsləhətlərin əsasını təşkil edir.

Texniki təhlil zamanı qiymətli kağızlara olan tələbat və təkliflər, alqı-satqı üzrə əməliyyatların həcmi və qiymətli kağızların məzənnələri dinamikası nəzərə alınır. Texniki təhlil şirkətin gəlirliyi yüksəlişinin və işgüzarlıq riskinin aksiyaların qiymətinə təsirini inkar edir. Doğrudan da, fond bazarında aksiyaların qiymətlərinin gözcə-çarpan dərəcədə fərq etməsi göstərir ki, gözlənilən gəlirlə real bazar qiymətləri arasında kifayət qədər böyük fərq olur. Fundamental təhlil zamanı qiymətli kağızların gəlirliyi fond bazarı mexanizmi ilə qiymətləndirilə bilər. Yalnız bu zaman kağızlar üçün tələblər və təkliflər əsasında qiymətlər təyin olunur.

Qiymətli kağız bazarında makroiqtisadi təhlil. Fond bazarının təhlili ilə məşğul olan şəxslər faktiki olaraq həm fundamental, həm də texniki təhlil vasitələrindən istifadə edirlər. Bununla belə, bu şəxslər arasında texniki təhlilə daha çox üstünlük verilir və bu üstünlüyün səbəbi texniki təhlilin aşağıda göstərilən xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: təhlil prosesinin nisbətən asanlıq və operativliyi; fundamental təhlildən fərqli olaraq, böyük sayda aksiyalar üçün təhlil prosesinin mümkünlüyü.

Fundamental təhlilin nəticələri fond bazarında bülleten, hesabat və bu kimi formalarda işlənilib hazırlanır, sonra isə bazar iştirakçılarına satılır.

Fundamental təhlilin əsas istiqamətlərini aşağıdakı mərhələlər təşkil edir:

- 1) ümum-iqtisadi və ya makroiqtisadi təhlil;
- 2) sənayeləşmə təhlili;
- 3) konkret müəssisənin təhlili;
- 4) qiymətli kağızların qiymətlərinin modelləşdirilməsi[1, s.45].

İqtisadi vəziyyət məşğulluq, inflyasiya, faiz stavkaları, valyuta məzənnələri və s. kimi amillərlə qiymətləndirilir. Beləliklə, investisiya fəaliyyətinin sosial-siyasi və iqtisadi şəraiti, bazarın səmərəliliyi təyin olunur. Sənayeləşmə təhlili zamanı sənaye sahələrinin inkişafı keyfiyyət baxımından qiymətləndirilir. Müəssisənin təhlili zamanı menecmentin cari vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, aparılan iş üçün yaradılmış təşkilati və kommersiya şəraitləri, eləcə də müəssisənin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir.

Bazar iqtisadiyyatında makroiqtisadi təhlil tələblər və təkliflər əsasında aparılan tədqiqat işlərini nəzərdə tutur. Fond bazarında qiymət ilk növbədə tələblərdən - qiymətli kağızlara investisiya olunan kapitalın həcmindən və təkliflərdən - qiymətli kağızların satış üçün təklif olunan həcmindən asılıdır. Tələblər və təkliflər arasındakı münasibət fond bazarının konyunkturunu təyin edir.

Beləliklə, bazar konyukturu fond bazarında kapital axınlarından - axıb gələn və axıb gedən kapitaldan bilavasitə asılıdır və fundamental makroiqtisadi təhlil məhz bu prosesə təsir edən amilləri öyrənir.

Fond bazarında investisiyanın əsas hissəsi əhali tərəfindən təmin olunur. Məşğulluğun və əmək- haqqının artması, vergilərin azalması kapitalın bazara axıb gəlməsinə səbəb olur. Yüksək səviyyədə inflyasiya isə elə hala gətirə bilər ki, praktiki olaraq əhalinin bütün vəsaitləri tədarük üçün istifadə olunsun.

Vəsaitlərin investisiyası zamanı üstünlüklərin təyin olunması işində sənayeləşmə təhlilinin böyük rolu vardır. Sənayeləşmə təhlili bazar konyunkturu trendindən başlayaraq sənaye meyllərini təyin etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Fundamental təhlilin bu hissəsi sənaye sahələrini aktiv işgüzarlıq səviyyələrinə və inkişaf mərhələlərinə görə təsnif etməyə imkan verir.

Fundamental təhlilin üçüncü mərhələsində müəssisənin fəaliyyəti, onun maliyyə vəziyyəti və fond bazarında yeri öyrənilir. Bu zaman aşağıda göstərilən məlumatlar təhlil prosesini daha dərinlən aparmağa imkan verir: müəssisənin fəaliyyət sferası; müəssisənin gəlirlilik göstəricisi; müəssisənin ödədiyi dividend məbləğləri; müəssisənin aksiyalarının cari bazar qiymətləri və bu qiymətlərin ötən dövrlərdəki maksimal və minimal qiymətləri ilə müqayisəsi; müəssisənin ehtiyatları; müəssisə rəhbərinə olan etibarlılıq göstəricisi; menecmentin keyfiyyəti; müəssisənin perspektivliyi.

Fundamental təhlilin dördüncü mərhələsi - qiymətli kağızların qiymətlərinin proqnozlaşdırılması zamanı qiymətləndirilmə 4 əsas element üzrə aparılır: ehtiyatların həcmi; maliyyə əməliyyatları; qiymətli kağız bazasının strukturu və qiymətli kağızın gəlirliliyi.

Müəssisə ehtiyatlarının həcmi dividend ödənişlərinin sabilliyi üçün zəmanət verir və səhmdar cəmiyyətə ehtiyatların birləşdirilməsi hesabına kapitalını artırmağa imkan verir. Bununla da onlar aksiyalarının likvidlik dərəcəsini artırmış olurlar. Beləliklə, ehtiyatların artırılması aksiya məzənnələrinə təsir edir və bu səbəbdən fundamental analitiklər aksiya qiymətlərinin modelləşdirilməsi zamanı bu verilənlərdən də istifadə edirlər. Səhmdar cəmiyyətlərin yerinə yetirdiyi maliyyə əməliyyatları aksiya məzənnələrinə bilavasitə təsir göstərməsə də, aksiya sahiblərinin və investorların bazar gözləmələri qiymətli kağız məzənnələrinin dəyişmələrinə səbəb olur.

Qiymətli kağıza uyğun bazar strukturu qiymətin modelləşdirilməsi zamanı əsas elementlərdən biridir. Gün ərzində az sayda qiymətli kağızlarla sazişlər bağlanan kiçik bazarlarda qiymətlər asanlıqla ifadə olunur. Belə hallarda bir neçə saziş həyata keçirməklə, məzənnələrin artırılmasına və ya azaldılmasına nail olmaq olar. İri bazarlarda isə əksinə, hətta böyük həcmdə qiymətli kağızlarla bağlanan sazişlər belə, gündəlik həyata keçirildikləri səbəbdən məzənnə dəyişmələrinə təsir göstərmirlər.

Gəlirlərin qiymətləndirilməsi iki mərhələdə həyata keçirilir: gələcək gəlirlərin qiymətləndirilməsi və bu zaman istifadə olunan kapitallaşma normasının seçilməsi. Gələcək gəlirləri qiymətləndirərkən analitik, sadəcə olaraq, cari dövr üzrə gəlirlərin orta qiymətini hesablayır və gələcək gəlirləri proqnozlaşdırır. Gələcək gəlirlər üzrə düzəlişlər bir çox səbəbdən, o cümlədən milli iqtisadiyyatda gözlənilən dəyişikliklər,

yeni ticarət mallarının meydana gəlməsi, şirkətlərin birləşməsi, konversiya olunan əsas qiymətli kağızların adi aksiyalara çevrilməsi və makroiqtisadi təhlil prosesində meydana çıxan digər amillərlə əlaqədar aparıla bilər. Kapitallaşma norması faizlə ifadə olunur və bazarda kapitallaşan cari gəlir qiymətlərinin normasını ifadə edir.

Fundamental təhlil zamanı əmsallar metodundan da istifadə olunur. Maliyyə əmsallarının təhlili zamanı alınan nəticələrin qəbul edilmiş standartlarla müqayisəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisə zamanı xarici şirkətlərin və həmin bazar sektorundakı digər emitentlərin uyğun göstəricilərindən istifadə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman yalnız miqdar verilənlərindən istifadə edirlər. Bu səbəbdən, fundamental təhlilin əsas mərhələləri aparılmadan yalnız əmsallar metodundan istifadə etmək yanlış məlumatların alınması ilə nəticələnə bilər.

Digər tərəfdən, texniki təhlildən istifadə edən məsul şəxslər fond bazarındakı uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuş qiymətləri kifayət qədər dəqiq təyin edə bilmirlər və bu zaman fundamental təhlilin müəyyən vasitələrindən istifadə etmək zəruriyyəti qarşıya çıxır. Lakin bu verilənləri hər bir şəxs əldə edə bilmir, başqa sözlə hər bir peşəkar bazar işçisi texniki təhlil vasitələrinə müraciət edə bilər, onların bir qismi isə fundamental təhlil vasitələrinə müraciət etməyə imkanları yoxdur.

Qiymətli kağız bazarında mikroiqtisadi təhlil. Mikroiqtisadi təhlil - şirkətin gələcək gəlirlərinin dinamikasının tədqiqatıdır. Bu zaman, ilk öncə şirkətin ticarət, maliyyə, menecment və texniki özəllikləri ilə əlaqədar ümumi bir qiymətləndirmə hazırlanır. Qiymətləndirmə sırasında aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilir:

Şirkətin sahibləri, bağlı olduğu holding; Sərmayəsi, ehtiyatları, listingdən keçib-keçmədiyi; Personal işçi-işverən münasibətləri, həmkarlar təşkilatının xarakteri, keçmişdəki tətilər; Menecerlərin kimliyi, bacarıqları, hansı məhsul və xidmətləri istehsal edir; məhsul tələb əsnəkliliyi, sektordakı istehsal və bazar payı; Vahid məhsulla çəkilən maya dəyəri, rəqiblərinə nəzərən məhsuldarlıq və mənfəət durumu; Xidmətdə və yarımfabrikatlarda xaricdən asılılıq payı; İxracat həcmi, sektor ixracatındakı payı, yeni ixracat imkanları, xarici bazarlarda rəqabət gücü; İllər içində ixracat artımı; faydalandığı təşviqlər, patent və işin haqları; Kredit imkanları, kreditdən istifadə etmə səviyyəsi; Yeni investisiya layihələri, sərmayə artımı, imkanları və ehtimalı; yenidən dəyərləndirmə fondu; İllər boyunca dividend bölgüsü və dividend siyasəti; Xalqa açıqlıq səviyyəsi və xalqa açılma siyasəti; iştirakçıları, ehtiyacdən çox ərazi və digər daşınmaz əmlakları[2,c.144].

Bu zaman, ilk öncə əmtəə dövriyyəsinin dinamikası və yaxud xərclərdən sonra yerdə qalan gəlir dinamikası, həmçinin də müəssisənin öz şəxsi və borc vəsaitlərinin təmin olunması məsələsindəki maliyyə məsələləri geniş yer tapır. Lazım olan sənədlər firmanın işlərinin, mənfəət və zərər barədə olan hesabatlarından götürülür. Göstəricilərin ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında lazımı nəticələr çıxarılır, həmçinin rəqabət baza-

rında ayrı-ayrı aksiyaların qiymətləndirilməsi barədə nəticələr əldə edilir. Hər bir təhlil müəssisənin keçən ilki rəqəmlərinin işlənilib hazırlanması ilə başlayır ki, bu da şirkətin struktur və ya strategiyasında hansı işə bir əhəmiyyətli işin baş verdiyini müəyyən etmək üçündür. Bu zaman maliyyə tərəfini də unutmamaq lazımdır. Ən yaxşı məlumatı balansdan və yaxud mənfəət və zərəri əks etdirən hesabatlardan götürmək olar. Mikro-iqtisadi təhlil zamanı müəssisələrin gəlirliliyi müəyyən edilir. Belə ki, şirkətin gəlirləri ilə aksiyalarının hərəkət kursu arasında sıx əlaqələr olduğundan analitiklər üçün şirkətin gələcəkdə bazarda hansı mövqe tutması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlilik proqnozu onun bazar mövqeyi əsasında müəyyənləşdirilir. Burada əsasən aksiyanın qiymətinin qalxıb-enməsi ilə empirik əlaqədə olan göstəricilər, həmçinin mütəxəssis analitiklərin üstünlük verdiyi balans göstəriciləri, kursa aid olan göstəricilər, aksiyaya aid olan göstəricilər böyük maraq kəsb edir. Balans göstəriciləri nağd pul axımının dövrüyyəsi və xalis nəticə hesab olunur. Aksiyaya aid olan göstəricilər bir aksiya üçün nəzərdə tutulur. Öz növbəsində bir aksiya üzrə dividend, bir aksiya üzrə cashflow (cashflow –nağd pul axını) və ya bir aksiya üzrə nəticə. Kursu aid olan göstəricilərin hesabı aksiyanın kursuna müvafiq təsir göstərir. Bu cür göstəricilər faktiki dividend gəlir, «kurs/gəlir» (KGV) və ya «kurs/ cashflow» (KCV) nisbətləri hesab edilir.

Yuxarıdakı məlumatlar və göstəricilər ciddi araşdırıldıqdan sonra şirkət fəaliyyətində inkişaf olub olmadığını aşkar etmək və proqnoz hazırlamaq mümkündür.

Cədvəl 1. Aksiyaların müasir təhlilində istifadə olunan göstərici

Göstərici	Formula	Göstəriş
Borc əmsalı	$\frac{\text{Cəlb olunmuş kapital}}{\text{Şəxsi kapital}}$	Cəlb olunan kapitalın həcmi
Balans qiyməti	$\frac{\text{Şəxsi kapital} \times \text{Nominal qiymət}}{\text{Abunə kapital}}$	Bir aksiya üzrə şəxsi kapitalın həcmi
Bir aksiya üzrə gəlir	$\frac{\text{Düzəldilmiş nəticə}}{\text{Aksiyaların sayı}}$	Bir aksiyanın cəmləşdirilmiş nəticəsinin həcmi
«Kurs/gəlir» nisbəti	$\frac{\text{Birja kursu}}{\text{Bir aksiya üzrə gəlir}}$	Bütün il ərzində nə qədər gəlir əldə etmək lazımdır ki, qiymətbugünkü qiymətə bərabər olsun
«Kurs/cash flow» nisbəti	$\frac{\text{Birja kursu}}{\text{Bir aksiya üzrə cashflow}}$	Aksiyaların hesablanması zamanı cash flow əmsalının aksiya kursunda əks olunması
Faktiki dividend gəlir	$\frac{\text{Dividend} \times 100}{\text{Birja kursu}}$	Birja kursu ilə müqayisədə dividendin həcmi

Mənbə: Sarıkamış F. Sermaye pazarları, İstanbul, Alfa, 1995.

Qiymətli kağızlar bazarında risk növləri. Qiymətli kağızlar bazarında investisiya prosesi çoxsaylı və müxtəlif növ risklərlə müşayiət olunur. Belə risklərlə əlaqədar

investorlar aşağıda göstərilən xoşagəlməz hallarla rastlaşa bilərlər: əldə edilən gəlir gözlənilən gəlirdən kiçik olsun; gəlir əldə edilməsin; kapital qoyuluşunun bir hissəsi itirilsin; qiymətli kağıza qoyulmuş bütün kapital itirilsin; əldə ediləcək gəlir və bütün kapital itirilsin.

İnvestisiya riski ehtimal olunur, hər bir investor öz fəaliyyəti zamanı müəyyən risk səviyyəsini qəbul edir və qiymətləndirmə aparır. Riskin mahiyyətini dərk etmək üçün onun növlər üzrə təsnifatını araşdırmaq və ilk növbədə aşağıdakıları təyin etmək lazımdır: risk bütün maliyyə bazarına, və ya yalnız onun bir sektoruna – qiymətli kağızlar bazarına aiddir; risk qiymətli kağızlar bazarı üçün səciyyəvidir və ya bazarın yerləşdiyi coğrafi ərazi ilə bağlıdır; risk yalnız bir qiymətli kağıza aiddir və ya bütün qiymətli kağızlar üçün səciyyəvidir; investisiya prosesi üçün düzgün seçilməmiş qiymətli kağızlarla bağlıdır; qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar zamanı texniki xidmətlə əlaqədar yaranır.

İnvestisiya prosesi zamanı yaranan risk yanaşma göstərir ki, risk ilk növbədə fond bazarı sistemindən bilavasitə asılıdır. Fond bazarında dövriyyədə olan bütün pullara aid olunan risklər sistem risklər adlanır və bu risklərin aşağıdakı təsnifat növləri mövcuddur: inflyasiya riski; qanunvericilikdə aparılan dəyişikliklər riski; faiz riski; "öküz" və "ayı" bazarlarındakı risk; hərbi münaqişələr riski. Investor qiymətli kağızları alarkən inflyasiyanın təsirinə məruz qala bilər. Bu zaman investorların gəliri real alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi-nəzərindən azalır və itkilərin yaranması halı baş verir.

Maliyyə bazarı faiz göstəricilərinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı kredit, valyuta və digər maliyyə bazarı sektorlarının təsirinə məruz qalır. Bu təsir maliyyə aktivlərinə qoyuluşlar üzrə ümumi faiz göstəricisini təyin edir.

"Öküz" və "ayı" bazarlarında yaranan risk fond bazarının artan və azalan trendi periodlarının növbələşməsi zamanı yaranır, ümumiyyətlə bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi qiymətli kağızın qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Hər hansı ərazidə yaranan hərbi münaqişələr fond bazarına təsir göstərir. Bu zaman, dövlət birjanın fəaliyyətini dayandırır, qiymətli kağızlar üzrə sazişlərin aparılmasını qadağan edir və s.

Qeyri-sistem risklərin növləri daha mürəkkəbdir. Bu risklər investisiya obyektləri və istiqamətləri ilə əlaqədardır. İnvestisiya obyekt riski emitentin gəlirlilik səviyyəsi və qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin ödənilməsi qabiliyyəti ilə təyin olunur. İnvestisiya obyekt riskinin aşağıdakı növləri vardır: biznes riski, maliyyə riski, investorun şəxsi vəziyyəti ilə əlaqədar dividendlərin ödənilməməsi riski, müəssisə riski, idarəetmə riski, likvidlik riski, konvertasiya riski, valyuta riski, kredit riski, sənaye riski, faciə riski[3].

Biznes riski müəssisə balansının aktiv hissəsi ilə əlaqədar olub, gözlənilən nəticələrdən kənara çıxmalar yaranan zaman baş verir. Bu risk ayrıca firma səviyyəsində qiymətli kağızların emitenti olan şirkətin maliyyə vəziyyətinin, bazarda investorun

mövqeyinin və onun üçün yaradılmış şəraitin ekspert təhlili zamanı qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirilmə zamanı aksiyaların dövryyəsi, ümumi gəlir, amortizasiya, ödənilmiş vergilər, işçilərin əməkhaqqı, işçi kapital, kapital qoyuluşları, qiymətlə mənfəət arasındakı nisbət, satış məbləğinə nəzərən dividend, dividendlərin artması, aktivlərə nəzərən mənfəət artımı və s. göstəricilər nəzərə alınır.

Maliyyə riski emitent müəssisənin qoyuluşlarının nəticələri üzrə hesablanır və müəssisə balansının passiv hissəsinin səmərəli surətdə idarə olunması ilə əlaqədardır.

İnvestorun şəxsi vəziyyəti ilə əlaqədar dividendin ödənilməməsi riski əsas etibarilə iki mövqe üzrə təhlil olunur: 1) investora verilmiş hüquqlar: dividendlərin səviyyəsi; ödənişlərin sayı; mühüm strateji məsələlərin həlli zamanı investorun səsvermə hüququ; şirkətin digər qiymətli kağızlarını saxlayanlar üzrə investorun tələblərinin nəzərə alınması; 2) aksiyanın bazarda mövqeyi: buraxılış həcmi; əlavə və ya sonrakı buraxılışlar; aksiyanın bazarda dövryyəsinin retrospektiv verilənləri.

Müəssisə riski müəssisənin bazar strategiyası ilə əlaqədardır. Bəzi müəssisələr öz fəaliyyətlərində genişlənmə və universallaşma strategiyalarını nəzərdə tuturlar. Onlar öz fəaliyyətlərində maksimal surətdə ixtisaslaşmaya, təqdim etdikləri məhsulların və xidmətlərin keyfiyyətinə, stabil müştərilərlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük verir. Digər müəssisələr, əksinə, genişlənmə və universallaşma, yeni növ texnologiyaların və məhsulların mənimsənilməsi yolunu seçir.

İdarəetmə riski müəssisənin idarə olunması ilə bilavasitə məşğul olan menecerlərin iş təcrübələri ilə təyin olunur. Menecerlərin buraxdığı səhvlər nəticəsində emitent qiyətli kağızlarına vəsait qoyanlar itkilərə məruz qala bilərlər.

Qiymətli kağızların realizə edilməsi zamanı onun keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi üzrə dəyişikliklərin aparılması ilə əlaqədar itki ehtimalı likvidlik riskini təyin edir. Likvid olmayan aktivlər yüksək gəlirliyə malik olmur və onların qiymətləri realizə olunma zamanı xeyli aşağı salınır.

Qiymətli kağızların buraxılışından sonra ödənişlərin həyata keçirilə bilməməsi kredit riskini müəyyən edir. Bu səbəbdən, kredit riskini azaltmaq üçün əvvəlcədən müştərinin kredit ödəmə qabiliyyəti təhlil olunur. Valyuta riski qiymətli kağız qoyuluşlarının xarici valyutada aparılması və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi zamanı baş verir.

Konvertasiya riski istiqrazların və imtiyazlı aksiyaların adi aksiyalarla əvəz olunması zamanı yaranır. Bir-biri ilə rəqabət aparan şirkətlər qiymətli kağızlar bazarında qabaqcıl yer tutmaq üçün əlavə maliyyə xərclərinə məruz qalır və bu zaman investisiyanın gəlirlilik göstəricisi azalır. Belə risk sənaye riski adını almışdır.

Sahibkarların səhvləri nəticəsində investisiyanın və sahibkarın bütün əmlakının itirilməsi, müflisləşmə halının yaranması faciə riskini təyin edir.

İnvestisiya istiqaməti ilə əlaqədar risklər coğrafi ərazi ilə bağlıdır və bu qrupa daxil olan risklərin ölkə, sahə, region riskləri kimi 3 növü vardır. Ölkə riski maliyyə

vəziyyəti dayanıqlı olmayan ölkələrin qiymətli kağızlarına qoyuluşlar zamanı yaranır. Bu risk göstəricisi qiymətləndirilərkən ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi vəziyyəti, mənfəətlərin qeydiyyatı, vergi qoyma və s. nəzərə alınır. Region riskinin qiyməti hesablanarkən rayonların müxtəlif iqtisadi vəziyyətləri, fond bazarının inkişaf səviyyəsi, qiymətli kağızların ticarət texnologiyası, mərkəzi fond bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələr, vergi qoyma xüsusiyyətləri, yerli icra orqanlarının fəaliyyəti və s. kimi göstəricilər istifadə olunur. Sahə riski hesablanarkən ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu zaman ilkin məlumatlar kimi satış həcmi, gəlir, dividendlər, həmin sahə üzrə müəssisələrdə sosial tədqiqatların nəticələri istifadə olunur. Genişlənməkdə və inkişafda olan sahələr üzrə müəssisələrin qiymətli kağızlarına qoyuluşlar investorlar üçün səmərəli hesab edilir. Belə qoyuluşlarda stabil və yüksək dividendlər nisbətən kiçik qiymətə malik risklərlə uyğunlaşır.

Qiymətli kağızlar bazarında operatorların və menecerlərin fəaliyyəti keyfiyyət və zaman nöqtəyi-nəzərindən müəyyən risklərin yaranmasına səbəb olur. Qiymətli kağızlar portfelini yaradarkən, operator və menecerlərin buraxdığı səhvlər portfelin keyfiyyətli surətdə formalaşmasına maneçilik törədə bilər. Belə risk portfel riski adını almışdır. Qiymətli kağızların buraxılışı, satışı və alışı üçün optimal vaxtın düzgün seçilməməsi hallarında müəyyən itkilərin yaranması baş verir. Belə hadisələrin baş verməsi ehtimalı əməliyyat vaxtı riski ilə təyin olunur.

Qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlara servis xidməti müxtəlif növ texniki risklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Texniki risklərin aşağıdakı növləri vardır: tədarük riski, ödəniş riski, klirinq riski, əməliyyat riski, köçürmə riski. Tədarük riski qiymətli kağızların tədarüku üzrə öhdəçiliklərin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. Ödəniş riski alınmış fond qiymətliləri üzrə hesablaşmaların vaxtında yerinə yetirilməməsini səciyyələndirir. Klirinq riski klirinq sisteminin fəaliyyəti zamanı buraxılan səhvlər ilə əlaqədardır. Əməliyyat riski əsasən texniki işçilərin peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olduğu və ya kompüter sistemlərində baş verən nasazlıqlar zamanı yaranır. Köçürmə riski vəsaitlərin konvertasiya olunan valyutada köçürmələrini yerinə yetirərkən meydana çıxır.

Nəticə. Beləliklə, bazar göstəricilərinin obyektivliyi, əsas borc və faiz məbləğlərinin ödənilməsi ehtimalı, fond qiymətlilərinin keyfiyyəti və bu kimi məlumatların ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi nəticəsində qiymətli kağızların reytingi təyin olunur. Investorlar qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirərkən qiymətli kağızların reytingindən bir meyar kimi istifadə edirlər. Qiymətli kağızların reytingi emitentlər üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və qiymətli kağızların likvidliyini artırmağa imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrin fond bazarlarında bütün borc öhdəçilikləri üzrə reyting qiymətləndirilməsi aparılır və hər hansı istiqrazın və ya digər qiymətli kağızın reytingi yoxdursa, onu praktiki olaraq satmaq çox çətin olur.

Fond bazarında vasitəçilər də qiymətli kağızların reytingindən istifadə edirlər. Reyting göstəriciləri kağızların satışı zamanı nəzərə alınır və borc öhdəçiliklərinin yerləşdirilməsinə zəmanət verir. Reyting qiymətləndirilməsi prosesi kağızların məzənnələrinin proqnozlaşdırılması məsələlərinin həllini də əhatə edir, bu isə öz növbəsində bazarın dayanıqlığı üçün təminat yaradır. Reyting qiymətləndirilməsi prosesi əsas etibarilə üç istiqamət üzrə aparılır: sərbəst reyting; maliyyə institutlarının reytingi; emitent şirkətlərinin reytingi. Sərbəst reyting milli və xarici valyutalarda borcların qaytarılması üzrə ölkənin imkanlarını qiymətləndirir[4].

Qeyd etmək lazımdır ki, reyting hər hansı riyazi düsturla hesablanmır və miqdar göstəricilərinin keyfiyyət interpretasiyasını əks etdirir, müxtəlif amillər əsasında təhlil prosesi yerinə yetirilir. İlk növbədə siyasi sistem - hökumət forması, siyasi məsələlərin həlli zamanı konsensus dərəcəsi, borcların ödənilməsi imkanı və s. qiymətləndirilir. Sonra sosial mühit - həyat tərz, demoqrafik vəziyyət və s. öyrənilir. Son mərhələdə isə beynəlxalq əlaqələr sferası - siyasi risk üzrə tədqiqat işləri aparılır.

Sərbəst reytingi təyin edərkən mühüm məsələlərdən biri iqtisadi riskin qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu zaman ilk növbədə ölkənin iqtisadi potensialı, onun resursları, kapital qoyuluşları, istehsal, xidmət sferası, yaradılan məhsulun toplanılması və istifadə olunma üçün paylanılması və s. qiymətləndirilir. Sonra dövlət maliyyəsi - vergi sistemi, büdcə, məsrəflər, dövlətin borcu nəzərdən keçirilir. Üçüncü mərhələdə ölkədə pul sisteminin vəziyyəti və inflyasiya səviyyəsi, bank sisteminin müstəqilliyi təhlil olunur. İqtisadi risk bilavasitə ölkənin ödəniş balansına əlaqədardır və bu səbəbdən növbəti mərhələdə ödəniş balansının təhlili prosesi həyata keçirilir. Son mərhələdə xarici valyutaların mövqeyi, valyuta məzənnələri, xarici valyutada olan borclar və s. nəzərdən keçirilir.

Ədəbiyyat

- [1] Михайлова Е.В. Финансовый рынок в РФ (опыт и проблемы становления). Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 1992. с. 41.
- [2] Sarıkamış F. Sermaye Pazarları, İstanbul, Alfa, 1995.
- [3] Фабозци Ф. Управление инвестициями: Пер. с англ. М.: ИНФРА -2000. 932 с.
- [4] Новиков А.В. Фондовый рынок как механизм привлечения инвестиций. - Новосибирск: Издательство НГАЭИУ – 2014.

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLƏRƏ VERGİLƏRİN TƏSİRİ

F.N. Həmidli

Maqistr, UNEC

Mobil: (+994 55) 797-44-63

E-mail: hemidli.ferqane@yandex.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında qiymətlərə vergilərin təsirinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə xərclər və gəlirlər, xarici investisiyaların axınına stimullaşdırmaq, qiymətlərin səviyyə və strukturuna təsir göstərən vergilər, əlverişli vergi mühitinin yaradılması tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda vergi siyasətinin mövcud vəziyyəti araşdırılmış, təhlillər aparılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu sahədə tədqiqatlar aparan və çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: qiymətlərə vergilərin təsiri, vergi siyasəti, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, əhalinin gəlirləri, əlverişli vergi sistemi.

Jel Classification: P22, H20

EFFECT OF TAXES ON PRICES IN AZERBAIJAN

Abstract

The main goal of research is to examine the processes related to formation and development of effect of taxes on prices in the Republic of Azerbaijan, to analyze current condition, and to give suggestions and recommendations for improvement of this system. For this purpose, this article investigated expenses and incomes, stimulation of foreign investments flow, taxes effecting level and structures of prices, establishment of suitable tax environment. The research was carried out on the basis of research methods known as scientific abstraction and systematic analysis, logical generalization.

As a result of the research, current condition of tax policy in our Republic was investigated and analysis was conducted. Research restrictions: it requires wider practical information. Practical importance of the research: it plays positive role in improvement of scientific and practical knowledge of researchers and specialists.

Key words: the effect of taxes to prices, , tax policy, business development, income of the population, favorable tax system.

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВ НА ЦЕНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Основной целью исследования является изучение происходящих процессов, связанных с формированием и развитием влияния налогов на цены в Азербайджанской Республике, анализ существующей ситуации, подготовка предложений и советов в направлении усовершенствования данной системы. С этой целью в данной статье были изучены расходы и прибыли, стимуляция увеличения иностранных инвестиций, налоги, влияющие на уровень и структуру цен, создание благоприятных налоговых условий. Исследовательская работа была проведена с помощью таких способов исследования, как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение. Как результат исследования, было изучено существующее состояние налоговой политики в нашей республике, проведены анализы. Ограничения исследования: требует большей практической информации. Практическая значимость исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, работающих в данной сфере.

Ключевые слова: влияние налогов на цены, налоговая политика, развитие бизнеса, доходы населения, благоприятная налоговая система.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqabətcabiliyyətli emal sahələrinin yaradılması, milli iqtisadiyyatda daha yüksək əlavə dəyəri yaradan istehsalatların inkişafı, yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin yaradılması kimi konseptual məsələlərin həllinə və beləliklə də qiymətlərə vergilərin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin qiymətlərə vergilər vasitəsilə təsirinin özünüdəşkil nəzəriyyəsi prizmasından tədqiqini elmi və praktiki baxımdan aktual və əhəmiyyətli hesab etmək olar. Ölkəmizin iqtisadi sisteminin belə çoxistiqamətli təsirlərə uyğunlaşması və dayanıqlılığının təmin olunmasını dövlət tənzimlənməsinin, xüsusilə vergi tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi kimi təqdim etmək olar. Bu baxımdan, vergi siyasətinə qoyulan başlıca

tələblərdən biri də tətbiq olunan vergilərin həm say, həm də kəmiyyət etibarilə uzun müddət ərzində sabitliyidir. Yalnız bu halda sahibkar xərclərini və gəlirlərini perspektivdə proqnozlaşdırmaq, zaman fasiləsi nəzərə alınmaqla həm istehsal, həm də sosial infrastruktur üçün investisiya proqnozu hazırlamaq imkanı əldə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşt və imtiyazlarından daha çox öz fəaliyyətlərinin uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi maraqlandırır. Xarici iş adamları öz sahələrinin peşəkarlarıdır və onları ən çox narahat edən vergi yükünün ağırlığı deyil, vergi rejiminin sabitliyidir ki, buna da dövlətin apardığı məqsədyönlü, düşünülmüş vergi siyasəti nəticəsində bu gün nail olunmuşdur. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen yataqlarının işlənməsi üzrə fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikada aparılan düzgün vergi siyasətinin nəticəsidir ki, xarici vergi ödəyicilərinin sayı getdikcə artmaqdadır. Bu da öz növbəsində ölkəyə cəlb olunan investisiyaların stimullaşdırılmasından xəbər verir. Yaradılmış əlverişli vergi mühiti son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, faktiki vergi ödəyicisi olan xarici hüquqi şəxslərin sayı ilbəl artır. Bildiyimiz kimi, investisiya qoyuluşlarına görə neft sektoru xüsusi yer tutur. Lakin ABŞ, Böyük Britaniya və s. ölkələrin şirkətləri təkcə neft sektoruna deyil, eləcə də qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının həcminə görə də fərqlənir. Bununla belə, qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarına görə mütləq üstünlük Türkiyə müəssisələrinə məxsusdur.

Aydın ki, maliyyə ehtiyatları olmadıqda, tələbatları ödəmək mümkün olmur və buna görə də, vergi siyasəti işlənilib hazırlandıqda maliyyə nəzərə alınmalıdır. Maliyyə ehtiyatları artdıqca xərclər də arta bilər. Vergi siyasətinin tədbirləri əsasən iki istiqaməti nəzərdə tutur: bir tərəfdən əhalinin gəlirlərinin artması, digər tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı. Vergi siyasəti dəyişdikcə, maliyyə mexanizmi də dəyişdirilir.

Maliyyə mexanizmini daha işlək və effektiv etmək üçün baza yaradılmalıdır. Son illərdə Azərbaycan Respublikası bu sahədə xeyli iş görmüş, müəssisə və sahibkarlıq, müəssisələrdən və əhəlidən alınan vergilər, xarici investisiyalar haqqında bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Vergilər ilk növbədə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ən mühüm aləti və büdcə gəlirlərinin formalaşma mənbəyi kimi qiymətləndirilir, azad sahibkarlıq zəif inkişaf etmiş ayrı-ayrı regionların iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, ölkənin ixrac potensialının artırılmasında stimullaşdırıcı vasitə kimi geniş istifadə

olunur. İqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulması, işgüzar fəallığın stimullaşması, istehsalın artımı və onun səmərəliliyi, respublika maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması və sabitləşməsi daha çox vergi siyasətindən asılıdır.

Bildiyimiz kimi, Respublikamızda hazırda iqtisadi islahatlar aparılır. Belə bir şəraitdə mükəmməl qiymət və vergi mexanizminin formalaşması vacibdir. Yəni, ədalətliliyi, iqtisadi səmərəliliyi, elastikliyi təmin edə bilən qiymət və vergi sistemləri qurulmalıdır. Digər tərəfdən isə bu sistemin dünya ölkələrinin təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində qiymətlə vergilərin əlaqəsi daha da mürəkkəbləşdi. Qiymətlər yalnız daxili bazarın deyil, eyni zamanda xarici bazarın da təsirinə məruz qalır. Vergilər isə fiskal funksiyadan başqa, tənzimləyici funksiyasını da yerinə yetirir. Qiymətlərin səviyyəsi daha tez-tez dəyişir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi ticarət əlaqələri genişlənməmişdir və bunun nəticəsində də qiymətin əmələ gəlməsinin və vergi tutmanın ümumi daxili məhsulun bölgüsünə və yenidən bölgüsünə göstərdiyi təsirin xarakteri də xeyli dəyişmişdir.

Azərbaycanda qiymətlərin formalaşması prosesində bir çox amillər qarşılıqlı təsirdə olurlar. Pul dövriyyəsinin vəziyyəti, kredit bölməsinin fəaliyyət xarakteri çox böyük təsirə malikdir. Lakin iqtisadiyyatda qiymət mexanizminin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilk növbədə özünün təsərrüfat vəziyyətindən asılıdır.

Qiymətlərin səviyyə və strukturuna təsir göstərən vergilər mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, sadələşdirilmiş vergi, mədən vergisi, əmlak vergisidir.

Mənfəət vergisi birbaşa vergi növlərindən biri olmaqla hüquqi şəxslərin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəətdən tutulur. Dövlət mənfəət vergisindən istifadə etməklə gəlirdən çıxılan xərclərin məhdudlaşdırılan hissəsini artırıb-azaltmaqla, vergi güzəşti siyahısında dəyişikliklər etməklə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləridir.

Vergi məəcəlləsinin məqsədləri üçün müəssisə aşağıda göstərilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumlara deyilir:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxslər;
- xarici dövlətlərin qanunvericiliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxslər (korporasiyalar, şirkətlər və s.), həmçinin onların filialları və daimi nümayəndəlikləri;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaradılan və sərbəst balans, cari və ya digər hesablara malik olan hüquqi şəxslərin filialları və struktur bölmələri.

Yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər mənfəət vergisinin ödəyiciləri hesab edilir. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi şəxslər (büdcə, qeyri-hökumət, qeyri-kommersiya, xeyriyyə təşkilatları) mənfəət vergisi ödəyiciləri hesab edilmir, çünki onlar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmurlar.

Müəssisələrin mənfəətindən 20 faiz dərəcəsi ilə vergi tutulur.

Mənfəət yaradılmış milli gəlirin ən çox yenidən bölgüsünə məruz qalan hissəsini təşkil edir. O, qiymət və xərclərin səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Müəssisə daim mənfəəti maksimumlaşdırmağa çalışır. Bu, satış həcmələrini artırmaq, xərcləri minimumlaşdırmaq və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə uyğun qiymətləri artırmaqla həyata keçirilir. Adətən inflyasiya və istehsal həcmlərinin aşağı düşməsi şəraitində rəqabət zəifləyir. Bu zaman müəssisələr qiymətləri yüksəltmək yolu ilə mənfəəti maksimumlaşdırır.

Əlavə dəyər vergisi və aksizlər isə qiymətlərin səviyyəsinə daha güclü təsir edir.

Dolayı vergi olmaqla ƏDV məhsulun qiymətinə əlavə formasında çıxış edir. Əgər mənfəət vergisi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin, gəlir vergisi işçilərə ödənilən əməkhaqqının azalmasına səbəb olursa, ƏDV müəssisənin vəsaitlərinin həcmi azaltmır, çünki o, məhsulun istehlakçısı tərəfindən əmtəənin qiymətində ödənilir. Əlavə dəyər vergisinin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, o, istehsalın və dövriyyənin bütün mərhələlərində yaradılmış və satılmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri ilə istehsal və dövriyyə xərclərinə aid edilmiş material xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən olunan əlavə edilmiş dəyərin bir hissəsindən tutulur.

Məhsul xaricə satılan zaman ƏDV 0 dərəcəylə tətbiq olunduqda, bu vergi növü həm istehsal, həm də ixrac olunan məhsulun artırılmasını stimullaşdırır. ƏDV-ni digər vergilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də verginin əvəzləşdirilməsi mexanizminin mövcud olmasıdır.

Azərbaycanda ƏDV 1992-ci ildən tətbiq edilir. ƏDV vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq verilən elektron vergi hesab-fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərkdir.

Bildiyimiz kimi, əlverişli vergi şəraitinin yaradılması dövlətin vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Respublikamızda bu sahədə daim məqsədyönlü işlər görülmüşdür. Belə ki, mənfəət vergisinin dərəcəsi 45 faizdən 20 faizə, əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 28 faizdən 18 faizə endirilmişdir. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikasında əksər vergilərin dərəcələri digər ölkələrdəki analoji vergi dərəcələrindən xeyli aşağıdır.

Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 7 may tarixli qərarı ilə əlavə dəyər vergisi üzrə gömrük borcunun hesablanması idxal olunan mallara münasibətdə gömrük sərhədini keçən gündən, ixrac olunan mallara münasibətdə isə mallara dair bəyannamənin təqdim olunduğu gündən başlanır və həmin gün qüvvədə olan vergi dərəcəsi əsas götürülür. Uyğun olaraq Respublikamızda ƏDV məbləği aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{ƏDV} = (D + A + R) \times V/100$$

D - malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı müəyyən edilmiş gömrük dəyəri; A - aksiz vergisi; R - gömrük rüsumları; V - qüvvədə olan vergi dərəcəsidir. ƏDV geniş

əhatə dairəsinə malik olduğu üçün vergidənyayınma hallarının nəzarətdə saxlanması böyük aktualıq kəsb edir. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri dünyada qabaqcıl təcrübələrdən sayılan ƏDV depozit hesabının yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikası vergilər nazirinin 3 noyabr 2008-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş “Vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə 2009-2012-ci illər üçün Strateji Plan” çərçivəsində vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və ƏDV üzrə inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2008-ci ilin əvvəlindən ƏDV-nin depozit hesabının tətbiqinə və müvafiq proqram təminatının istifadəsinə başlanılmışdır. Bu hesabın tətbiqi əsasən iki istiqamətdə işlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

- ƏDV-nin büdcəyə ödənilməsi, digər vergi ödəyicilərinin sub-uçot hesablarına köçürülməsi, Dövlət Gömrük Komitəsinə ödənilməsi;

- Digər vergilərin dövlət büdcəsinə ödənilməsi (yalnız ƏDV ödəyiciləri üçün).

Vergi qanunvericiliyinə görə, mal (iş, xidmət) əldə edən şəxslər hesab-fakturada göstərilən malın dəyərini hesablaşma hesabına, hesablanmış ƏDV-ni isə ayrıca depozit hesaba, yəni satıcının ƏDV sub-uçot hesabına köçürürlər. Bu sistem ƏDV-nin hərəkəti və əvəzləşdirilməsi, habelə ƏDV üzrə dövlət büdcəsinə ödənişlə bağlı vergi ödəyicilərinin bütün əməliyyatları üzrə vergi orqanları tərəfindən səmərəli nəzarəti həyata keçirməyə imkan yaradır. Bununla da ƏDV-nin ödənilməsindən yayınmaya və bu vergi növünün əvəzləşdirilməsi üzrə qeyri-qanuni hallara qarşı yeni səmərəli sxemin tətbiq edilməsinə nail olunmuşdur. Depozit hesabının tətbiq olunduğu ilk ildə, yəni 2008-ci ildə ƏDV üzrə daxilolmalar 2007-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 76,3%-dək artmışdır.

Aksiz aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən vergidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan, vergidən azad edilən mallar istisna olmaqla, aksiz tutulur.

İqtisadi mahiyyətinə görə, aksizlər bir tərəfdən yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması, digər tərəfdən isə sosial cəhətdən zərərli malların istehlakının məhdudlaşdırılması məqsədilə tətbiq edilir. Aksizləri digər vergilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların məhdud sayda məhsullara, yəni qanunvericilikdə ciddi surətdə “aksizli” adlanan mallara tətbiq edilməsidir. 1992-ci ildən tətbiq edilən aksiz vergisi əlavə dəyər vergisi ilə birlikdə dövriyyədə vergini əvəz etmişdir. Hazırda dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin tərkibində aksizlər kifayət qədər yüksək xüsusi çəkiyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasında aksiz dərəcələrinin 2 növündən istifadə edilir:

- 1) Advalor,
- 2) Spesifik.

Advalor dərəcələrlə aksiz vergisinin məbləğinin hesablanması aşağıdakı kimidir:

$$Am = \text{Əm} \times Ad / 100 \quad (2.1)$$

Burada Am – aksizin məbləğini; Əm – vergi tutulan əməliyyatın məbləğini; Ad – aksizin dərəcəsini (faizlə) göstərir.

İqtisadi böhran zamanı bu dərəcələr səmərəli deyil, çünki malların qiymətinin düşməsi daxilolmaları azalda bilər. Malların qiymətinin qalxması daxilolmaları artırır.

Spesifik dərəcələrin tətbiqi zamanı daxilolmalar qiymətdən asılı olmur. Bu dərəcələrin tətbiqi eyni zamanda idxal zamanı vergidən yayınma hallarının qarşısını alır. Bəzən idxal əməliyyatlarını aparan şəxslər ödənilməli olan aksiz məbləğini azaltmaq üçün malın dəyərini aşağı qiymətlə rəsmiləşdirirlər. Spesifik dərəcələrin tətbiqi bu cür halların qarşısını alır.

Spesifik dərəcələrin tətbiqi ilə aksiz məbləği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Am = Ok \times Ad, \quad (2.2)$$

Burada Am – aksizin məbləği; Ok – vergitutma obyektinin kəmiyyətə ifadəsi; Ad – aksizin dərəcəsidir (manatla).

Lakin bu dərəcələrin də mənfi cəhətləri mövcuddur. Belə ki, bu dərəcələrin tətbiqi zamanı idxal olunan mallar arasında keyfiyyət fərqi nəzərə alınmır. Buradan da belə çıxır ki, hər iki dərəcədə müəyyən mənfi xüsusiyyətlər mövcuddur və problemlərin yaranmaması üçün olduqca diqqətli yanaşmaq lazımdır.

Aşağıdakı mallar aksizli mallara aid edilir:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- bütün məmulatları;
- neft məhsulları;
- minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);
- istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan içməli spirtə, pivəyə, spirtli içkilərə və bütün məmulatlarına aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq edilir:

1. İçməli spirt (o cümlədən tərkibində 80 faizdən az spirt olmayan denaturlaşdırılmamış etil spirti; tərkibində 80 faizdən az spirt olan denaturlaşdırılmamış etil spirti) — hər litrinə 0,8 manat;
2. Araq (vodka), tündləşdirilmiş içkilər və tündləşdirilmiş içki materialları, likyor və likyor məmulatları — hər litrinə 0,5 manat;
3. Konyak və konyak materialları — hər litrinə 0,2 manat;
4. Şampan şərabı — hər litrinə 0,2 manat;
5. Şərablar və şərab materialları — hər litrinə 0,1 manat;
6. Pivə (alkoqolsuz pivə istisna olmaqla) və pivə tərkibli digər içkilər - hər litrinə 0,08 manat;
7. Bütün növ bütün məmulatları — 12,5 faiz.

Aksiz vergisi minik avtomobilləri, istirahət və idman üçün yaxtalar üzrə aşağıdakı dərəcələrlə tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasına idxal olunan minik avtomobillərinə, istirahət və ya idman üçün yaxtalara və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə 2007-ci il yanvarın 1-dən tətbiq edilən aksiz dərəcələri

Vergitutma obyektinin adı	Aksizin dərəcəsi
Minik avtomobilləri: - mühərrikin həcmi 2000 kub santimetrdək olduqda - mühərrikin həcmi 3000 kub santimetrdək olduqda -mühərrikin həcmi 4000 kub santimetrdək olduqda -mühərrikin həcmi 4000 kub santimetrdən çox olduqda - istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr	Mühərrikin həcmnin hər kub santimetrinə görə 0,15 manat 300 manat+ mühərrikin həcmnin 2001-3000 kub santimetr hissəsi üçün hər kub santimetrinə görə -1 manat 1300 manat +mühərrikin həcmnin 3001-4000 kub santimetr hissəsi üçün hər kub santimetrə görə -2 manat 3300 manat + mühərrikin həcmnin 4000 kub santimetrdən çox hissəsi üçün hər kub santimetrə görə 4 manat mühərrikin həcmnin hər kub santimetrinə görə -1 manat

Mənbə: Vergi məəcəlləsi

Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi qaydaları Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalara əsasən tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan markalanmalı mallara tətbiq edilən aksiz markaları bu malların istehsal olunduğu yerdə onların istehsalçıları tərəfindən yapışdırılır. Respublika ərazisinə idxal olunan pıvəyə tətbiq olunan aksiz markaları Azərbaycan Respublikasının gömrük-buraxılış məntəqələrində həmin malı idxal edən şəxs tərəfindən gömrük orqanlarının əməkdaşlarının nəzarəti altında yapışdırılır.

Sadələşdirilmiş vergi də vergitutmanın xüsusi formasıdır. Kiçik biznes fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər sadələşdirilmiş vergini malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdiyi vəsaitin məbləğindən və satışdankənar gəlirdən ödəyirlər. ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış və əvvəlki ardıcıl 12 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 150000 manat və ondan az olan hüquqi şəxslər, həmçinin 90000 manat və ondan az olan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki əxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər.

Sadələşdirilmiş vergi Azərbaycanda 1 yanvar 2001-ci ildən etibarən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu vergi tətbiq ediləndən ona bir sıra əlavə və dəyişikliklər edil-

miş, bəzi müddəaları dəqiqləşdirilmişdir. Sadələşdirilmiş verginin məqsədi vergi yükünün azaldılmasından, vergi və muhasibat uçotu və hesabatının kiçik müəssisələr və fərdi sahibkarlar üçün sadələşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlərə nail olunması kiçik biznesin inkişafına və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılmasına imkan vermişdir. Sadələşdirilmiş vergi alternativ vergi növüdür, müəssisələr və fərdi sahibkarlar tərəfindən ümumi vergitutma sistemi ilə yanaşı tətbiq edilən xüsusi vergi rejimidir.

Azərbaycanda bu vergiyə vergi tutulan əməliyyatların həcmindən asılı olaraq hüquqi və fiziki şəxslər, mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri ilə Azərbaycan Respublikası ərazisində sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən, mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan, kiçik biznes fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər cəlb edirlər.

Əsasən kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədini güdən sadələşdirilmiş verginin tətbiqi zamanı xüsusilə muhasibat uçotunun təşkili daha az məsrəflərlə mümkün olur. Digər tərəfdən, bu rejimin tətbiqi ölkənin vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyətini təşkil edən sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üzərində vergi nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi işini də xeyli asanlaşdırır.

Qiymətə təsir göstərən əsas amillərdən biri vergidirsə, digər əsas və mühüm amillərdən biri də xərc amilidir. Bu amil əsasən istehsal xərcləri ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, məhsul xammal və materiallar əsasında hazırlanır. Xammal hasil olunduqda isə ona mədən vergisi tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində (Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi də daxil olmaqla) yerin təkindən faydalı qazıntıları çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr mədən vergisinin ödəyiciləridir. Mədən vergisi yerin təkindən çıxarılmış xam neft, təbii qaz və bütün növ metalların topdansaş qiymətinə, yerin təkindən çıxarılmış digər faydalı qazıntıların isə hər kubmetrinə aşağıdakı cədvəllərdə qeyd olunan dərəcələri tətbiq etməklə hesablanır. Yerin təkindən çıxarılan aşağıdakı faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq, mədən vergisi onların topdansaş qiymətinə tətbiq edilməklə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (faizlə)
Xam neft	26
Təbii qaz	20
Filiz faydalı qazıntıları: - bütün növ metallar	3

Mənbə: Vergi Məcəlləsi

Yerin təkindən çıxarılan aşağıdakı faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq, mədən vergisi hər kubmetr üçün aşağıdakı dərəcələrlə hesablanır:

Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (manatla)
Qeyri-filiz faydalı qazıntıları:	
- seolit	0,5
- barit	0,5
- mişar daşları	0,5
- çınqıl xammalı	0,5
- yüngül doldurucular (keramzit, aqloporit) istehsalı üçün gillər	0,5
- bentonit gilləri	0,5
- kərpic-kirəmit gilləri	0,5
- vulkan külü və pemza	0,5
- kvars qumları	0,5
- tikinti qumları	0,5
- sement xammalı (əhəng daşı, mergel, gil, vulkan külü)	0,5
- üzlük daşları (mərmər, qabbro, tuflar, travertin, mərmərlənmiş əhəng daşı)	1
- qiymətli və yarımqiymətli bəzək daşları	4
- daş duz	4
- yodlu bromlu sular	0,02
- mineral sular	6

Mənbə: Vergi Məcəlləsi

Xam neftin və qazın hasilatı zamanı mədən vergisi hesablanarkən, hasil edilmiş neftin və qazın miqdarından texnoloji proseslə əlaqədar quyuya geri vurulan neftin və qazın miqdarı Nazirlər Kabineti tərəfindən 12.01.2001-ci il tarixli 11 nömrəli Qərarı ilə müəyyən edilən normativlər əsasında çıxılır.

Texnoloji proses ilə bağlı neft və qazın quyuya geri vurulma normativləri

Təşkilatın adı	Ölçü vahidi	Neft	Qaz
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti	faiz	2,1	20,9
o cümlədən:			
Dənizdə Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birliyi	faiz	1,47	20,7
Quruda Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birliyi	faiz	5,35	24,45

Mənbə: Vergi Məcəlləsi

Əmlak vergisi mənfəət hesabına ödənilir, lakin onu məhsulun maya dəyərində daxil edilən vergilər siyahısına aid etmək olar, çünki o mənfəətdən onun vergiyə cəlb olunmasına qədərki dövrdə ödənilir. Bu verginin qiymətin səviyyə və quruluşuna təsiri istehsalın fond tutumu ilə bağlıdır.

Mülkiyyətində vergitutma obyektləri olan fiziki şəxslər və müəssisələr əmlak vergisinin ödəyiciləridir.

Fiziki şəxslər əmlak vergisini aşağıdakı qaydada və dərəcələrlə ödəyirlər:

- onların xüsusi mülkiyyətində olan binaların inventarlaşdırılmış dəyərindən: bu dəyər 5000 manatadək olduqda vergi tutulmur, 5000 manatdan çox olan məbləğdən isə 0,1 faizlə tutulur.

Qeyd: əmlak vergisinin hesablanması məqsədilə fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların inventar dəyəri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 28 iyun 1999-cu il tarixli 110 sayılı qərarı ilə (sonrakı əlavə və dəyişikliklər nəzərə alınmaqla) təsdiq edilmiş "Fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların inventar dəyərinin hesablanması Qaydası" ilə müəyyən edilir.

- su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə:
- su nəqliyyatı vasitəsinin mühərrikinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat;
- hava nəqliyyatı vasitəsinin mühərrikinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat.
- mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün —onların bazar qiymətinin 1 faizi.

Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Əmlakın obyektiv qiymətləndirməsi vergiyə böyük təsir göstərir, çünki vergilər əmlakın dəyəri ilə əlaqədardır. Əgər əmlakın qiyməti süni şəkildə aşağı salınsa, büdcəyə ödəniləcək vergi də az olar. Bundan əlavə əsas fondların dəyərinin olduğu kimi əks etdirilməsi digər iqtisadi amillərin nizamlı şəkildə fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Buna görə də, əsas fondların qiymətləndirilməsi həm dövlət, həm də əmlak sahibləri üçün vacib məsələdir. Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qiymətlərə vergilərin təsiri vətəndaşın həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi sabitliyini təmin etməyə, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və qorunmasına, daxili və xarici təhlükənin aradan qaldırılmasına yönəldilir.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
- [2] Kuzık B.H., Kuşlin V.İ., Yakoveç B. "Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma", Bakı-2010
- [3] Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. "Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları", Bakı-2006

- [4] Əhmədov M.A., Hüseynov A.C. "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları", Bakı-2011.
- [5] Çudakov A.D. "Qiymətlər və qiymətin əmələ gəlməsi", Bakı-2009
- [6] Şəkəreliyev A.Ş. "Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər", Bakı-2009
- [7] Musayev A. "Vergi sistemi", Bakı-2001.
- [8] Həsənlı M. "Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin vergi sisteminin formalaşdırılması", Bakı-1998
- [9] Bağırov D.A. "Vergi nəzarəti", Bakı-2006
- [10] Əhmədov M.A. "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması", Bakı-2003
- [11] Musayev A.F. "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri", Bakı-2004

MODEL OF A SINGLE ECONOMIC FIELD IN THE KNOWLEDGE ECONOMY

T.A.Aliyeva

Ass. Prof, c. ph. m. s., UNEC,
E-mail: alilitarana@gmail.com
Mob: (+994 50) 3010112

G.K.Rahimli

Demirbank OJSC, leading operator
E-mail: gunel.rahimli.k@gmail.com
Mob: (+994 55) 4220029

Abstract

There are studied the distinctive features of the new economy and the crucial role of knowledge in economic development of companies, regions and countries in this article. The knowledge is defined as an Economic Asset. In solving the problem of classification of knowledge is offered to use a form of existence in the Economic Field, as well transformation of the classical model of Economic Field to the three-component model of Economic Field, consisting of the interaction of three types of production. Here is proposed the concept of a single Economic Field and the principle of priority development spiritual production in the emerging Knowledge Economy. It describes the essential role of three-component model of creativity in the development of the Azerbaijan's economy. The proposed model of Economic Field is the key to the success of any innovation project, the basis for building an effective and viable innovation system at all levels.

Keyüords: knowledge economy, economic assets, and economic spheres, the three-component model development.

Jel Classification: D8, D83

МОДЕЛЬ ЕДИНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ЭКОНОМИКЕ ЗНАНИЙ

Резюме

В этой статье изучаются отличительные черты новой экономики и решающая роль знаний в развитии экономики компаний, регионов и стран. Знание определяется в качестве экономического актива. В решении проблемы классификации знаний предлагается использовать форму существования в экономическом поле, а также трансформация классической модели экономического поля к трёхкомпонентной модели экономического поля, состоящей из взаимо-

действия трёх видов производства. Здесь предлагается концепция единого экономического поля и принцип приоритетного развития духовного производства в условиях формирования экономики знаний. Описывается существенная роль трёхкомпонентной модели креативности в развитии экономики Азербайджана. Предложенная модель экономического поля является основой и залогом успеха любого инновационного проекта и основой построения эффективной инновационной системы любого уровня.

Ключевые слова: экономика знаний, экономические активы, экономические сферы, трехкомпонентная. модель развития.

BİLİK İQTİSADİYYATINDA VAHİD İQTİSADİ SAHƏ MODELİ

Xülasə

Məqalədə yeni iqtisadiyyatın fərqləndirici xüsusiyyətləri, şirkətlərin, regionların və ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında biliyin həlledici rolu tədqiq olunur. Bilik iqtisadi aktiv kimi təyin olunur. Biliyin təsnifatı problemlərinin həllində iqtisadi sahədə mövcudluq formasından və həmçinin iqtisadi sahənin klassik modelinin istehsalın qarşılıqlı təsirdə olan üç növündən ibarət üçkomponentli modelə transformasiyasından istifadə etmək tövsiyə edilir. Vahid iqtisadi sahə konsepsiyası və bilik iqtisadiyyatının formalaşması şərtləri daxilində intellektual istehsalın prioritet inkişaf prinsipi təklif olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında üçkomponentli kreativlik modelinin mühüm rolu əsaslandırılır.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, iqtisadi aktiv, iqtisadi sahə, üçkomponentli model, inkişaf.

Introduction. The term "economy based on knowledge" or "knowledge economy", was proposed in 1962 by American economist F. Machlup [1], who outlined its sector of the economy, focused on knowledge production.

Now the term is used more widely to determine the type of economy in which knowledge plays a decisive role, and the creation and use of knowledge becomes a source of growth factor determining the competitiveness of companies, regions and countries.

In general, in the new post-industrial economy the knowledge will act as:

a) the direct product of the activity; b) the subject of the direct final consumption; c) the productive resource, used in the production process; d) the object and means of distribution and / or market transactions; e) means of hoarding; f) an instrument or tool of management; g) means of consolidation of the society and the reproduction of public institutions.

There are four pillars of "Knowledge Economy":

1. The institutional structure. It involves the creation of appropriate economic incentives and institutional regime, supporting the wide dissemination and effective use of local and global knowledge in all sectors of the economy. 2. The innovative system. In its framework are created effective organizational forms and the business environment that supports innovation and entrepreneurship, covering firms, academic and research centers, universities, "thinking tanks" and other institutions acting in the interests of global knowledge and at the same time, adapting to local needs, using knowledge for the production of new products, services and ways of implementing the business operations. 3. Education and training. This contributes the formation of qualified society, dynamic and creative people with opportunities of a good education and lifelong learning for all and meeting the interests of the cause of rational combination of public and private funding. 4. Information infrastructure. Formation of a dynamic infrastructure and competitive and innovative information sector provides a variety of effective and competitive services and tools required aimed for all sectors of society. It includes not only high-tech and other means of storage of operations and use of information, as well as a set of communication services.

M. Castells identifies the following five distinguishing features of the new economy [2]:

1) Productivity increasingly depends on the use of science and technology achievements, as well as the quality of information and management. 2) in the advanced capitalist countries, the attention of producers and consumers is shifting from material production towards information activities. 3) there is a deep transformation of the production process (from standardized mass in the direction of "customized" (i. e. flexible in accordance with the changing requirements of the consumer) and the production of a vertically integrated company in the direction of the horizontal network of relationships and interactions between departments). 4) the economy is becoming increasingly global, so that capital, production, management, markets, labor, information and technologies are organized, regardless of national boundaries. 5) technological changes, based on information technology transforming the material basis of the modern world acquire increasingly revolutionary character.

Definition of knowledge as economic asset. Despite the fact that the future of the economy is strongly associated with the knowledge, never before nevertheless knowledge has not been the subject of studies economic science. Since ancient times, the study of the nature, appointments and limits of knowledge was the task of philosophy, but not the economy. It was the first philosophers defined the boundaries of the "space of knowledge", gave his first definitions and classifications. The most contribution to the study of the problem made by Socrates, Aristotle, Plato, Kant, Hegel.

A fundamentally important for an economist to know where, how, by whom (or what) is produced knowledge, what are the conditions of its reproduction efficiency,

exchange, consumption? The answer is obvious, if we remember that everything and absolutely all existed and existing knowledge in the world is a product of human cognitive activity. You can replace human with the machine in the production of any material product, but you can not replace him in the production of knowledge, because no machine can not create for the man a "single picture of the world".

That is why it is important for economists. Knowledge is an exceptional product spiritual production, means in fact, to understand them as Economic Asset, so much: the methods and features of their functioning in the Economic Field, their properties as a commodity, the possible management mechanisms, criteria and performance indicators, etc in fact, all significant for economists properties of knowledge as a product is determined by the method of their production as a result of human mental activity. Therefore, any impact on the knowledge as an Economic Asset to the traditional economic objectives means the impact on the spiritual, mental sphere of a person that is a completely new task for the economy . It determines the newness and complexity of the formation and functioning of knowledge economy.

Thus, the economic definition of knowledge will be as follows: knowledge - is the product of the productive performance of people in the field of spiritual production.

The problem of classification of knowledge has been and remains one of the most complicated. The main difficulty is the selection criteria, capable of the myriad of features and characteristics of such a multi-dimensional object as knowledge, to highlight the main characteristics that define the properties, as well as the mode of existence and their interaction with the surrounding world. French encyclopedists Diderot, ZH.D 'Alamber even came to the conclusion, "it is impossible to find a basis division which could receive general acceptance and be concluded into a basis for the classification of knowledge." In fact, The modern Russian scientist A.Krasilov joins their opinion and believes that "the diversity of forms and methods of representation and transmission of knowledge almost are not amenable to formal classification due to the complexity of the formulation of the classification attribute".

Nevertheless, the first attempts to classify knowledge marked by in ancient Greece in IV-III centuries BC, in the period of Plato and Aristotle. They have different defining characteristics of the classification knowledge. For Plato, this criterion served as an object of knowledge. In accordance with this he singled out the dialectic, physics, and ethics.

Aristotle distinguished knowledge to a greater extent by means of cognition and methods of human thinking. The spiritual activity of human, Aristotle subdivided into memory, imagination and reason. In accordance with this he singled out the theoretical sciences, which include analytics, physics, mathematics and metaphysics; Practical -

ethics, economics and politics and creative to which they were assigned poética, rhetoric and art.

It should be noted that each period of development of society is inherent in its own understanding of "space knowledge", which is directly reflected on the content and principles of their classification.

It follows from the foregoing that there has not been, and most likely there will not going to be some universal classification of knowledge, capable to reflect all their diversity and depth, and be equal to the appropriate in any branch of human activity. Experience shows that it is more productive to produce a classification of knowledge in accordance with the challenges.. In philosophy, this is one task; in computer science, sociology - completely different - and, accordingly, there will be others produced by them to address their own specific problems, the classification of knowledge.

The main and distinctive feature of the new economy - the accelerated development and use of intangible assets and non-economic environment activity.

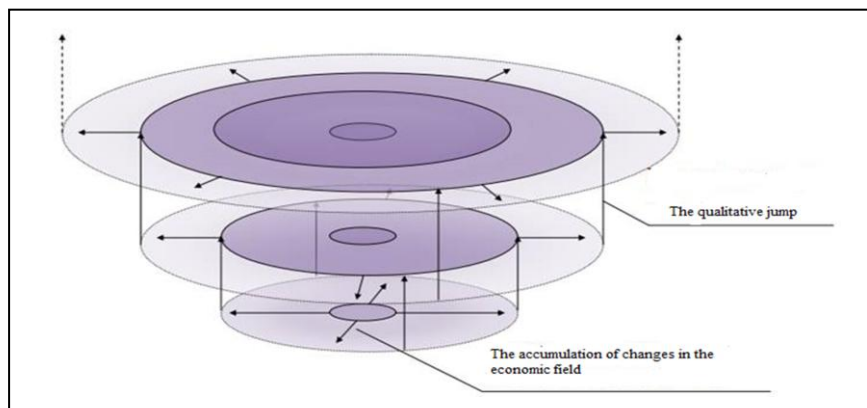
Production, distribution and use of knowledge form the basis of the "knowledge economy", and its infrastructure becomes a global information "Web".

Here it is a change of paradigm of economic development, which significantly reduces material and space resource limits the boundaries of growth. Here we should pay attention to the following circumstances and features.

Thus, the basis for the classification must be based on an understanding of the essential features of the subject of the study. Only in this case allocated with classes (types of species) will have a common basis, the single sign that makes them resistant. This classification is, in fact, can be an effective "instrument of knowledge", because it allows you to study not only every subject, but the group (class, type) of objects significantly while saving power and money.

As the classification criterion that can distinguish types of knowledge, combined generic characteristics and properties, we suggest to use a form of existence of knowledge in the Economic Field. The Economic Field is a dialectical synthesis of subject and object, which reflects the unity and the difference integral part of the productive forces and economic motives of human behavior speaking about people's behavior, it should be noted that it affects the relationship of man to nature and to each other in the process of economic activity. Thinking processes directed on understanding the essence of the activity itself, lead to the definition of paradigm directed at the identification and description of the laws inherent in the functioning of Economic Field at a certain historical stage. The possibility human consciousness through thinking activity to present the essence of the Economic Field - this is the most abstract understanding of the essence of the very paradigm of economics. Systematization the information on the specific empirical facts, their research and analysis may reflect the

specific manifestations of economic life. The concept of "Economic Field" incorporates both specific description of the phenomena peculiar to him, and the production of the fundamental principles defining the level of scientific generalization of the existing order and the possibilities for the development of the field. The spread the concept of "field" in the social sciences in modern science mainly associated with the name of a famous sociologist, representative of post-structuralism in contemporary philosophical thought Pierre Bourdieu, who focused on the presence of a particular structure in the totality of all social relations, or the socio-Economic Field. "Field" in Bourdieu - is a relatively closed and the autonomous sub-system of social relations [3].

Golf on Bourdieu can be understood as a consequence of progressive social division of labor, which has a sufficiently high level of autonomy, that is, relative independence from external constraints. If you visualize understanding of the Economic Field (Figure1) [4], meaning it set of practices described by a certain scientific paradigm, its development will imply the progressive expansion of the space occupied by the Economic Field and expressed in the accumulation of a variety of facts and economic activity. However, the law of dialectics that determines the transformation of quantity into quality, the Economic Field defines the transformation of the economic system, which requires transformation of paradigmatic basics for understanding economic life.

However, since these changes are the result of evolution economy itself, they do not contradict, but act as a permanent example of the economic system, and therefore change of paradigm assumes not complete rejection of established approaches, and their dialectical reinterpretation.

Legitimate to say that following the development of the field, and change the laws of economic behavior, their forms of action and consequences, as a result of their essence, historical and philosophical significance.

In accordance with the criterion of the Economic Field can it can be classified as a personal knowledge; knowledge, codified in symbols and signs, and knowledge materialized in products and services.

The perfect knowledge is created only in the process of brain activity. Mastering the existing knowledge, a man transforms his characteristic in his subjective abilities, professional competence, the creative power of thought. It is this kind of knowledge, his personal form, creates, extends and uses knowledge. It is fundamentally important moment for understanding the functioning of the laws of knowledge as an Economic Asset.

A particular challenge in the research is, apparently, represents the fact that the human mind is largely irrational, not algorithmic, therefore the process of thinking itself can not be formalized. Concrete and abstract images of consciousness are formalized and objectivized through a complex system of signs - verbal or other forms of notation that the person operates on algorithmic methods. Man is able to deal not only with the tasks amenable complete formalization, but with tasks difficult to formalize or absolutely non-formalizable. The last make up a very significant part of human practice, and a man finds a solution for them, resorting the most unexpected sources of information, and takes the right decisions in conditions of great uncertainty. Effectiveness of thinking often depends not only on the available information, human training, but also on its outlook , intuitive consciousness, interests, life position, social armed, of religious beliefs.

Thus, in the process of knowledge creation are equally involved as the rational part of the human mind, and the irrational, the spiritual part of it. At the same time, it is this irrational side of human thinking creates difficulties in accessing and using personal knowledge as an Economic Asset. The existing framework of modern economic theories, techniques allow only indirectly, only very approximately determine the contribution of this kind of knowledge in the growth of economic efficiency of social production. The reason, in our opinion that the traditional economic science has not set such goal. Classical economic theory has been formed as a science of the laws of the production of tangible and intangible goods, but about the individual. Today, however, when it all increasingly becomes apparent that the emerging economy would be not so much «information economy», as «knowledge economy», are particularly important internal, spiritual qualities of the individual

The tree - component model of the economic field. Despite the profound, detailed, thorough study of the laws and of the features of material production, and the practical and theoretical economics were absolutely unprepared for the advent of an epoch knowledge economy. To study its laws, characteristic factors began actually only when you do not notice the changes taking place has become impossible, namely, when a number of countries in the sphere of non-material services (not producing in accordance

with the existing method of calculation of social wealth of surplus value) due to the scientific knowledge and their rational use was created more than half of GDP.

To explain these changes in the framework of habitual representations that material production is the only creator of public wealth, science, in fact, failed [5]. We assume that a large extent of this "failure" is due to traditional views on the composition, structure and the system of economic relations of the field, which are, in its turn as a consequence of the traditional theoretical notions about the nature of social wealth.

According to the model of Economic Field, for many years dominated the economics:

- Social wealth is created only in the material production sectors. Non-production branches only distribute and consume what is created in material production. The relationship between the production and nonproductive spheres unilateral: material production contains non-production sphere, which, in its turn depends entirely on it;
- the Economic Field consists of a single element - the material production, whose relations with the non-production sectors - non-economic;
- the entire surplus value "rightfully belongs" to exclusively material production, since it is only created in it;
- material production has no objective reasons and therefore no interests in expanding the production sphere.

Experience has shown that the classical model of Economic Fields is not able to answer many questions: for example, how to relate to the fact that the non-production sphere industry economically multiple times more efficient than the industry of material production? Thus, according to the Organization for Economic Cooperation and Development for each unit invested in the development of science means the return of approximately 500%. It can not be explained the fact that it is not material, and intellectual capital becomes the main source of creation of competitive advantages of enterprises [6] in the modern world.

It should be recognized that such a (one-component) model of Economic Field does not correspond to realities of modern life and should be replaced. Apparently, the time to accept formally always existed in practice along with material, the spiritual and information production and restores thus the integrity of Economic Field as they are inseparable, dialectical unity, is a pledge and foundation of any development at all. It is advisable to move from one component to the above three-component model of Economic Field (Figure 2).

Thus, the Economic Field in the proposed model:

- social wealth - is the result of the interaction of three types of production, and in each it acquires its own special form. Spiritual, information and material production

are interconnected by relationship of interaction and cooperation, being an integral part of the whole;

- the Economic Field - a combination of three inter-related productions;
- the Economic Field is a set of three inter-related industries.
- any material product is the product of a collaborative effort between all three productions. In this regard, the surplus-value to obtain in the material production of its financial, real expression is the total surplus value of all three types of production. Proceeding from this part of it has to go back to the production of (spiritual and information), in which it was created;
- as a basis of material production are laid in the production of spiritual, it is exactly the material production is objectively interested in the development of spiritual production.

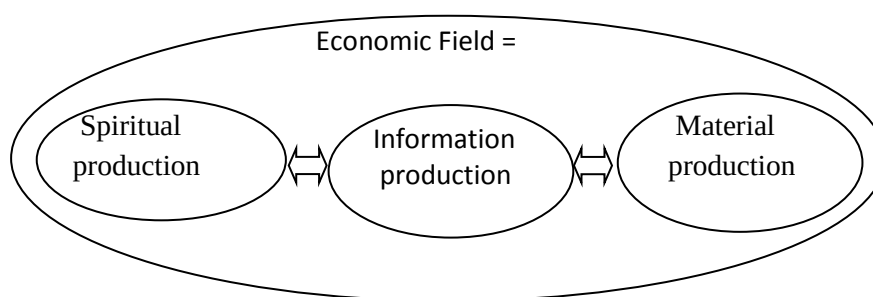

Fig.2. The three-component model of Economic Field

This model is a reflection of objective reality - the process of cognition. We believe that with all certainty it is possible to assume that the process of cognition always begins in the mind of man, and only depends on the person - what form will have the results of his cognitive activity – notes, books, material object - or they will remain only his thought, idea and would not go beyond the limits of his mind. Spirit creates itself forms, and not vice versa.

In our opinion, the common Economic Field it is advisable to allocate in addition to the well-known material, and also spiritual and information production. The process of knowledge production begins in the spiritual knowledge production with the creation of personal (perfect) knowledge in the information production received by the of common knowledge are encoded, i.e transferred to a material carrier, reification knowledge in the material production completes this process, which is a single technological chain of production and use of knowledge. It is important to understand that the purpose of the information and material productions is a processing knowledge obtained in the spiritual production. Ineffective activity of spiritual production entails slowing or stopping work

of other production (material and information), since they are not only deprived of objects, but also the means of labor [7].

This personal knowledge, even unique by its possible impact on the human and society, which are not materialized, lost for society. Therefore the materialization of knowledge - it is actually one of the most important conditions of their existence. The link between the spiritual and material productions is the production of information, it combines their features. All this points to the command system in a common Economic Field: the source and basis of social wealth is the spiritual production.

The three-component model of Economic Field owes its existence solely the knowledge economy. We believe that it was inherent in all the, without exception, previously known socio-economic formations. At the same time, it is the knowledge economy has made it apparent, reducing from decades and centuries to months and weeks, the path of knowledge from creation to implementation.

Conclusions. The proposed model of Economic Field, in our opinion, is the key to the success of any innovation project, the basis for building an effective and viable innovation system at all levels.

We also believe that the innovation system should be a mechanism that ensures the unity of the Economic Field. Its main task - is to ensure the continuity of the process of transformation of knowledge: personal in coded encoded materialized, and then again in personality. Accordingly, the necessary and sufficient conditions for the success of any innovation system (both national and regional) will be:

- ensuring close connections between the three types of production (the spiritual, informational and material);
- creation of conditions for the priority development of spiritual production (as a source of and conditions for the existence of other types of production).

In the current global reality plays an essential role three-component model of creativity. This model is more typical, and in the promotion of the economy of Azerbaijan. It provides for the development of sectors of the economy, based on individual and collective creativity, skill and talent and ability to create welfare and work places through the creation and use of intellectual property.

According to the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, [8] " in the progress of the civilization of the modern world human capital and intelligence as a new qualitative factor are crucial. The path leading to the well-being of each country and the rise of passes through the development, based on science and innovation.. ". The well-known motto of President Ilham Aliyev: "To turn Black Gold into Human Capital" is the biggest support creativity, innovation and also protects the intellectual property of the person.

On the concept of "Azerbaijan 2020: Look into the Future", "measures will be taken to create favorable conditions for the promotion of intellectual property,

innovation and investment in creativity, and the sustainable development of creative economy based on intellectual property, increase its share in the gross domestic product (GDP) of the country".

The well-known researcher of the Creative Economy, Richard Florida [9] says that "creative economy is based on the creative class, they change the future of the people". Creative Economy must support the development of creative people, the spread of creative professionals, expanding the scope of his work with the community to create new forms of value to increase capacity.

Thus, the most important condition for the further development of economy and society should be a priority to the development spiritual production and its development should be ahead of all the other types of production. However, in the current economic realities this condition not followed up, the development of material production dominates information and especially on spiritual production. This leads to the imbalance of the entire economic system, and creates serious difficulties in the transition to a knowledge economy.

References

- [1] Machlup F. Production and dissemination of knowledge in the United States. Moscow: Progress, 1966. 462 p.
- [2] M. Castells, The Information Age: Economy, Society and Culture/ per. from English. under the scientific. Ed. O.N.Shkaratana. M.: Publishing. House Gos.un-ta - Higher School of Economics, 2000, 608 p.
- [3] Bourdieu, P. Social space: fields and practices: Trans. with fr. / Comp., total. Ed. per. and Afterword. ON. Shmatko. SPb.:Aletheia; M: Institute of Experimental Sociology 2005.
- [4] Petrenko TW . The transformation of the economic system in the context of the formation of a new economic paradigm. Monograph. - Taganrog, 2013. - 98, 2013.
- [5] Tatarkin AI, Pilipenko EV Knowledge economy: problems of theory and methodology. Ekaterinburg: Institute of Economics, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, 2007.
- [6] Milner BZ Knowledge Management. - M.: INFRA-M, 2003.
- [7] The dialectic of material and spiritual production in the knowledge economy / under. Society. Ed. AI Tatarkina VI Efimenkova. - Ekaterinburg: Institute of Economics, Ural Branch of Russian Academy of Sciences: OGUP "Lufia Printing House", 2008. - 295 p.
- [8] http://www.president.az/files/future_az.pdf
- [9] Richard Florida "Creative Class people who are changing the future" // The Rise of The Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. - Classic-XXI, 2005. - 430 p.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞI AMİLLƏRİNİN STATİKA VƏ DİNAMİKADA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

M.M. Məhərrəmov

doktorant, SDU

E-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru

Mobil tel.: (+994 50) 752 22 91)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 24 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 19 October 2016; accepted 24 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Məqalədə ümumi ödəmə qabiliyyəti göstəricisi statika və dinamikada hesablanır. Maliyyə dayanıqlığı indikatorunun hesablama qiyməti müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Müəssisənin uğurlu inkişafı üçün aktivlərin və kapitalın strukturuna daima nəzarət etmək, daha geniş mənada isə borc və öhdəlikləri ödəmək üçün şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsini yoxlamaq lazımdır. Müəssisənin uğurlu inkişafı üçün ödəmə qabiliyyətinə daima nəzarət edilməlidir. Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının əsas vəziyyəti ifadə edilərək belə bir nəticə çıxarılır ki, bir amilin dəyişməsi digər amillərin dəyişməsini öz ardınca çəkib aparır.

Açar sözlər: maliyyə dayanıqlığı, ödəmə qabiliyyəti, öhdəlik, kapital, müəssisə.

Jel Classification: D50

ASSESSMENT OF STATIC AND DYNAMIC FACTORS FINANCIAL STABILITY OF ENTERPRISE

Abstract

In the article the general indicator of solvency is calculated in statics and dynamics. Indicator of financial stability allows you to assess the financial condition of the enterprise. For the successful development of the company is necessary to constantly monitor the structure of assets and capital, and in a broad sense is necessary to monitor the adequacy of its own funds to pay for debts and obligations. The successful development of enterprises need to constantly monitor its solvency. The ground state of financial stability shows that a change in one factor contributes to change and other factors.

Keywords: financial stability, solvency, liabilities, equity, enterprise

ОЦЕНКА В СТАТИКЕ И ДИНАМИКЕ ФАКТОРОВ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Резюме

В статье показатель общей платежеспособности рассчитывается в статике и динамике. Индикатор финансовой устойчивости позволяет оценить финансовое состояние предприятия. Для успешного развития предприятия необходимо постоянно контролировать структуру активов и капитала, а в широком смысле, необходимо контролировать достаточность собственных денежных средств, для оплаты задолженностей и обязательств. Для успешного развития предприятия необходимо постоянно контролировать ее платежеспособность. Основное состояние финансовой устойчивости предприятия показывает, что изменение одного фактора способствует изменению также других факторов.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, платежеспособность, обязательство, капитал, предприятие.

Giriş. Ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığı bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. Sənaye müəssisəsinin vəziyyətinin sabitliyi onun maliyyə dayanıqlığı ilə müəyyən edilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin digər xarakteristikalarından fərqli olaraq maliyyə dayanıqlığı ilk növbədə fəaliyyətin maliyyələşmə mənbələrinin tərkibi və strukturu ilə xarakterizə olunur. Təsərrüfatçılığın bazar münasibətlərinin reallaşması Azərbaycan müəssisələrinə istehsal və maliyyə resurslarını müstəqil şəkildə planlaşdırmaq, təhlil aparmaq və həm öz müəssisəsinin, həm də biznes üzrə öz tərəfdaşlarının maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək imkanı vermişdir. Bu şəraitdə bir çox müəssisələr maliyyə dayanıqsızlığı sahəsinə düşmək imkanını azaltmaq məqsədi ilə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin kəskin problemi ilə qarşılaşmışdır [1, 3].

Bu problemlərin həlli istiqamətində müəssisənin dinamika və statikada maliyyə dayanıqlığı amillərinin tədqiqi zəruri hesab olunur. Ənənəvi maliyyə təhlilində hesabat məlumatlarının vəziyyəti üzrə müxtəlif göstəricilərin hesablanması əsasında mühasibat balansının strukturunun qiymətləndirilməsinə xüsusi yer verilir. Bu göstəricilərə ümumi ödəmə qabiliyyəti, cari likvidlik və maliyyə dayanıqlığı əmsallarını aid edirlər [2, 45] (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Ödəmə qabiliyyətinin maliyyə əmsalları

Göstəricilərin adları	Hesablama üsulu
Ümumi ödəmə qabiliyyəti göstəricisi	$K_{\text{ümumi ödəmə qabiliyyəti}} = \frac{P + QMQ + 0,5 \times DB_{<12} + 0,3 \times (E + \partial DV + DB_{>12} + DDA)}{KB + 0,5 \times (QBV + GÖİB + DQÖ) + 0,3 \times (UÖ + GDG + QXÖE)} \geq 1$
Cari ödəmə qabiliyyəti əmsalı	$K_{\text{cari ödəmə qabiliyyəti}} = \frac{CA}{CÖ} \geq 2$
Maliyyə dayanıqlığı əmsalı	$K_{\text{maliyyə dayanıqlığı}} = \frac{SK + UÖ}{BV} \geq 0,6$
Burada	<i>P</i> - Pul vəsaitləri
	<i>QMQ</i> - Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu
	<i>DB_{<12}</i> - Qısamüddətli debitor borcu
	<i>E</i> - Ehtiyatlar
	<i>∂DV</i> - Əlavə dəyər vergisi
	<i>DB_{>12}</i> - Uzunmüddətli debitor borcu
	<i>DDA</i> - Digər dövrüyyə aktivləri
	<i>CA</i> - Cari aktivlər
	<i>KB</i> - Kreditor borcu
	<i>QBV</i> - Qısamüddətli borc vəsaitləri
	<i>GÖİB</i> - Gəlirlərin ödənişi üzrə iştirakçılara borc
	<i>DQÖ</i> - Digər qısamüddətli öhdəliklər
	<i>CÖ</i> - Cari öhdəliklər
	<i>UÖ</i> - Uzunmüddətli öhdəliklər
	<i>GDG</i> - Gələcək dövrün gəlirləri
	<i>QXÖE</i> - Qarşıda duran xərc və ödənişlərin ehtiyatları
	<i>SK</i> - Şəxsi kapital
	<i>BV</i> - Balansın valyutası

Ödəmə qabiliyyətinin ümumi göstəricisinin köməyi ilə müəssisənin özünün bütün öhdəlikləri ilə vaxtında və tamamilə hesablaşması qabiliyyəti yoxlanılır, buna görə də, balansın likvidliyinin təhlili likvidlik dərəcəsi üzrə qruplaşdırılmış aktivlərin, ödənmə müddəti üzrə qruplaşdırılmış öhdəliklərlə müqayisəsindən ibarətdir. Bu halda cari likvidlik əmsalı cari öhdəliklərin hansı hissəsinin cari aktivlər hesabına, maliyyə dayanıqlığı əmsalı isə aktivlərinin hansı hissəsinin dayanıqlı mənbələrin hesabına maliyyələşdirildiyini göstərir. Sonradan bu və ya digər əmsalların hesablama

qiymətləri hesabat məlumatları üzrə müəssisənin maliyyə dayanıqlığı tipinin müəyyən edilməsi üçün balla yenidən hesablanır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin aparılan təhlilinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi və qoyulmuş suallara cavab vermək üçün hesabat məlumatlarının vəziyyəti üzrə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, likvidlik və maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsindən statika və dinamikada müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsinə keçid etmək lazımdır.

Dövr ərzində müəssisənin maliyyə qabiliyyətinin təklif edilən anlayışı ənənəvi təhlildə müəssisənin hesabat məlumatlarının vəziyyəti üzrə ümumi ödəmə qabiliyyəti, cari likvidliyi və maliyyə dayanıqlığının qəbul edilmiş qiymətləndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, statika və dinamikada ümumi ödəmə qabiliyyəti göstəricisinin hesablanmasına aiddir ki, onun da tərkibində ödəmə obyektləri qismində bütün borc və öhdəliklər, ödəmə obyektləri qismində isə yalnız pul vəsaitləri nəzərə alınır.

Statikada müəssisənin ümumi ödəmə qabiliyyətini ($\dot{I}_{\ddot{o}t}$) qiymətləndirmək üçün pul vəsaitlərindən ($\dot{I}_{pft}$) bütün borc kapitalını (BK_t) çıxmaq:

$$\dot{I}_{\ddot{o}t} = \dot{I}_{pft} - BK_t$$

Əgər borc və öhdəliklər eyni vaxtda, bütün məbləğ üzrə və yalnız pul vəsaitləri ilə ödənilərsə, bu fərq məlum günün t məlumatları üzrə pul vəsaitlərinin profisit və defisitini göstərəcəkdir:

Statikada müəssisənin ümumi ödəmə qabiliyyəti indikatoru		
$\dot{I}_{\ddot{o}t} = \dot{I}_{pft} - BK_t - \dot{\mathcal{S}}K_t - \dot{I}_{qpft}$		
>0	=0	<0
Borc və öhdəliklərin tam ödənməsindən sonra pul vəsaitlərinin olması		
Profisit	Olmaması	Defisit
Gələcək inkişaf üçün şəxsi pul vəsaitlərinin olması		
Profisit	Olmaması	Defisit
Statikada müəssisənin maliyyə dayanıqlığı indikatoru		
$\dot{I}_{mdt} = \dot{\mathcal{S}}K_{pft} - BK_{qpft}$		

Aktivlərin və kapitalın bərabərliyindən görünür ki, pul vəsaitləri $\dot{I}_{pft}$ ilə borc kapitalı BK_t arasında fərq şəxsi kapital $\dot{\mathcal{S}}K_t$ ilə pul formasındakı aktivlər $\dot{I}_{qpft}$ arasındakı fərqlə bərabərdir:

$$\dot{I} = \dot{I}_{pf} + \dot{I}_{qpf} = \dot{\mathcal{S}}K + BK \text{ olduqda } \dot{I}_{\ddot{o}t} = \dot{I}_{pft} - BK_t = \dot{\mathcal{S}}K_t - \dot{I}_{qpf}$$

Ancaq statikada müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin hesablanması üçün üçüncü üsulu göstərir ki, verilmiş qiymətləndirmə xeyli dərəcədə borc və öhdəliklərin ödənməsi üçün bütün pul vəsaitlərinin olmasından daha çox məhz şəxsi pul vəsaitlərinin olmasından asılıdır.

Həqiqətən balans tənlikləri sistemindən:

$$\begin{cases} \dot{I}_{pf} = \dot{SK}_{pf} + BK_{pf} \\ + \quad + \quad + \\ \dot{I}_{qpf} = \dot{SK}_{qpf} + BK_{qpf} \end{cases}$$

$$\dot{I} = \dot{SK} + BK$$

belə nəticə çıxır ki, statikada ödəmə qabiliyyəti həm də pul formasında şəxsi kapital ($\dot{SK}_{pf}$) ilə qeyri-pul formasında borc kapitalı (BK_{qpf}) arasındakı fərqi özündə əks etdirir, bu halda $\dot{SK}_{pf}$ və BK_{qpf} -nin dəqiq qiymətlərini bilməmək olar, ancaq $\dot{I}_{pf}$ və BK , ya da $\dot{SK}$ və $\dot{I}_{qpf}$ məlum olduğu üçün onların fərqi də həmişə məlum olacaqdır.

$$\dot{I}_{üöt} = \dot{SK}_{qpf} - BK_{qpf}$$

Bu cür qiymətləndirmə qeyri-pul formasında borc və öhdəliklərin ($\dot{SK}_{pft} - BK_{qpf}$) mümkün ödənişindən sonra gələcək artım və inkişaf üçün şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsini və yaxud kifayət etməməsini göstərir, bu isə artıq statikada müəssisənin maliyyə dayanıqlığını əks etdirir.

Statikada müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üst-üstə düşdüyü üçün onda yalnız bir göstəricini – maliyyə dayanıqlığı indikatorunu ($\dot{I}_{mdt}$) saxlayaq, o, müəssisənin gələcək artım və inkişaf üçün malik olduğu dövrün sonuna şəxsi pul vəsaitlərinin qalığını özündə əks etdirir.

$$\dot{I}_{üöt} = \dot{I}_{pft} - BK_t = \dot{SK}_t - \dot{I}_{qpf} = \dot{SK}_{pft} - BK_{qpf} = \dot{I}_{mdt}$$

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, maliyyə dayanıqlığı indikatoru indi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin mühüm göstəricisi kimi nəzərdən keçirilə bilər, çünki gələcək artım və ya inkişaf üçün şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsinin və ya əksinə onlara tələbatı dəqiq göstərir.

Əgər cari tarix üçün bu indikator müsbət kəmiyyətdirsə, onda gələcək artım və inkişaf üçün pul formasında şəxsi vəsait mənbələri yaradılır. Indikatorun sıfır qiymətində şəxsi vəsaitlər pul formasında yalnız borc və öhdəliklərin ödənməsinə bəs edir. Əksinə, əgər indikator mənfi kəmiyyətdirsə, onda birmənalı sübut edir ki, hesabat dövründə şəxsi mənbələr tamamilə istifadə olunsada, onlar bütün borc və

öhdəliklərin ödənməsi üçün bəs etməmişdir, buna görə də, borc mənbələri hərəkətə gətirilmişdir. Buna baxmayaraq, debitor borcu hesabına reallaşdırılmamış və digər gəlirlər şəklində şəxsi pul vəsaitlərinin daxil olması, eyni zamanda nizamnamə kapitalının artması halında müəssisənin ödəmə qabiliyyəti kəskin yaxşılaşa bilər.

Beləliklə, maliyyə dayanıqlığı indikatorunun hesablama qiyməti müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir:

- istənilən zaman anında - dövrün əvvəlinə ($\dot{I}_{md0}$) və yaxud sonuna ($\dot{I}_{md1}$), eyni zamanda dövr ərzində ($\Delta \dot{I}_{md}$);

- işarə üzrə şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsini ($\dot{I}_{md} > 0$ olduqda) və yaxud etməməsini ($\dot{I}_{md} < 0$ olduqda) müəyyən etmək;

- pul formasında şəxsi vəsaitlərin profisit və yaxud defisitini kəmiyyət üzrə müəyyən etmək.

Öz növbəsində statikada müəssisənin maliyyə asılılığını qiymətləndirmək üçün bütün pul vəsaitləri ($\dot{I}_{pft}$) ilə pul formasında xaricdən daxil olan bütün borc mənbələri (BKX_{pft})- məqsədli maliyyələşdirmə, bank kreditləri və alıcıların avansları arasında fərqi tapmaq kifayətdir. Əldə edilmiş maliyyə asılılığı indikatoru ($\dot{I}_{mat}$) borc və öhdəliklərin ödənməsi üçün təhlil olunan günə olan vəziyyət üzrə müəssisənin ödəmə imkanlarını göstərəcəkdir:

Statikada müəssisənin maliyyə asılılığı indikatoru		
$\dot{I}_{mat} = \dot{I}_{pft} - BKX_{pft}$		
>0	=0	<0
Borc və öhdəliklərin tam ödənməsindən sonra pul vəsaitlərinin olması		
Profisit	Olmaması	Defisit
Borc və öhdəliklərin tam ödənməsi üçün şəxsi pul vəsaitlərinin olması		
Profisit	Olmaması	Defisit

Əgər bu indikator müsbət kəmiyyətdirsə, onda pul formasında şəxsi mənbələr kifayət qədərdir, buna görə də, borc pul vəsaitlərini cəlb etmək zərurəti yoxdur. Sıfır qiymətində müəssisədə şəxsi pul vəsaitləri artıq yoxdur, məhz buna görə də, borc vəsaitlərini cəlb etmək və yaxud şəxsi mənbələri pul formasında xeyli artırmaq lazım gələcəkdir. Əgər indikator sıfırdan kiçikdirsə, şəxsi pul vəsaitlərinin çatışmaması borc mənbələri hesabına tamamilə ödənilir. Reallaşdırılmamış və digər gəlirlər şəklində debitor borcunun ödənməsi hesabına şəxsi pul vəsaitlərinin gələcək daxil olması, eyni zamanda, nizamnamə kapitalının artırılması halında, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti kəskin yaxşılaşa bilər.

Deməli, maliyyə asılılığı indikatorunun işarəsi və qiymətinə görə müəssisədə borc və öhdəliklərin ödənməsi üçün şəxsi pul vəsaitlərinin olması haqqında mühakimə yürütmək olar.

Təhlil edilən günün vəziyyətinə görə müəssisənin maliyyə dayanıqlığı ($\dot{I}_{md}$) və maliyyə asılılığı ($\dot{I}_{ma}$) indikatorları arasında ciddi asılılıq müəyyən edilir, o isə qeyri-pul formasında olan xarici borc (KB) və bütün daxili borcla (DB) tənzimlənir:

$$\dot{I}_{ma} = \dot{I}_{md} + KB + BK\$, \text{ ç\u00fcnk\u00fc } BK = BKX_{pf} + KB + DB.$$

Əgər nəzərə alsaq ki, maliyyə asılılığı indikatoru maliyyə dayanıqlığı indikatorundan həmişə böyükdür:

$$\dot{I}_{ma} - \dot{I}_{md} = KB + DB > 0$$

onda aktivlərin və kapitalın müxtəlif strukturu ilə, daha geniş mənada isə - pul formasında şəxsi və borc mənbələrinin olması və yaxud olmaması ilə şərtləşən, qarşılıqlı asılı olan üç variant meydana çıxır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Maliyyə dayanıqlığı və maliyyə asılılığı indikatorları arasında qarşılıqlı əlaqə

İndikatorlar	Aktivlərin və kapitalın strukturu	Şəxsi pul vəsaitlərinin olması	Borc pul vəsaitlərinin cəlb olunması
$\dot{I}_{ma} > \dot{I}_{md} > 0$	$BKX_{pf} < BK < \dot{I}_{pf}$ $\dot{I} - BKX_{pf} > \dot{S}K > \dot{I}_{qpf}$	Artıq $\dot{S}K_{pf} > 0$	qismən
$\dot{I}_{ma} > 0 > \dot{I}_{md}$	$BKX_{pf} < \dot{I}_{pf} < BK$ $\dot{I} - BKX_{pf} > \dot{I}_{qpf} > \dot{S}K$	Gah var, gah yox $\dot{S}K_{pf} > 0$ və yaxud $\dot{S}K_{pf} < 0$	orta
$0 > \dot{I}_{ma} > \dot{I}_{md}$	$\dot{I}_{pf} < BKX_{pf} < BK$ $\dot{I}_{qpf} > \dot{I} - BKX_{pf} > \dot{S}K$	Olmaması $\dot{S}K_{pf} < 0$	fəal

Müəssisənin maliyyə dayanıqlığı və maliyyə asılılığı indikatorları arasında müxtəlif kombinasiyaların müqayisəli təhlili göstərir ki, yalnız $0 > \dot{I}_{ma} > \dot{I}_{md}$ şərti ödəndikdə, şəxsi pul vəsaitlərinin çatışmazlığı meydana çıxır. Indikatorların belə kombinasiyasına aktivlərin müəyyən strukturu və kapitalın strukturu uyğun gəlir:

$$\dot{I} > \dot{I}_{qpf} > \dot{I} - BKX_{pf} > \dot{S}K \text{ və } 0 < \dot{I}_{pf} < KX_{pf} < \dot{S}K.$$

Şəxsi pul vəsaitlərinin profisiti, xüsusilə də defisitinin meydana çıxması səbəblərini aydınlaşdırmaqdan ötrü statikada müəssisənin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən amilləri nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, təhlilə daxil edilmiş maliyyə dayanıqlığı indikatorunun köməyi ilə aktivlərin strukturu və kapitalın strukturu arasında qarşılıqlı əlaqə imkanı meydana çıxır.

Bu halda söhbət ondan gedir ki, aktivlərin strukturu ilə kapitalın strukturu arasında balanslı müəyyən edən maliyyə tarazlığı nöqtəsi mövcuddur. Bu nöqtədə maliyyə dayanıqlığı indikatoru sıfıra bərabərdir, buna görə də, aktivlərin strukturu ($\dot{I}_{pf} / \dot{I}_{qpf}$) kapitalın strukturu ilə ($BK/\$K$) təkmilləşdirilir:

əgər $\dot{I}_{md} = 0$ onda $\dot{I}_{pf} = BK$ və $\$K = \dot{I}_{qpf}$, bu isə bildirir ki, $\dot{I}_{pf} / \dot{I}_{qpf} = BK/\K

Nəticədə aktivlərin strukturunda maliyyə rıçaqı (MRA) və kapitalın strukturunda maliyyə rıçaqı (MRK) meydana çıxır ki, onlar da hesabat dövrünün əvvəlinə (MRA_0 və MRK_0) sonuna (MRA_1 və MRK_1) olaraq hesablanır:

$$MRA = \dot{I}_{pf} / \dot{I}_{qpf} \text{ və yaxud } MRK = BK/\$K$$

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir maliyyə rıçaqının digərindən prioritet olması indikatorun öz hesablama qiymətindən birbaşa asılıdır. Əgər maliyyə dayanıqlığı müsbət qiymətlidirsə, onda aktivlərin strukturunda maliyyə rıçaqı kapitalın strukturunda maliyyə rıçaqını ötüb keçəcəkdir:

$$\dot{I}_{md} > 0 \text{ olduqda } MRA > MRK$$

Bu sübut etmək üçün aşağıdakı hərəkəti etmək lazımdır:

$\$K > \dot{I}_{qpf}$ şərtindən irəli gəlir ki, $\dot{I}/\$K < \dot{I} / \dot{I}_{qpf}$ sonra isə bərabərsizliyin sol və sağ tərəfindən 1 çıxaraq aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

$$BK/\$K < \dot{I} / \dot{I}_{qpf} \text{ və yaxud } MRK < MRA$$

Əksinə, əgər indikator mənfi kəmiyyətli alındısa, onda kapitalın strukturunda maliyyə rıçaqı aktivlərin strukturunda maliyyə rıçaqını həmişə ötüb keçəcəkdir:

$$\text{əgər } \dot{I}_{md} < 0, \text{ onda } MRK > MRA.$$

Maliyyə dayanıqlığı indikatorunun qiymətindən asılı olaraq iki maliyyə rıçaqı arasındakı bu cür ziddiyyət təsadüfi deyil, çünki MRA ödəmə qabiliyyətinə, MRK isə rentabelliyyə təsir göstərir, bu halda aktivlərin strukturu ilə kapitalın strukturu arasında birləşdirici halqa şəxsi pul vəsaitləri olacaqdır.

Ancaq belə bir nəticə də vacibdir – heç olmazsa maliyyə rıçaqlarından biri üzərində nəzarəti itirmək müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabit olmasına və ödəmə vasitələrinin aşkar çatışmadığı şəraitdə şəxsi kapitalın yüksək rentabelliyi haqqında yalan informasiyaya səbəb ola bilər.

$\dot{I}_{md} > 0$ şərtinin təhlilindən görünür ki, nə qədər ki, şəxsi ödəmə mənbələrinin kifayət etdiyi şəraitdə $MRK < MRA$, MRK -nin yüksək və yaxud aşağı səviyyələrində kapitalın strukturu ödəmə qabiliyyəti və rentabelliyyə mənfəəti təsir edəcəkdir.

Digər tərəfdən, $\dot{I}_{md} < 0$ şərtinin yerinə yetirilməsinin təhlili göstərir ki, aktivlərin strukturu həmişə kapitalın strukturundan daha zəifdir, hərçənd maliyyə rıçaqlarından hər biri yüksək və aşağı ola bilər, buna görə də, şəxsi kapitalın artımı borc vəsaitlərinin üstünlük təşkil etməsi və ödəmə mənbələrinin olmaması səbəbindən əhəmiyyətli şəkildə ləngiyə bilər.

Əgər statikada aktivlərin və kapitalın təhlili gedişində əmlakın şəxsi tərkib hissələrinin ($\dot{SK}/\dot{I}$) amillər üzrə təhlili aparılsa, onda yekunlaşdırıcı göstəriciyə yüksələn və azalan təsir göstərən amilləri müəyyən etmək olar.

$$\frac{\dot{SK}}{\dot{I}} = \frac{\dot{SK}}{\dot{I}_{pf}} \times \frac{\dot{I}_{pf}}{BK} \times \frac{BK}{\dot{I}} = \frac{\dot{SK}}{\dot{I}_{qpf}} \times \frac{\dot{I}_{qpf}}{\dot{I}}$$

Müvafiq olaraq hesabat dövrünün əvvəli və sonuna aparılan əmlakın şəxsi tərkib hissələrinin amillər üzrə təhlili göstərir ki, şəxsi əmlakın ($\dot{SK}/\dot{I}$) payı artır, borc kapitalının ($BK/\dot{I}$) payı isə azalır.

Əgər müəssisənin ödəmə qabiliyyəti $\dot{I}_{pf}/BK$ şəxsi kapital ilə pul formasında olan bütün əmlak $\dot{SK}/\dot{I}_{pf}$ arasındakı nisbətin üçqat azalması hesabına təxminən ikiqat azalmazsa, kapitalın tərkibindəki bu dəyişikliyi müsbət olaraq nəzərdən keçirmək olar.

Analoji nəticələri dövr ərzində verilmiş göstəricinin ($\Delta\dot{SK}/\Delta\dot{I}$) təhlili gedişində alırıq, çünki şəxsi pul vəsaitlərinin ($\Delta\dot{SK}/\Delta\dot{I}_{pf}$) çatışmaması maliyyə dayanıqlığı indikatoruna ($\Delta\dot{I}_{pf}/\Delta BK$) güclü təsir göstərmişdir, bu isə aktivlərin strukturu və kapitalın strukturunun pisləşməsində öz əksini tapmışdır. Hesabat dövrünü sonuna, başlanğıc qiymətlər ilə müqayisədə (MRK və MRA azalmasına baxmayaraq) balansın strukturu yaxşılaşmamışdır, buna görə də, maliyyə dayanıqlığı indikatoru həm hesabat dövrünün əvvəlinə, həm də sonuna mənfəəti kimi qalır.

$$\dot{I}_{md} = \dot{I}_{qpf} \times \frac{MRA - MRK}{MRK + I} = \dot{SK} \times \frac{MRA - MRK}{MRA + I} = \dot{I} \times \left(\frac{I}{MRK + I} - \frac{I}{MRA + I} \right)$$

Beləliklə, müəssisənin uğurlu inkişafı üçün aktivlərin və kapitalın strukturuna daima nəzarət etmək, daha geniş mənada isə borc və öhdəliklərini ödəmək üçün şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsini yoxlamaq lazımdır, çünki onların defisiti həmişə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Aktivlərin və kapitalın strukturunun müəssisənin maliyyə dayanıqlığına təsirini nəzərdən keçirib müəssisənin maliyyə dayanıqlığının maliyyə vəziyyətinə təsirinin – şəxsi kapitalın artım tempi və cari likvidlik əmsalının təhlilinə keçək.

Nəzərə alaq ki, şəxsi kapital ($\$K$) ilə maliyyə dayanıqlığı indikatoru ($\dot{I}_{md}$) arasında ciddi asılılıq mövcuddur:

$$\dot{I}_{md} = \$K - \dot{I}_{qpf}$$

Şəxsi kapitalın artım tempi (T^{SK}) ilə hesabat dövrünün sonuna ödəmə qabiliyyətinin ($\dot{I}_{md1}$) qarşılıqlı asılılığını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$T^{SK} = \frac{\$K_1}{\$K_0} = \frac{\dot{I}_{qpf1}}{\$K_0} + \frac{\dot{I}_{md1}}{\$K_0}$$

Nəticədə, şəxsi kapitalın artım tempi tərkibində kəmiyyət ($\dot{I}_{qpf}/\$K_0$) və keyfiyyət ($\dot{I}_{md1}/\K_0) amilinin təsirini aşkara çıxaran iki tərkib hissə özünü büruzə verir. Həm də onlardan hər biri həm sürətləndirici, həm də ləngidici təsir göstərə bilər.

Buna əmin olmaq üçün hesabat dövründə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti üzərində nəzarətinin itirildiyi təqdirdə şəxsi kapitalın artım tempinin xeyli çox olacağını aydınlaşdıraraq giriş məlumatlarını təhlil etmək kifayətdir.

Təbiidir ki, kəmiyyət amilinin mənfi təsiri yalnız hesabat dövrünün sonuna aktivlərin və kapitalın yaranmış strukturu ilə izah olunur, bu halda kapitalın strukturunda maliyyə rıçaqı (MRK , aktivlərin strukturunda maliyyə rıçaqına (MRA , nisbətən müəssisənin maliyyə vəziyyətinə daha güclü təsir göstərir, buna görə də, $MRK_1 > 1 > MRA_1$. Buradan görünür ki, şəxsi kapitalın artımı, nəinki qeyri-pul formasında olan əmlakın inkişafından, həm də aktivlərin və kapitalın yaranmış strukturu ilə birbaşa bağlı olan maliyyə indikatoru kəmiyyətindən asılıdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Şəxsi kapitalın artım tempi və maliyyə dayanıqlığı indikatorunun qarşılıqlı əlaqəsi

Vəziyyət	T^{SK}	O cümlədən		İqtisadi artımın gözlənilməsi üçün şərt
		$\dot{I}_{qpf}/\$K_0$	$\dot{I}_{md1}/\$K_0$	
№1	>1	0+1	>0	$\dot{I}_1 > \$K_1 > \$K_0 > \dot{I}_{qpf1} > 0$
№2	>1	>1	>0	$\dot{I}_1 > \$K_1 > \dot{I}_{qpf1} > \$K_0 > 0$
№3	>1	>>1	>0	$\dot{I}_1 > \dot{I}_{qpf1} > \$K_1 > \$K_0 > 0$

Göstərilən variantların müqayisəli təhlili göstərir ki, iqtisadi inkişafın yüksək tempinə nail olmaq üçün:

- kəmiyyət amili ($\dot{I}_{qpf}/\$K_0 < 1$) kifayət qədər zəif olduğu üçün birinci vəziyyətdə əsas element keyfiyyət amili ($\dot{I}_{md1}/\$K_0 > 0$) hesab olunur;
- ikinci vəziyyətdə kəmiyyət amili ($\dot{I}_{qpf}/\$K_0 > 1$) keyfiyyət amilinin ($\dot{I}_{md1}/\$K_0 > 0$) azalması ilə birlikdə tədricən artır;

- üçüncü vəziyyətdə keyfiyyət amili ($\dot{I}_{md}/\dot{SK}_0 < 0$) aşkar kifayət etmədikdə, kəmiyyət amili ($\dot{I}_{qpf}/\dot{SK}_0 \gg 1$) əsas element olur.

Üç mümkün vəziyyətin təhlili nəticəsində belə bir nəticə hasil olur ki, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsində ödəmə qabiliyyətinin nəzərə alınmaması qaçılmaz olaraq iqtisadi inkişafın ləngiməsinə, istehsal güclərinin lüzumsuz artırılmasına və borc kapitalının əsassız çoxalmasına gətirib çıxarır [3, 485].

İş ondadır ki, kapitalın strukturunda maliyyə rıçaqı və bütün borc kapitalı bəzən şəxsi kapitalın artımını çoxaldan amillər kimi nəzərdən keçirilir:

$$T^{SK} = T^i + \frac{BK_0}{\dot{SK}_0} \times (T^i - T^{BK})$$

və yaxud

$$T^{SK} = T^{BK} + \frac{\dot{SK}_1}{BK_0} \times \left(\frac{BK_0}{\dot{SK}_0} - \frac{BK_1}{\dot{SK}_1} \right),$$

Ancaq şəxsi kapitalın artımı T^{SK} borc kapitalının artımı T^{BK} ilə, kapitalın strukturunun isə dövrün əvvəli ilə müqayisədə dövrün sonuna yaxşılaşması ilə təmin olunurmu? Bu suala cavab tapmaq çox vacibdir, çünki dövr ərzində şəxsi kapitalın yüksək və yaxud aşağı artım templəri dövrün sonuna aktivlərin və kapitalın əlverişsiz strukturu ilə birləşə bilər. Bu səbəbləri başa düşmək üçün aktivlərin (MRA_1 və MRA_0) və kapitalın (MRK_1 və MRK_0) strukturunda maliyyə rıçaqlarının cəlb olunması ilə şəxsi kapitalın artım tempinin amillər üzrə təhlilini aparmaq lazımdır:

$$T^{SK} = T^{iqrf} + \frac{\dot{I}_{qpf}}{\dot{SK}_0} \times \left(\frac{MRA_1 + 1}{MRK_1 + 1} - \frac{MRA_0 + 1}{MRK_0 + 1} \right)$$

Təhlildən belə bir nəticə çıxır ki, pul formasında şəxsi mənbələrin azlığı qalır, ancaq bu halda dövrün əvvəli ilə müqayisədə dövrün sonunda yaranan aktivlərin strukturu ilə kapitalın strukturu arasındakı fərq yaxşılaşır, buna görə də, məhz bu vəziyyət şəxsi kapitalın artım tempinin artırılması üçün əlavə mənbə olmuşdur. Bununla yanaşı, şəxsi kapitalın artım tempi (T^{SK}), qeyri-pul formasında olan əmlak (T^{iqpf}) və maliyyə dayanıqlığı indikatoru (T^{imd}) arasında ciddi balanslılıq aşkar olunur ki, onu da iki üsulla göstərə bilərik:

$$T^{SK} = T^{iqpf} + \frac{\dot{I}_{md0}}{\dot{SK}_0} \times (T^{imd} - T^{iqpf}) \text{ və } T^{SK} = T^{imd} + \frac{\dot{I}_{qpf0}}{\dot{SK}_0} \times (T^{iqpf} - T^{imd})$$

Analoji olaraq artım formasında şəxsi kapitalın (ΔSK) təhlili aparılır, onun əsasını isə aşağıdakı bərabərlik təşkil edir:

$$\frac{T^{SK} - T^{iqpf}}{I_{md0}} = \frac{T^{imd} - T^{iqpf}}{SK_0} = \frac{T^{imd} - T^{SK}}{I_{qpf0}}$$

Buna görə də, dinamikanın müxtəlif hesablanma üsulları meydana çıxır:

$$\Delta SK = SK_1 - SK_0 = \begin{cases} SK_0 \times (T^i - I) + SK_0 \times (T^{SK} - T^i) \\ SK_0 \times (T^{iqpf} - I) + SK_0 \times (T^{SK} - T^{iqpf}) \\ SK_0 \times (T^{imd} - I) + I_{qpf0} \times (T^{iqpf} - T^{imd}) \\ SK_0 \times (T^{iqpf} - I) + I_{md0} \times (T^{imd} - T^{iqpf}) \\ SK_0 \times (T^{imd} - I) + SK_0 \times (T^{SK} - T^{imd}) \end{cases}$$

Aydındır ki, müsbət amillərin təsirini gücləndirmək, mənfi amillərin təsirini isə elə azaltmaq lazımdır ki, şəxsi kapitalın artımı aktivlərin artırılması hesabına olandan daha çox ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşması hesabına olsun. Deməli, müəssisənin uğurlu inkişafı üçün ödəmə qabiliyyətinə daima nəzarət edilməlidir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının aşağıdakı əsas vəziyyətini ifadə edək:

- ödəmə qabiliyyəti, iqtisadi artım və cari likvidlik, kapitalın strukturunda və aktivlərin strukturunda maliyyə rıçaqı qarşılıqlı asılı olan amillərdir. Ancaq onlardan hər biri müəssisənin maliyyə vəziyyətinə dəfələrlə təsir göstərir;
- iqtisadi artım və ikiqat likvidliyə, çox vaxt şəxsi vəsaitlərin çatışmaması və borc pul vəsaitlərinin aktiv şəkildə cəlb edilməsi şəraitində nail olunur;
- maliyyə dayanıqlığı indikatoru müəssisənin şəxsi pul vəsaitləri hesabına öz borc və öhdəliklərinə cavabdehlik daşımaq qabiliyyətini əks etdirən mühüm qiymətləndirici göstəricidir;
- maliyyə dayanıqlığı indikatoru şəxsi kapitalın artım tempinə və cari likvidlik əmsalına əhəmiyyətli təsir göstərir, bu halda onun artımı tamamilə aktivlərin strukturu və kapitalın strukturundan asılıdır;
- ödəmə qabiliyyəti, iqtisadi artım və cari likvidlik şərtlərinin yerinə yetirilməsindən asılı olaraq, bir-birindən seçilmiş prioritetlərlə fərqlənən müxtəlif inkişaf variantları yaradılır [4, 155].

Göstərilən vəziyyətlərdən irəli gəlir ki, bir amilin dəyişməsi digər amillərin dəyişməsinə öz ardınca çəkib aparır, buna görə də, onlardan birinin üzərində daimi nəzarətin müəyyən edilməsi digərlər üzərində nəzarəti təmin edir. Ancaq müəssisənin maliyyə dayanıqlığının idarə edilməsinin işlənmiş mexanizminin köməyi ilə bir sıra amillərin mənfi təsirini digər amillərin əlverişli təsiri hesabına azaltmaq olar. Nəticədə, müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır, hərçənd, iqtisadi artım və ikiqat likvidliyə nail olunması pul formasında şəxsi mənbələrinin çatışmadığı şəraitdə başlayır.

Elmi yeniliyi: Maliyyə dayanıqlığı və maliyyə asılılığı indikatorları, şəxsi kapitalın artım tempi və maliyyə dayanıqlığı indikatorunun qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması istiqamətində müvafiq elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

İqtisadi səmərəsi: Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsində ödəmə qabiliyyətinin nəzərə alınması qaçılmazdır. Əks halda bu, iqtisadi inkişafın ləngiməsinə, istehsal güclərinin lüzumsuz artırılmasına və borc kapitalının əsassız çoxalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Nəticə. Beləliklə, maliyyə dayanıqlığı indikatoru ilə uyğun gələn statikada müəssisənin ödəmə qabiliyyəti birbaşa olaraq yaranmış aktivlərin strukturu və kapitalın strukturundan elə asılıdır ki, şəxsi kapitalın artım tempi və cari likvidlik əmsali ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşması ilə həmişə artsın.

Müəssisə çox vaxt müəyyən dərəcədə iqtisadi artımı ləngidən və cari likvidliyin səviyyəsini azaldan şəxsi pul vəsaitlərinin çatışmaması və borc vəsaitlərinin fəal cəlb edilməsi şəraitində inkişaf etdiyi üçün ödəmə qabiliyyətinin idarə edilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinin mühüm şərtinə çevrilir.

Aktivlərin strukturu və kapitalın strukturunun müəssisənin maliyyə dayanıqlığına, eyni zamanda iqtisadi artım və cari likvidliyə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini nəzərə alaraq cari və sonrakı dövrlərdə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün şəxsi pul vəsaitlərinin kifayət etməsini müəyyən etməyə imkan verən müəssisənin maliyyə dayanıqlığının dinamik qiymətləndirilməsi metodlarını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

- [1] Леонова Е.А. Финансовая устойчивость предприятий и направления ее повышения в современной России. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Москва, 2012.
- [2] Грачев Алексей Васильевич Методология оценки финансовой устойчивости предприятия в динамике. Диссертация на соискание учёной степени доктора экономических наук, Москва, 2013.
- [3] Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, “Səda”, 2015.
- [4] Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. Москва ИНФРА-М, 2004.

MİQRASIYA SİYASƏTİ: MÖVCUD REALLIQLAR VƏ PROBLEMLƏR

M.V. Mehdiyev

magistr, MBA, UNEC

E-mail: mehdi.mehdiyev@yahoo.com

Telefon: +9940507401882

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 oktyabr 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 noyabr;
online-da çap edilmişdir 20 dekabr 2016

Received 12 October 2016; accepted 22 November 2016; published online 20 December 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycan Respublikasında və digər ölkələrdə mövcud olan miqrasiya siyasətinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə artan gərginlik tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda miqrasiya siyasəti və sistemi-nin mövcud vəziyyəti araşdırılmış və təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda miqrasiyaya dair mövcud məsələlər nəzərdən keçirilmiş, qanunvericilik bazası araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: miqrasiya sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: miqrasiya siyasəti, miqrasiya sistemi, beynəlxalq miqrasiya, problemlər, mövcud reallıqlar.

JEL Classification Codes: F22

MIGRATION POLICY: CURRENT REALITIES AND CHALLENGES

Abstract

The main objective of the research study of the processes taking place in connection with the formation and development of migration policy, existing in Azerbaijan Republic and in other countries, the analysis of the current situation, proposals and recommendations towards the improvement of the activity of the system in the context of sustainable development. For this purpose, the article in the implementation of migration policies and increasing tension in this direction has

been studied. The research work was carried out on the basis of such research methods as a scientific abstraction and system analysis, logic synthesis, statistical analysis. As a result of the study was to analyze the current state of the migration policy and system in our country, and analyzes. Also, issues concerning migration are considered, the legal framework is investigated. Limitations of the study: it is required more extensive practical information. The practical significance of the study: can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of experts, conducting research and working in the field of migration.

Keywords: migration policy, system migration, international migration, problems, existing realities.

МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА: СУЩЕСТВУЮЩИЕ РЕАЛИИ И ПРОБЛЕМЫ

Резюме

Основная цель исследования исследование процессов, происходящих в связи с формированием и развитием миграционной политики, существующей в Азербайджанской республике и в других странах, анализ существующего положения, выработка предложений и рекомендаций в направлении совершенствования деятельности этой системы в контексте устойчивого развития. С этой целью в статье были исследованы осуществление миграционной политики и растущее напряжение в этом направлении. Исследовательская работа была выполнена на основе таких методов исследования как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. В результате исследования было проанализировано существующее состояние миграционной политики и системы в нашей республике, и проведен анализ. Также были рассмотрены вопросы, касающиеся миграции, исследована законодательная база. Ограничения исследования: требуется более обширная практическая информация. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, проводящих исследования и работающих в области миграции.

Ключевые слова: миграционная политика, миграционная система, международная миграция, проблемы, существующие реалии.

Giriş. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi “Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyanı 1990-cı ilin 18 dekabrında qəbul edib və 2000-ci ildən etibarən dekabrın 18-i dünyanın hər ye-

rində Beynəlxalq Miqrant Günü kimi qeyd edilir. Ölkəmizdə bu Konvensiyaya 1998-ci ildən qoşulub.

İctimai inkişafın təkamülü miqrasiyanın əsas motivi kimi sosial-iqtisadi, siyasi səbəbləri önə çəkmişdir. Bu, xüsusilə sənaye-kapitalist istehsal üsulunun intensiv inkişaf etdiyi XIX əsrdə baş vermişdir. Təbiidir ki, bu dövrdən etibarən miqrasiya proseslərinin hərbi, siyasi, sosial, milli-dini amilləri də öz təsirini saxlamışdır. Təkcə I və II dünya müharibələrini, bolşevik inqilabının və digər çox saylı inqilabları, vətəndaş müharibələrini, totalitar rejimlərin zorla köçürmə siyasətini xatırlatmaq kifayətdir. Milyonlarla insanın məcburi miqrant həyatı yaşamasının çoxşaxəli mənbələrinin həlli ilə əlaqəli mövcudluğu faktı qəbul edilmişdir. Bununla belə, industrial inkişaf mərhələsi insan axınlarının yüksək intensivliyinin başlanğıc götürdüyü zaman hesab olunur. Miqrasiyanın elmi təhlilinə cəhdlər də XIX əsrdən müşahidə olunur. Bu fenomen terminologiya və təsnifat xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində dünyanın bir çox alimləri iştirak etmişdir.

Sovet dönəmində də problemə müxtəlif münasibət olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində onun iqtisadi aspekti sahəsində tədqiqatlara ara verilmişdir. Səbəbi o idi ki, 1937-ci ilin əhalinin siyahıyaalınma tədbiri «ziyankar kampaniya» elan edilmiş, bu sahənin tədqiqatçıları repressiyaya məruz qalmışlar. Demografik-miqrasiya problemi uzun illər «təhlükəli» yasaq mövzu hesab edilmişdir. “1954-cü ilin Böyük Sovet Ensiklopediyasında «miqrasiya» anlayışının mahiyyəti kölgədə qalmışdır. Ötən yüzilliyin sonlarından miqrasiya global demografik problemlər və beynəlxalq həyatın ən mühüm reallığı kimi daha intensiv xarakter almışdır. Onun neqativ təzahürləri beynəlxalq münasibətlərin və siyasi tənzimlənmənin predmetinə çevrilməyə başlamışdı. Bununla da, «miqrasiya» termininin politoloji-hüquqi statusu və mahiyyəti beynəlxalq siyasətdə və qanunvericilikdə rəsmi məzmunun müəyyənləşməsini gündəmə gətirmişdi.

BMT tərəfindən 1958-ci ildə nəşr edilmiş lüğətdə miqrasiya «əhalinin demografik planda hərəkəti və yerdəyişməsinin ən mühüm istiqaməti kimi» izah edilir. 1989-cu ildə Miqrasiya üzrə Beynəlxalq Təşkilatın 59-cu sessiyasında «miqrasiya» və «miqrant» anlayışlarına belə şərh verildi: «Miqrasiya hər bir dövlətin inkişafının ayrılmaz hissəsidir. İstər insanların tərk etdiyi, istərsə də yaşamaq üçün seçdikləri dövlətlər, yerdəyişmənin səbəbindən asılı olmayaraq, bu proseslərlə üzləşir. Miqrant bir dövlətdən digərinə hərəkət edən (beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi, beynəlxalq miqrasiya xidmətinə ehtiyacı olan şəxsdir)».

«Miqrasiya, miqrant, beynəlxalq miqrasiya» anlayışlarının ümumən qəbul edilmiş, unifikasiya olunmuş məzmununun müəyyənləşməsi prosesi siyasi-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir». Dünyada miqrant axınlarının əvvəllər görünməmiş hədlərə çatması və onun tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq siyasi əməkdaşlıq bu problemin geniş təhlili, yeni anlayış aparatının təkmilləşdirilməsi ki-

mi tələblər nəzəri araşdırmaları zəruri etdi. Miqrasiya ən müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq edilməyə başladı. Onun yalnız iqtisadi səbəblərlə deyil, həm də insanlara xas olan tələbat, maraq və söylərlə də sıx bağlı olduğu aşkarlandı. Bu günə qədər miqrasiyanın əlliyə yaxın tərfi mövcuddur. Bu sahədə aparılan nəzəri-metodoloji ümumiləşdirmələrə əsasən «miqrasiyanın növləri, strukturu, amilləri, funksiyaları, tipologiyası, motiv və mənbələri, regional xüsusiyyətləri, dinamikası və miqyası kimi aspektlərin müxtəlif təsnifat sistemləri müəyyənəşdirilmişdir. Əminliklə demək olar ki, onların heç biri bitkin, mükəmməl nəzəri sistem kimi formalaşa bilməmişdir, inkişafın hər bir yeni mərhələsində yeni xüsusiyyətlər, yeni miqrasiya reallığı ortaya çıxır.

Miqrasiya axınlarının təhlilində bir sıra mühüm anlayışlar mövcuddur. Buraya emiqrasiya, immiqrasiya, miqrantların müxtəlif kateqoriyaları aiddir.

Miqrasiya insanların daimi və ya müvəqqəti yaşayış məqsədi ilə yaşadığı ölkədən xaricə getməsidir. İmmiqrasiya əcnəbi vətəndaşın ölkəyə müvəqqəti və ya daimi yaşayış üçün gəlməsi prosesini ifadə edir. Müvafiq proses iştirakçıları emmiqrant və ya immiqrant statusunu alırlar. Hər iki kateqoriyadan olan miqrantlar könüllü və ya zor tətbiq edilməklə proses iştirakçısı ola bilərlər.

Heydər Əliyevin məcburi miqrasiya probleminin tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin mahiyyətini rəhbərliyi dövrdə onun tərəfindən imzalanan 25 fərman və sərəncam, qəbul edilən 13 qanun, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi 152 qərar və sərəncam bariz sübut edir. Ulu öndərin iştirak etdiyi, dəvət edildiyi elə bir mötəbər, beynəlxalq tədbir yox idi ki, orada Azərbaycanda məcburi miqrasiyanın fəlakətli səbəbləri, günahkarı və nəticələri bəyan edilməsin.

2003-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində respublikada bütün məcburi köçkün düşərgələrinin ləğv olunacağını bəyan edən və buna nail olan Prezident İlham Əliyev qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 13 fərman və sərəncam imzalamış, onların icrası ilə əlaqədar Nazirlər Kabineti tərəfindən 47 qərar və sərəncam verilmiş, Milli Məclis tərəfindən 1 qanun qəbul edilmişdir.

Çağdaş dövrdə isə beynəlxalq iqtisadi-siyasi münasibətlərin keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməsi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatın beynəlmilləşdirilməsi, eyni zamanda müharibələrin, milli, irqi, regional münaqişələrin, fəvqəladə vəziyyətlərin və təbii fəlakətlərin doğurduğu problemlər əhalinin daha çox kütləvi miqrasiyası ilə müşayiət olunur. Bununla belə, yeni dünya düzəninə diktə etdiyi obyektiv gerçəkliklər fonunda sürətli qloballaşmanın açdığı yeni era miqrasiya sahəsində yeni imkanlarla bərabər, həm də bütün dünyada cəmiyyətlər və ölkələr qarşısında yeni problemlərin yaranmasına səbəb olub.

Ölkəmiz ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında daxili-xarici məcburi miqrasiyaya məruz qalmışdır. Ermənistanın apardığı deportasiya, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasəti

nəticəsində Azərbaycan keçmiş SSRİ-də qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşmiş ilk respublika olub. Ermənistanın etnik təmizləmə və təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində yüz minlərlə soydaşımız doğma ev-eşiyindən didərgin düşərək, respublikamızın müxtəlif bölgələrində sığınacaq tapıb. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələsi yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın ən aktual məsələlərindən biri kimi gündəmə gəlsə də, bu istiqamətdə ilk praktiki addımlar ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra atılıb. Azərbaycanın müharibə şəraitində yaşamasını, 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün doğma torpaqlarından didərgin düşməsini, o cümlədən respublikanın əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsini, əhəmiyyətli transit-kommunikasiya imkanlarını nəzərə alan dahi siyasətçi 1994-cü ildə dünyanın nüfuzlu neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra milli iqtisadiyyata xarici investisiya qoyuluşu həcmının artması, müxtəlif sahələrdə infrastruktur və biznes layihələrinin həyata keçirilməsi əmək miqranlarının ölkəmizə axını prosesini sürətləndirmişdir. Eyni zamanda, modernləşmə prosesində onların zəngin təcrübəsindən istifadə yeni dövrün obyektiv reallıqları ilə şərtləndirilib. Respublikamızın bütün sahələrdə yeniləşdirilməsi, idarəetmədə müasir texnologiyaların tətbiqi zərurəti ilə bağlı yüksəkixtisaslı əcnəbi mütəxəssislərin əmək bazarındakı mövqeyinin möhkəmlənməsi bir sıra nazirliklərin tərkibində miqrasiya proseslərinin idarə olunması üzrə yeni strukturların formalaşdırılması ilə nəticələnib.

Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və bütün sahələrdə müşahidə olunan sürətli inkişaf ölkəmizə gələn əcnəbilərin sayının ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub. Azərbaycan inkişaf etdikcə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daha cəlbedici bir regiona çevrilir, ölkəmizə miqrasiya axını ildən-ilə artır. Beləliklə, sürətli social-iqtisadi tərəqqi, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişləndirilməsi, eyni zamanda əlverişli geosiyasi mövqe Azərbaycan Respublikasında da miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarıb. Eyni zamanda ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması nəticəsində respublikamızın ərazisindən tranzit qaydada keçən və ya qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getmək istəyən, yaxud qanuni əsaslar olmadan ölkə ərazisində yaşamaq istəyən əcnəbilərin sayının artmasına səbəb olub. Bu da öz növbəsində ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri edir. Bu reallıqları nəzərə alan Prezident cənab İlham Əliyev son illərdə miqrasiya proseslərinin vahid dövlət siyasəti ilə tənzimlənməsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edib.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit social-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006–2008-ci illər)” təsdiq edilib. Proqramın uğurla icrası nəticəsində miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, miqrasiya idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqinin effektivliyinin təmin edilməsi, miqrasiya sahəsində vahid məlumat bankının, müasir avtomatlaşdırılmış nəzarət sisteminin yaradılması, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, miqrantlarla bağlı sosial müdafiə tədbirləri ilə bağlı mühüm işlər görüldü.

2007-ci ilə qədər Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ayrı-ayrı nazirliklərin müvafiq idarələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Prezident cənab İlham Əliyevin 19 mart 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması isə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədinə xidmət etmişdir.

Dövlət Miqrasiya Xidməti ölkə ərazisində müvəqqəti olan, habelə müvəqqəti və daimi yaşayan əcnəbilərin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmələri üzərində miqrasiya sahəsinə nəzarəti həyata keçirir, mövcud qanunvericiliyin tələblərini pozmuş əcnəbilərin ölkə ərazisindən çıxarılması üçün müvafiq tədbirlər görür. Miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində yol verilən nöqsan və sui-istifadə hallarının, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit social-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təşkili Dövlət Miqrasiya Xidmətinin prioritet vəzifələrindəndir. Bu vəzifələr sırasında həmçinin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması önəmli yer tutur.

Ümumiyyətlə, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davamlı olaraq həyata keçirilən tədbirlər miqrasiya proseslərinin vahid və çevik prosedurlar əsasında tənzimlənməsinə, bu sahədə əngəllərin tamamilə aradan qaldırılmasına, sənədləşmənin sadələşdirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, dövlət başçısı tərəfindən “Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” imzalanmış 4 mart 2009-cu il tarixli 69 sayılı Fərmanın icrası ölkədə miqrasiya proseslərinin daha çevik və işlək mexanizmlər əsasında idarə edilməsi, bu sahədə operativliyin təmini və həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Fərmanın icrası ilə quruma daxil olan müraciətlərin sayı artmış, vahid prinsipin icrasında ciddi nəzarət mexanizmi yaradılmışdır. Bu məqsədlə Dövlət Miqrasiya Xidmətinə daxil olan sənədlər mərkəzləşdirilmiş qaydada qeydiyyatla alınır və hər bir müraciətə fərdi yanaşma tətbiq edilir. Ölkəmizə gələn əcnəbilər müvafiq icazələrin alınması və qeydiyyat prosedurlarının mürəkkəb olması səbəbindən indiyə qədər müxtəlif orqanlara müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Prezident cənab İlham Əliyevin imzaladığı Fərmanın icrasına başlanıldıqdan respublikamıza gələn əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ölkə ərazisində qanuni əsaslarla yaşamaları və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün müvafiq icazələrin verilməsi, onların yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla alınması prosedurları tam sadələşdirilmişdir. Yəni 1 iyul 2009-cu il tarixdən əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər qeyd edilən məsələlərlə əlaqədar artıq bir neçə dövlət orqanına deyil, yalnız bir ünvana – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidmətinə müraciət edirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyun 2010-cu il tarixli 276 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi haqqında Əsasnamə”nin müvafiq bəndlərinin icra edilməsi məqsədilə hazırlanmış iş planına uyğun olaraq Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi (VMMS) ilə “Giriş - Çıxış və Qeydiyyat” İdarələrarası Avtomatlaşdırılmış Məlumat Axtarış Sistemi arasında məlumat mübadiləsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində işlər davam etdirilmiş, həmçinin Vergilər Nazirliyinin Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi və Ədliyyə Nazirliyinin Əhəlinin Dövlət Reyestri ilə VMMS arasında integrasiyanın təmin olunması sahəsində aparılan işlər yekunlaşdırılmışdır. Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin sərhəd buraxılış məntəqələrində yerləşən bölmələrində Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Vahid Miqrasiya Məlumat Sisteminin işçi yerləri yaradılmış və onun fəaliyyəti mərkəzi baza ilə əlaqələndirilmişdir.

Bundan başqa, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə icazələrin verilməsi və onların yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla alınması prosesində şəffaflıq tam təmin edilmişdir. Məhz “bir pəncərə” prinsipinin tətbiq edildiyi gündən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün icazə almış əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər şəxsiyyətlərini təsdiq edən etibarlı sənədlər (pasport və ya vətən-

daşlığı olmayan şəxsin şəxsiyyətini təsdiq edən müvafiq sənəd) və Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən verilmiş müvafiq vəsiqələr əsasında, yəni heç bir viza almadan Azərbaycan Respublikasından gedə və Azərbaycan Respublikasına qayıda bilirlər.

Dövlət Miqrasiya Xidmətinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Prezident cənab İlham Əliyevin 8 aprel 2009-cu il tarixdə imzaladığı Fərmanla Dövlət Miqrasiya Xidmətinə hüquq-mühafizə orqanı statusu verilmişdir. 4 dekabr 2009-cu il tarixdə Milli Məclis tərəfindən “Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir.

Ötən müddət ərzində mövcud qanunvericiliyə digər əlavə və dəyişikliklər, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə ərazisində olma müddətləri müəyyən edilmiş, onlara Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti və daimi yaşamaq üçün nəzərdə tutulmuş sənədlər təsdiq edilmiş, əcnəbilərin qeydiyyat sistemi təkmilləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul üzrə əlavə meyarlar müəyyən edilmiş, miqrasiya qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət artırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 iyun 2009-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olma müddətinin uzadılması Qaydaları”, habelə 2009-cu il 30 iyun tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsi Qaydaları” əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə ərazisində müvəqqəti olma və yaşama müddətləri ilə bağlı aktual normativ-hüquqi aktlardır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 may 2010-cu il tarixli 136s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı” çərçivəsində xidmətdaxili “elektron sənəd dövriyyəsinin təşkili” üçün proqram təminatı hazırlanmış və sınaq üçün təqdim edilmişdir. Hesabat dövründə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 24 may 2011-ci il tarixli Fərmanına müvafiq olaraq Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən “Elektron xidmətlərin” göstərilməsi üçün rəsmi internet sahifəsində xüsusi elektron xidmət bölməsi yaradılmış və 1 sentyabr 2011-ci il tarixdən etibarən Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsinə başlanılmışdır.

Ötən dövr ərzində Bakı, Gəncə, Yevlax, Lənkəran, Şirvan, Xaçmaz regional miqrasiya idarələrinin və sərhəd buraxılış məntəqələrində miqrasiya şöbələrinin iş fəaliyyəti tam təmin edilmiş, Yevlax və Bakı şəhərlərində Qanunsuz Miqrantların Saxlanması mərkəzləri yaradılmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya əhəmiyyətli nəqliyyat yollarının kəsişdiyi coğrafi məkanda yerləşdiyi üçün ölkəmizin ərazisindən çoxsaylı tranzit miqrantların

gediş-gəlişi qaçılmazdır. Əsas məsələ həmin miqrantların qanunsuz olaraq ölkə ərazisində məskunlaşmalarının və qanunsuz miqrantların ölkə ərazisindən tranzit keçidi kimi istifadə edərək üçüncü ölkəyə keçmələrinin qarşısının alınmasıdır.

Son 25 ildə miqrantların sayının artaraq 200 milyona (yer kürəsi əhalisinin 3 %-i) çatması təxirə salınmadan bu məsələnin həllini tələb edir.

Bu gün dünyada sayı iki yüz milyona çatan miqrantların 60%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, 40%-i isə qabaqcıl ölkələrdə məskunlaşmışdır. Avropada 60 milyon, Asiyada 51 milyon, Şimali Amerikada 41 milyon miqrant yaşayır. Miqrantların qəbuluna görə dünyada birinci yeri tutan ABŞ-da əhalinin 37 milyondan çoxunu miqrantlar təşkil edir. Sonrakı yerləri Rusiya və Almaniya tutur.

BMT-nin əhali fondunun hesablamalarına görə miqrantların əksəriyyətini 15-30 yaşlarında olan gənclər təşkil edir. BMT rəsmiləri bunu «həyəcanın doğurduğu fakt» kimi qiymətləndirmişlər. Dünyanın bəzi ölkələrində əhalinin yalnız miqrantların hesabına artması (məs. ABŞ) məlumdur. «Almaniyaya da dünyanın 200-ə yaxın ölkəsindən gələn 15 milyon miqrant əhali artımının təməl faktorlarındanıdır. Almaniya hər beş nəfərdən biri miqrantdır».

Müasir Qərb ölkələrində demoqrafik disbalansı şərtləndirən ən mühüm problemlərdən biri burada əhalinin davamlı qocalması prosesidir. Bu özünü elmi dövrüyə gələn «qlobal qocalma» fenomenində büruzə verir. Qlobal qocalma – bəşər tarixi üçün prinsipial olaraq yeni olan hadisədir. Buna görə də, onun təhlili və ilkin proqnozlar ciddi narahatçılıq üçün əsas yaradır, çünki tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, bu proseslər qlobal həyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərəcəkdir.

Mövcud proqnozlardan birinə görə, otuz ildən sonra Avropa, Şimali Amerika və Yaponiya dövlətləri ən ciddi «yaş, qocalıq böhranı» ilə üz-üzə qala bilər. Əhalinin qocalması bütün dünyada maliyyə sistemini məhv edə bilər, çünki yaşlıların təqaüdü və tibbi xidmətinin ödənilməsinə milyardlarla vəsait sərf ediləcəkdir. ABŞ-ın Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin apardığı tədqiqatlara görə (CSIS), hətta qabaqcıl ölkələr öz yaşlı əhalisinə təqaüdün həcmi artırmadan, indiki məbləğdə onu ayırmaqda davam etsələr belə, 2050-ci ildə təqaüd ödənişləri bu ölkələrdə ÜDM-nin 30 faizini təşkil edəcək. Bu rəqəm bu gün üçün olan göstəricidən iki dəfə, həmçinin dövlət sosial-təminat orqanlarının proqnozlarının proqnozlaşdırdığı məbləğdən iki dəfə artıqdır». Belə vəziyyətdə həmin ağır problemlə – ya əhalinin sosial təminatını tam ödəmək, ya da bu sahədə xərclərin kəskin şəkildə aşağı salınması problemi ilə üz-üzə qalmağa məcbur ola bilər.

40 ildən sonra vəziyyət tamamilə dəyişəcəkdir. Yer kürəsi əhalisi ümumilikdə artsa da, Avropa mənşəli xalqlar durğunluq dövrünü yaşayır, dünya əhalisinin ümumi çəkisində ağ əhalinin sayı 2000-ci ildə altıda bir (1/6) rəqəminədək enmişdir. 2050-ci ildə bu rəqəm onda bir (10/1) olaraq, bir sözlə bu, «nəslə kəsilmə, qırılmaqda olan irqin statistikası deməkdir». Avropanın 47 ölkəsindən yalnız Albaniyada doğum səviyyəsi qənaətbəxşdir.

Əgər belə davam edərsə, qitə əhalisi XXI əsrin sonları üçün 207 milyona qədər azala bilər. Nəticədə Qərb sivilizasiyasının «beşiyi onun qəbrinə çevriləcəkdir». Ən pis vəziyyət Almaniya, İtaliya və İspaniyadır. Avropa üçün daha böyük təhlükə əməkqabiliyyətli 15-64 yaş arası əhalinin sayının hədsiz azalmasıdır. 2050-ci ildə artıq Avropa əhalisinin onda üç hissəsini 60 yaşdan yuxarı insanlar təşkil edəcək. İngiltərə, Almaniya, İspaniya və İtaliya isə hər onuncu adamın yaşı 80 yuxarı olacaq.

Qloballaşan dünyaya inteqrasiya və Azərbaycanın dinamik iqtisadi inkişafı mərhələsində son dərəcə intensivləşən miqrasiya proseslərinin idarə edilməsində dövlətimizin siyasətində beynəlxalq amillərin, dünya birliyinin maraqlar balansının təhlil olunması və milli təhlükəsizliyin təminatı müasir miqrasiyanın tənzimlənməsində yeni yanaşmaların tətbiqini zərurətə çevirir. Bütün dövlət strukturlarının səylərini, kompleks tədbirləri həyata keçirməyi tələb edir. Bunu nəzərə alaraq dünya ölkələrində miqrasiyanın elmi təhlili sahəsində müvafiq strukturların yaradılmasına xüsusi diqqət verilir.

Təkcə onu göstərmək olar ki, Rusiyada miqrasiya probleminin öyrənilməsi üzrə 70-ə yaxın təşkilat ixtisaslaşmışdır. Onlardan 30-a yaxını akademik və dövlət strukturlu təşkilat, 20-si beynəlxalq yönümlü və xarici təşkilat, qalanları isə miqrasiya problemini işıqlandıran xüsusi KİV-lər, mərkəzlər, fondlar və sairidir. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində «Azərbaycanda miqrasiyanın idarəetmə potensialının yaradılması adlı xüsusi Proqram» həyata keçirilmişdir.

Miqrasiyanın məcburi kateqoriyasından fərqli olan digər müxtəlif növlərinin tənzimlənməsinə dair müvafiq qanunvericiliyin zəruri olması dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, miqrasiya, əmək miqrasiyası, immiqrasiya haqqında, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər hüquqi aktlar qəbul edildi, Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradıldı.

Azərbaycan dövlətinin inkişafının yeni mərhələsində bütün sahələrdə olduğu kimi, miqrasiya ilə bağlı vəziyyət də köklü keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Ölkəmizin regionda və dünyada inkişafın lideri mövqeyinin beynəlxalq miqyasda qəbul edilməsi, ölkə rəhbərliyi tərəfindən təmin edilən investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, optimal-siyasi sabitliyin bərqərar olunması obyektiv olaraq onu həm də miqrantlar üçün cəlbədicə məkana çevirmişdir. Bütün bunları və həmçinin global miqrasiya fenomeninin dövlətimizin milli inkişafına təsirinin mümkün, müsbət və mənfi cəhətlərini, sosial-iqtisadi inkişafda miqrasiya faktorundan maksimum faydalanmaq məqsədini hərtərəfli təhlil edən dövlət başçısı İlham Əliyev miqrasiya siyasətinin yeni mahiyyətli konsepsiyasını formalaşdırdı.

İnkişafın yeni mərhələsində baş verən miqrasiya proseslərinin yeni məzmunu Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il, avqustun 5-də Nazirlər Kabinetinin ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa həsr olunmuş iclasın giriş nitqində mükəmməl ifadəsini tapmışdır: “Azərbaycan xarici vətəndaşlar üçün cəlbədicə ölkəyə çevrilib. Əcnəbilər müxtəlif sahələrdə işləyirlər.

Onlar yüksək maaş alan mütəxəssislərdir, enerji, xidmət sektorunda çalışanlardır. Bu, iqtisadi inkişafın çox gözəl göstəricisidir. Mənə verilən məlumata görə, bu ilin altı ayı ərzində əcnəbilərin Azərbaycana gəlməsi halları 6 dəfə artmışdır. Bir tərəfdən bu yaxşı göstəricidir. Eyni zamanda biz xaricdən işçi qüvvəsinin gəlməsinə hazır olmalıyıq. Bu məqsədlə Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradılmışdır. Biz miqrasiya siyasətimizi gücləndirməliyik. Çox ciddi sistem yaratmalıyıq. Hər gələn vətəndaş qeydiyyatdan keçməlidir. Qanunsuz bir adam belə burada işləməməlidir. Biz istənilən anda bilməliyik: hansı xarici vətəndaş hansı gündə haradadır və nə işlə məşğuldur. Mən buna çox diqqət göstərirəm, çünki gələcəkdə bu problem ciddiləşə bilər. Azərbaycanda hərtərəfli inkişafın təmin olunması üçün bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmalıdır, dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir”.

Dövlət başçısının nitqindən göründüyü kimi, bu gün Azərbaycanda miqrasiya probleminin yeni spesifikasiyasının və intensiv dinamikasının tədqiqi, bu sahədə dövlət siyasətinin elmi əsaslarla təhlilinə sosial sifariş mövcuddur.

Inkişafın yeni mərhələsində miqrasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində daha bir fundamental xarakterli sənəd qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasında Vahid Miqrasiya İdarəetmə Proqramının işlənilib hazırlanması üzrə 1998-ci ildə yaradılmış Hökumət Komissiyası “Dövlət Miqrasiya Siyasəti Konsepsiyası”nı işləyib hazırlamışdı və Konsepsiya 14 iyul 2004-cü ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdi.

“Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Fərmana əsasən, 2009-cu il iyulun 1-dən miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiq edilməsi bu prinsip üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Dövlət Miqrasiya Xidmətinə həvalə edilir. Ölkə prezidentinin miqrasiya siyasəti sahəsində həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər Dövlət Miqrasiya Xidmətinin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına, iş üsulu və vasitələrinin daha da təkmilləşməsinə imkan verir.

Miqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, ölkə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Dövlət Miqrasiya Xidməti nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar və bir sıra dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bu günədək Azərbaycan miqrasiya sahəsində 15 beynəlxalq hüquqi akta qoşulub. Miqrasiya sahəsində ölkə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2008-ci il iyunun 24-də bir sıra qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilib. Hazırda bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Regionlarda miqrasiya proseslərinin lazımi qaydada tənzimlənməsi üçün ötən ilin oktyabr ayında xidmətin, Şirvan və Yevlaxda, müasir tələblərə cavab verən regional idarələri də fəaliyyətə başlayıb. Hazırda Dövlət Miqrasiya xidməti mərkəzinin Miqrasiya Məlumat Mərkəzi və “Qaynar xətt”in fəaliyyətə başlaması isə bu sahədə şəffaflığın, habelə vətəndaşların lazımi informasiyaları əldə etmək hüququnun təmini baxımından vacib əhəmiyyətə malikdir.

-Miqrasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın yeni istiqamətlərinin gündəmə gəlməsinə ən böyük təsir göstərən problemlərdən biri müasir Qərbi cəmiyyətində, miqrantları qəbul edən ölkədə cəmiyyətə integrasiyası olmuşdur desək, yanlışdır. Bu o dərəcədə mühüm məsələdir ki, hazırda immiqrasiyanın yüksək olduğu qabaqcıl ölkələr də sabitlik, təhlükəsizlik və iqtisadi inkişafın perspektivləri bu məsələdən asılıdır. Buna görə də, miqrasiya, integrasiya, dezintegrasiya və reintegrasiya mövzusu ən son illərdə həm politoloji fikirdə, həm də beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın ən çox müzakirə olunan mövzudur. Bu sahədə beynəlxalq siyasətdə formalaşan ən yeni yanaşmalardan bir qədər sonra bəhs ediləcəkdir.

Beynəlxalq Miqrasiya üzrə Qlobal Komissiya «qarşılıqlı bağlılığın artdığı dünyada miqrasiya» adlı məruzəsi hazırda, XXI əsr üçün bütün dünya dövlətləri, o cümlədən də Azərbaycan üçün beynəlxalq miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsində siyasi və analitik-ekspert əsaslara malik sənəd hesab edilir. Bu sənəddə əksini tapan məlumatlar, tövsiyə və təkliflər: 1) bütövlükdə miqrasiya siyasətinə yeni yanaşmanın formalaşması üçün bütün səviyyələrdən olan idarəetmə strukturları və siyasətçilər üçün mövcud siyasətə yenilik və düzəlişlər edilməsinə; 2) cəmiyyətdə vətəndaşların, elmi ictimaiyyətin və KİV-lərin miqrasiya situasiya(sı)nı daha adekvat qavraması, məlumat və maarifləndirilməsi işində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

- [1] The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World by Stephen Castles, Mark J. Miller. Published July 10th 2003 by The Guilford Press
- [2] <http://informasiya.org>
- [2] <http://www.azerbaijans.com>
- [3] http://sehiyye.gov.az/devlet_miqrasiya_xidmeti_vahid_ferman.html
- [4] The Long, Long Journey: The Godwit's Amazing Migration. by Sandra Markle. Published April 1st 2013 by Millbrook Press
- [5] Exodus: How Migration Is Changing Our World by Paul Collier. Published October 1st 2013 by Oxford University Press, USA
- [6] China's Second Continent: How a Million Migrants Are Building a New Empire in Africa by Howard W. French. Published May 20th 2014 by Knopf
- [7] Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations by Ayaan Hirsi Ali. Published May 18th 2010 by Free Press
- [8] American Immigration: A Very Short Introduction (Very Short Introductions #274) by David A. Gerber. Published June 8th 2011 by Oxford University Press, USA

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalədə açar söz (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində, ən çox 5 söz), xülasə (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla 10 səhifədən az olmamalıdır. Elektron ünvanı: n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com.
3. Məqalənin xülasəsi 200-250 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövryyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, 1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinənlərdən ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ